

Tartalom

I. Bevezetés	3
II. Kutatásmódszertan.....	4
III. Városok és városházák	7
III.1. A városháza mint épülettípus előtörténete	7
III.2. A magyar közigazgatástörténeti háttér	12
III.3. A törvényhatósági jogú városok helye a magyarországi városfejlődésben	14
III.4. Városháza-építés a törvényhatóságokban, azaz miért és hogyan építettek városházát a törvényhatóságok.....	15
III.4.1. Az első fecskék: Pest és Arad.....	16
III.4.2. A fontolva haladók: Baja, Pozsony és Szatmárnémeti	17
III.4.3. Az elszánt építők: Komárom, Szeged, Újvidék és Nagyvárad.....	19
III.4.4. A komoly pályázatok: Sopron, Győr, Pécs, Marosvásárhely és Szabadka	21
III.4.5. Sikertelen próbálkozások Debrecen, Kolozsvár	25
III.4.6. Nagyaratóró álmok megvalósítói: Hódmezővásárhely és Kecskemét.....	27
IV. A városházák építészeti kialakítása.....	30
IV.1. A hivatalszervezet térigénye	30
IV.1.1. Helyiségcsoportok a törvényhatósági városházákon.....	33
IV.1.2. A helyiségek kiosztásának koncepciója	40
IV.1.3. A helyiségek mérete	41
IV.1.4. Közlekedés az épületen belül	42
IV.2. A városháza formája: stílus, tömeg és reprezentáció	43
IV.2.1. A törvényhatósági városházák építészeti stílusa	44
IV.2.2. A törvényhatósági városházák építészeti tömegalakítása.....	52
IV.2.3. A törvényhatósági városházák reprezentatív térsorai.....	65
IV.3. Városépítészeti kontextus.....	67
IV.3.1. A dualizmus korának városfejlődése és -fejlesztése	68
IV.3.2. Helyszínválasztás és ennek szerepe a környezet alakításában	69
V. A törvényhatóságok városházáinak sajátosságai a magyarországi „hivatali” épületek körében	82
VI. A 19. századi magyarországi nagy városházák helye a közép-európai építészeti-kulturális közegben	88
VII. Konklúziók (tézisek).....	95
Függelékek	101
Összefoglaló	101
Summary	102
Rövidítések.....	103
Felhasznált irodalom	103
Felhasznált források	117
Hivatkozott jogforrások.....	119

I. Bevezetés

Az értekezés a dualizmus kori közigazgatási épületek körében azon városházákra fókuszál, amelyek az ún. törvényhatósági jogú városok székházai voltak. A vizsgálat ezeknek az épületeknek a történeti alakulását, építészeti fejlődését és karakterét világítja meg figyelemmel a városházák társadalmi, urbanisztikai közegére, valamint a jog- és a közigazgatási rendszer korabeli modernizációjának hatására.

A kutatás ekképp az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországnak – a Magyar Királyságnak – a polgári viszonyokhoz igazított, modernizált közigazgatási rendszerét veszi alapul, ennek az építészeti megjelenésére koncentrál, ugyanis az önkormányzatiság, az új közigazgatási struktúra új közigazgatási feladatokat hozott magával, amelyeknek építészeti értelemben is teret és formát kellett találni.

A kutatásban súlyt kapott a kiválasztott városházák „előtörténete”,¹ azaz az építésről született döntés előzménye, az előkészítés, a tervezés (pályáztatás) kérdésköre, valamint a városháza-építés folyamatának helyi kontextusa, az új épülettel szembeni elvárások, illetve fogadtatása.

A történeti körülmények feltérképezésén túl a kutatás – az építészeti elemzések keretében – alapvetően foglalkozott a kiválasztott székházak térszervezésével, alaprajzi rendszerével, stílustörténeti fejlődésével, építészeti tömegformálásával és városépítészeti hatásaival, valamint egy valamivel tágabb – közép-európai – földrajzi közegben helyezi el a magyar városházákat.

A kiválasztott törvényhatósági városok a magyar településállománynak a korszakban jelentős elemei voltak jogi értelemben, a közigazgatási helyzetük miatt. Az 1867 és 1918 közötti periódusban huzamosabb ideig törvényhatósági jogot bíró 26 város közül a vizsgálat 18-at érint, ugyanis összesen ennyi város épített új székházat, vagy tervezett építeni és legalább a tervpályázatig eljutott a folyamat. E városházák körében 13 újonnan épült, 2 jelentős mértékben átépült, 1 bővült, s 2 esetben a sikeres tervpályázat ellenére nem került sor építkezésre.

¹ L. M.I. A törvényhatósági jogú városok és városházái c. mellékletet!

II. Kutatásmódszertan

A kutatás mind az elsődleges, mind a másodlagos források elemzését magába foglalta. Ezek használatában a hangsúly a dolgozat tematikájának megfelelően témánként egyikről a másikra áthelyeződhetett.

Az egyes városháza-építések helyi előtörténetének feltárásában fontos szerepe volt a helyi közösség véleménye megismerésének. Ennek primernek tekinthető forrása a helyi sajtó, amely a digitalizációnak köszönhetően széles körben elérhető és kereshető.

Az elsődleges források körében azonban kiemelt helyet az egyes városházák mint épületek foglalnak el az építészeti elemzésnél, a megállapítások háttéréül szolgáló részletek feltárásánál. Fontos kiegészítőt jelentett az adott városháza kapcsolódó térképgyűjtemény (az urbanisztikai vizsgálatoknál), illetve az adott városháza tervdokumentációja, amelyet általában nem központi gyűjteményekben, hanem helyben őriznek valamilyen formában. Megemlítendő, hogy a vizsgált példák építészeti jelentőségénél fogva ezeknek a tervdokumentációknak egy része már valamilyen formában publikált, így a kutatás támaszkodhatott ezekre is. Leginkább igaz ez a tervpályázatok esetében, amelyek anyaga már a korszakban széles körben elérhető volt a szaklapoknak köszönhetően.² Ez a tény átvezet a szekunder források területére.

A másodlagos források között alapvetően az építészettörténet és a jogtörténet eredményeire lehetett támaszkodni. A két tudományterület nem idegen egymástól, hiszen az építészet és a jog egymásra ható, egymással kölcsönhatásban lévő „jelenségek”. E viszonyrendszer két irányból közelíthető meg. Az egyik esetben az épített környezet „milyensége” mögött meghúzódik a jogi szabályozás, illetve a változó építészet lekövethető a normaalkotásban. Ennek legfontosabb megjelenési területei a jogrendszerben az építési jog és az örökségvédelmi – benne a műemléki – jog. A másik esetben a jogrendszer sajátosságai az építészetben, a jogi tevékenységet kiszolgáló épületekben tükröződnek vissza, azaz a jog architekturális kivetüléseiről beszélhetünk.³ Ehhez kapcsolódik e kutatás is: a városházák a végrehajtó hatalom, a közigazgatás építészeti kereteit adják.

A két tudományterületen megjelent monográfiák, tanulmányok, szakcikkek mint források nyújtottak segítséget a folyamatok (építészeti tendenciák, közigazgatási modernizáció) általános megvilágításában csakúgy, mint az egyes esetek, azaz a vizsgált városházák

² A disszertációhoz kapcsolódó mellékletek a legfontosabb primer forrásokat is tartalmazzák. L. *M.I. A törvényhatósági jogú városok és városházái* c. mellékletet!

³ Vö. pl. VÖLGYESI 2011.; SZABÓ 2013.; HERÉDI-VEÖREŐS 2020.; KAJTÁR 2002.; MEGYERI-PÁLFFI 2019a.

történetének feltárásában, amelyben a helytörténeti munkák, valamint a (szak)sajtóban megtalálható információk emelhetők még ki a források közül.

Számos szegmensből rajzolódik ki a vizsgálat íve, amely színessége ellenére alapvetően a történetiséget hangsúlyozza: az *egyes* folyamatok, események időrendben fűződnek egymás mellé, és így bontakozik ki egy-egy városháza építése, amelyek részleteit a kapcsolódó mellékletek tartalmazzák.⁴ Ugyanakkor ezeket az elő- és építéstörténeteket nem időrendben, hanem tematikusan tárgyalja a dolgozat, figyelembe véve a korszak tendenciáit (pl. a pályázatok hangsúlyosságának növekedését, azok eredményességét), a közös történeti elemeket (pl. mi indukálta az új székház építését, annak volumene mekkora volt), illetve a városépítészeti közeg átalakulását.

Az elemzés az általános háttérfolyamatok és kontextusok megvilágításával párhuzamosan kiterjedt az egyes épületek építészeti értékelésére is. Ez vonatkozik a hivatali rendszernek – a jogtörténeti-alkotmánytörténeti eszközökkel kutatott – felvázolására, és ezzel összefüggésben a helyigény szempontjából végzett alaprajzi-funkcionális vizsgálatra, valamint a városházák térszervezésének az áttekintésére és az épületek architektúrájának, stílusválasztási kérdéseinek, illetve az építészeti tömegképzés elemzésére. Ezeknek a vizsgálatoknak a kontextusát nagyban meghatározta az elő- és építéstörténetek kibontása, így – talán más építészettörténeti elemzésekhez képest részletesebben – arra is rávilágít egyes elemeiben a dolgozat, hogy az adott városháza miért lett olyan, amilyen.

A kutatás feladatául tűzte ki azt is, hogy a vizsgált városházákat ne csak önmagukban, hanem szűkebb és tágabb közegükben is megvilágítsa. Ez jelentette egyrészt a városépítészeti hatások feltárását, amihez – visszautalva a forráshasználatra – térképek, korabeli fényképfelvételek egyaránt górcső alá kerültek, illetve nagy segítséget nyújtott a helytörténeti és az urbanisztikai irodalom. Másrészt kiterjedt a figyelem a tágabb építészeti közeg – elsősorban a kulturális kapcsolódások miatt a német nyelvterület – városházáinak a magyar példákkal való összehasonlítására. Ebben a kutatás a németnyelvű szakirodalomra jelentősen támaszkodott.

A dolgozat a vizsgálati eredményeknek és a tematikus feldolgozás igényeinek megfelelően épül fel, így érdemi fejezeteiben foglalkozik a város- és városháza-történettel, az építészeti kialakítással (benne az alaprajzi struktúrával, a stílusválasztás, a tömegalakítás kérdéseivel, a városépítészeti hatásokkal), valamint elhelyezi a törvényhatósági városházákat a hivatali épületek közegében, illetve megvilágítja őket a korszak közép-európai építészeti közegében.

⁴ L. M.I. A törvényhatósági jogú városok és városházái c. mellékletet!

Az értekezés fontos kiegészítő elemei a kapcsolódó mellékletek, amelyek a dolgozat adta terjedelmi keretből kiszoruló kutatási eredményeknek adnak helyet. A disszertációhoz öt számozott melléklet kapcsolódik, amelyek közül az első a legrészletesebb. Ebben (M.1. sz. melléklet) valamennyi vizsgált városháza bővebb építéstörténete olvasható az „Építéstörténet” c. alatt. „A városháza képekben” c. egység mind az előd városháza, mind a megvalósult épület képanyagát tartalmazza, kiegészülve a tervekkel, amelyek között a pályázati és a kiviteli anyagok is szerepelnek a fellelt források függvényében. Az adott városhoz kapcsolódó melléklet utolsó része „Válogatott sajtóforrások” c. alatt azokat az írásokat tartalmazza, amelyekre a disszertáció szövege többször utal, illetve amelyek a városháza-történetekben jelentőséggel bírnak.

A további kapcsolódó mellékletek az egyes fejezetekhez kísérő magyarázó, értelmező, illusztráló képanyagot (M.2.), a városháza-építések időtartamát (M.3.), a tervpályázatok legfontosabb adatait (M.4.), valamint a városok hivatalsszervezeti információit (M.5.) tartalmazzák.

III. Városok és városházák

A törvényhatósági jogú városok városházáinak vizsgálatakor az alapvetések körében több elemet kell kibontani. Így a városháza mint épülettípus – tágabb földrajzi közegben és időintervallumban értelmezett – jelentősége mellett érdemes a törvényhatóságok mibenlétét is vázlatosan feltárni azok speciális jogállása miatt, illetve megértendő a korabeli közigazgatási szervezetet és működését. Emellett a korabeli városhálózat, városfejlődés történeti alakulása szolgálja a széképületek megfelelő kontextusba helyezését.

III.1. A városháza mint épülettípus előtörténete

Talán nem túlzó azt állítani, hogy mióta állam létezik, azóta az igazgatás is létezik. Az állam- vagy közigazgatás (ebben az értelemben) szinonimái szorosan kapcsolódnak az államhoz, amelynek formája, illetve a keretei között érvényesülő kormányzati forma jelentősen determinálja az igazgatás milyenségét. Az állami tevékenységi körök definiálása, s hatalmi ágként való azonosítása, noha már az ókori filozófusok gondolataiban is megjelent, mai értelmezésüknek a gyökere, illetve elválasztásuknak alaptétele az újkorhoz, a felvilágosodáshoz köthető. Az *igazgatási tevékenység* az ún. végrehajtó hatalom szerves része, s a helyi-területi szinten meghatározó módon van jelen.

A tétel, hogy mindenfajta emberi tevékenységnek van valamiféle fizikai téréigénye, ekképp kapcsolódik hozzá valamilyen épület, az igazgatás esetében is igaz. Ennek megfelelően számtalan közigazgatási épülettel találkozhatunk, leképezve az igazgatási tevékenységek sokféleségét. A közigazgatási épületek körében pedig – épp a helyi szint jelentősége, az alattvalókhöz-állampolgárokhoz való közvetlen kapcsolódás miatt – kiemelt szereppel bírnak a városházák, jelentőségük pusztán e tényből is következik.

A végrehajtás-igazgatás az államfejlődéssel párhuzamosan alakult az évszázadok folyamán, s fokozatosan elvált a többi hatalmi ágtól, a törvényhozástól, legkésőbb az igazságszolgáltatástól. A 19. századra a bíraskodás és az igazgatás, e két különböző tevékenység két különböző épülettípust hívott életre: a városházáét és a bíróságét.

Ennek bekövetkezte előtt azonban a városháza nem pusztán egy közigazgatási, hanem egy olyan komplex rendeltetésű épület volt, amely ugyanúgy megtestesítette a helyi közösség viszonyait és hatalmi tényezőit, gazdasági-politikai erejét, mint a mindezzel összefonódó (ön)igazgatás sajátosságait. Ekképp a városházák a helyi közösséget szimbolizálták, ami

fontossá tette reprezentativitásukat olyannyira, hogy akár ez a tényező is lehetett ennek az épülettípusnak az életrekeltője.⁵

A városháza mint épülettípus – bár ókori előzményeinek tekinthető a hellén buleuterion⁶ és a római curia,⁷ mégis általánosan elfogadott, hogy – a középkori Európában jelent meg.

A városházák első középkori formáit a 12. század végéről Észak-Itáliából ismert ún. kommunális palotákban (Palazzo Comunale, Kommunalpalast) azonosítják,⁸ ahol a városi tanács tagjai összegyűltek. Az ilyen tagolatlan terű épületek hamarosan a Német-római Birodalom városaiban is feltűntek,⁹ ahol azok nemcsak a városi irányítás, bíraskodás és írásbeli feladatellátás helyszínét jelentették, hanem valamiféle többrétű kommunikációt is betöltő fórumként is működtek.¹⁰

Egyre elterjedtebbek lettek a városházák: Svájcban már a 12–13.,¹¹ az észak-német térségben a 13–14. században, délnémet területeken (Hessen, Svábföld) pedig a 14–15. században jelentek meg.¹² Ekkorra néhány jelentősebb városban (pl. Köln, Magdeburg, Lübeck) már kifejezetten nagyméretű és reprezentatív székházak is épültek,¹³ s a 14. század az osztrák tartományi-hercegi városok számára is elhozta a városházák idejét, sőt a 16. században már a kisvárosok is építettek ilyen széképületeket a mai Ausztria területén.¹⁴

A városházák a különböző alkotmánytörténeti, gazdasági és kulturális gyökereiket reprezentáló kialakításukkal sajátos karaktert is adtak a városoknak. A középkorban általánossá vált az, hogy a város főterén – amelyet jellemzően piac- és vásártérként használtak – jól láthatóan, hangsúlyos építészeti kialakítással helyezkedett el a városháza, amely teret adott a nyilvános eseményeknek, köztük az ítélethirdetéseknek, ünnepeknek, színhelyként szolgált a várost irányító testületnek, s nem ritkán kereskedelmi funkcióval is bírt, amellett, hogy mulatóhely vagy akár fegyverraktár is volt.¹⁵

A középkortól kezdve egészen a 19. század második feléig a szabadság alakította a város politikai és gazdasági lehetőségeit, így fejlődésének irányait. A privilégiumok biztosították a városi közösség számára a rendi-politikai érdekképviseletet, s Magyarországon így váltak

⁵ A brémai városháza kapcsán Stephan Albrecht fogalmazta meg, hogy a városháza létét a szimbólumok általi reprezentációnak köszönheti, és nem a funkcionális szükségnek. ALBRECHT 2012. 69. p.

⁶ Vö. KRISCHEN 1941. 5–6., 19–20. p.; GNEISZ 1990.

⁷ Már a rómaiak is ismerték az ún. Curiát, amely tulajdonképpen egy gyülekező helyként is felfogható, ahol a municipiális szenátus ülésezett. Vö. SCHEUTZ 2012. 22. p.; GNEISZ 1990. 294–298. p.

⁸ Vö. PAUL 1963. p.

⁹ ALBRECHT 2012. 67. p.

¹⁰ Vö. SCHEUTZ 2012. 19. p.

¹¹ GAMPP 2012. 123. p.

¹² ALBRECHT 2012. 68. p.

¹³ SCHEUTZ 2012. 23. p.

¹⁴ A legkorábbi osztrák példák között szerepel Bécs, Klosterneuburg, Korneuburg, Krems, Hainburg, Bécsújhely városházája. Vö. SCHEUTZ 2012. 23. p.; CZEIKE 1972. 633–634. p.; GUTKAS 1961. 119–121. p.; SEILER 2001. 27–35. p.

¹⁵ MAJOROSSY 2012. 155–156. p.

az ezzel rendelkező ún. szabad királyi városok a rendi struktúra részévé. Az ilyen magyar városok – hasonlóan európai társaikhoz – rendelkeztek azokkal a jogosultságokkal is, amelyek az autonómiát megalapozták számukra: az önkormányzás jogával, az igazságszolgáltatási kiváltságokkal,¹⁶ vagy épp a vásártartással és a hozzá kapcsolódó privilégiumokkal. Mindebből ugyanúgy következett a városházák többes rendeltetése, mint a kontinens más középkori államaiban.

A magyar városok köre nem pusztán a szabad királyi városokat jelentette, más volt a helyzete a bányavárosoknak, az erdélyi szász városoknak, a püspöki székhelyeknek, a mezővárosoknak. Ez utóbbiak önkormányzatisága földesuruktól függött ugyan, de a valamilyen mértékű öngazgatásuk igényt formált a városházára mint épületre e településeken is.

A magyarországi városháza-építések a 16. századra gyakoribbá váltak, hiszen ekkorra általánossá vált az, ami a 13–14. század óta a szabad királyi városokban egyértelműen megmutatkozott: a városi tanács már nem a mindenkori főbíró házában, hanem saját épületben ült össze, s irányította a települést. Ilyen önálló városházák a tekintélyesebb városokban hamar megjelentek, mint Esztergomban (1284), Pozsonyban (1387) vagy Budán (1397).¹⁷ A folyamat a mezővárosokban is hamarosan lejátszódott: jellemzően előbb a főbíró házát vette meg a város, majd a szomszédos épületeket, végül önálló székházat emeltek. Erre még a 19. században is van példa, Debrecené, ahol 1839 és 1844 között épült fel az önálló – ma is álló – városháza a régi összeolvasztott tanácsi épületek helyén.¹⁸

*

Az európai koraujkorban azonban az autonómiából fakadó korábbi jelentőség a 16–17. századi uralkodók abszolút törekvései mellett némiképp háttérbe szorult, s ez azt is jelentette, hogy kevesebb városháza épült Európa egyes térségeiben. Amit ekkor emeltek, és mérete miatt is számon tartandó, tartományi székhelyvárosok épülete volt, s arra szolgált, hogy a (tartományi- városi) kormányzásban valamilyen mértékben résztvevő polgárság, illetve magisztrátus számára hivatali teret adjon. Nem véletlen, hogy Franciaországban szélesedett ki ez a jelenség, hiszen itt a középkortól kezdve a városok uralkodói alárendeltségben működtek. A 18. században ezért kastélyszerű városházákat építettek a francia városokban, behelyezve őket egy központi-királyi tér kontextusába.¹⁹

Európa azon területein, ahol az uralkodói szorítás kevésbé volt érezhető, a városházák is nagyobb számban és nagyobb méretben, mi több, reprezentatívabb formában épültek. A

¹⁶ Az igazságszolgáltatási autonómia jellege a magyar szabad királyi városok esetében szoros összefüggésben állt azzal, hogy milyen városjogot (pl. budai vagy fehérvári) használt a város. Vö. GÖNCZI 1998.

¹⁷ Vö. MAJOROSSY 2012. 189–190. p.

¹⁸ ZOLTAI 1932.

¹⁹ Ennek egyik kifejező példája a kastélyszerű, háromszárnyú roueni városháza, amelyet Antoine-Mathieu Le Carpentier tervezett 1758-ban. ALBRECHT 2012. 81. p.

városházák ezen 16–17. századi példái (Antwerpen, [1565], Augsburg [1615–1620], Amszterdam²⁰ [1648–1665], Lipcse²¹ [1556–1557]) a nyilvánosság igényét szolgálták ki elrendezésükkel, tágas tereikkel.²²

A városházák jelentőségének növekedése Magyarországon is szép példákat hagyott maga után. A 16–17. század során a tehetősebb városok mindinkább nagyobb és reprezentatívabb széképületet emeltek tanácsuk számára. Több esetben bővítések és átépítések révén alakították át a városházákat hozzáigazítandó a helyi adminisztráció igényeihez. Mára már csak néhány – építészettörténetileg is fontos emlékek számító – városháza idézi fel ezt az időszakot. Így a lőcsei magisztrátus székháza, amelynek a 16. században következett be a reneszánsz átépítése: 1550 körül épült meg a jellegzetes földszinti árkádsora, emeleti szintje pedig a század végén.²³ A besztercebányai városháza szintén a 16. század közepén kapott emeletes árkádsort, a pozsonyi városháza belső, kétszintes, toszkán oszlopos folyosót 1581-ben.²⁴ Az először 1433-ban említett²⁵ bártfai városháza szemben a példaként eddig felhozott felvidéki társaival, 1511 óta – köszönhetően a 20. század eleji szakszerű restaurálásnak – szinte változatlan formában tanúskodik a korabeli magyar városháza-építészetéről.²⁶

A 16. századi építkezések mellett a rombolások is megemléztendők, hiszen a török hódoltságú időszak a középkori magyar városok sokaságát érintette, s csak Erdély és a Felvidék vészelte át e korszakot. A többi magyar város – rendi és nem rendi állásától függetlenül – csak a 18. század első felében indulhatott el újra a fejlődés útján.²⁷ Ebben az időszakban mind az egyházi, mind a világi építkezések is egyre jelentősebbé váltak, s ez utóbbiba a városházák építése is beleértendő. Jó példája ennek Buda, ahol az 1700-as évek elején épült fel a városháza, amelynek öt középkori háztelek összevonásával alakították ki építési területét.²⁸ Ekkorra Magyarországra is megérkezett a barokk, s stílusjegyei a városházák formavilágát is meghatározták. Így például az eredetileg a 16. században épült győri városházát is ebben az időszakban (1753–1774) építették át, vagy a kőszegit (1712) is, de természetesen újonnan is épültek ekkor városi székházak, amelyek ma is jelentős emlékek például a rozsnyói (1711), a szentendrei (1730 k.) vagy a váci (1731–1764).²⁹

*

²⁰ L. FREMANTLE 1959.

²¹ L. FÜSSLER–WICHMANN 1958.

²² Vö. SCHEUTZ 2012. 24–25. p.

²³ FELD–VELLADICS 2016. 140. p.

²⁴ Uo.

²⁵ L–R. 1905. 281. p.

²⁶ GY. L. 1904. 135. p.

²⁷ FELD–VELLADICS 2016. 191. p.

²⁸ Uo. 222. p.

²⁹ Uo. 313. p.

A 18. század európai városházái a felvilágosodás táplálta racionalitás következtében differenciáltabb feladatokat ellátó igazgatási épületekké, és a barokk térszervezést fokozatosan a klasszicizmus formáiba átörökítve mindinkább monumentálissá váltak.³⁰ Magyarországon sem kerültek el a közigazgatási épületeket a század végétől megjelenő klasszicista formák, sőt a 19. század első felére meghatározói lettek a Habsburg-központi irányítással szembeni helyi-területi önkormányzatiság építészeti kifejeződésének. A reformkor egyfajta virágkora lett a városi-vármegyei adminisztráció újonnan épített székházainak. A magyar klasszicista városházák – csakúgy, mint e korszak megyeházái – a nemzeti öntudat kifejezőivé váltak. Egyik legfontosabb karakterjegyükké az vált, hogy a helyi, magyar – azaz nem központi, Habsburg – önrányítást megtestesítő közgyűlés ülésterme az épület kiemelt pozíciójában, a gyakran portikusos kialakítású középrizalitban helyezkedett el, szimbolizálva a szerv politikai jelentőségét. E reformkori városházák ma is fontos műemlékeink sorában szerepelnek, így a nagykőrösi (1811), a jászberényi (1838–1839), a – már más vonatkozásban említett – debreceni (1839–1844) vagy a zombori (1844) városháza.³¹

Bár e reformkori igazgatási épületállomány jelentős, mégis a 19. század második fele hozta el az igazi nagyméretű és modern városházák korát.

Ez szorosan összefüggött a század változásaival: a politikai jogok szélesedése, a robbanásszerű iparosítás, a népességnövekedés meggyorsította a polgárosodás folyamatát, amely új kihívások elé állította az építészeket: megfelelő épületeket kellett tervezni a mind szélesebb szegmenseiben kibontakozó polgári életforma számára. Ez a méretek növekedését is magával hozta. A volumennövekedés az állami adminisztrációt is elérte a 19. században annak következményével, hogy – hasonlóan a korszak más középületeihez – az igazgatási épületek karaktere is megváltozott: monumentálissá váltak. Azt a formát, amit ma általánosnak tartunk ekkor nyerték el az adminisztratív épületek, amelyek körében – a középkori-kora újkori hagyományok egyfajta folytatásaként – továbbra is városházák foglalták el a legfontosabb helyet, sőt az igazi virágkoruk a 19. század utolsó harmada, illetve a 20. század eleje lett, egészen az első világháborúig.

Ezt a prosperáló időszakot jól jellemzi az a tény, hogy az 1871-ben létrejött egységes német államban a nagy városháza-építések száma meghaladta az ötvenet, amelyek mellett számos átépítésre és bővítésre is sor került. Összességében a német nyelvterületről több mint másfélszáz közepes és nagyobb városházaprojektet tart nyilván a szakirodalom e korszak vonatkozásában.³² Ezek a városházák – kulturális, gazdasági és politikai kötődéseink miatt – mintájává váltak magyarországi társaiknak. E párhuzamok következtében ebben a közép-

³⁰ Vö. NIERHAUS 2012. 413. p.; DÉRY-MERÉNYI 2004. 47. p.

³¹ ZÁDOR-RADOS 1943. 329–338. p.

³² SCHEUTZ 2012. 25. p.; PAUL 1982. 87–89. p.; KRANZ-MICHAELIS 1976. 15. p.

európai régióban a városházák általános jellemzőkkel bíró épülettípusává váltak: mint igazgatási épületek egyaránt szolgálták az állami-központi igazgatás feladatrészeit, ugyanakkor a helyi önkormányzatnak is teret adtak. Az államhatalmi ágak szeparációjának modern elvéből fakadóan viszont az igazságszolgáltatás jogköreivel már nem rendelkeztek.³³

A központihoz hasonlóan a helyi szinten is sokasodó – kötelező és vállalt – feladatok ellátásáért az önkormányzat tartozott felelősséggel, s ez azt is jelentette, hogy a városházák falai között a bővülő adminisztrációnak is helyet kellett találni. Ebből következett, hogy a korszakban épült új székházak magukra öltötték speciális vonásaikat: a helyi képviselői-testületi szervek egyre nagyobb üléstermei mellett irodacsoportok, hivatali helyiségek sorakoztak, s ezek kiszolgálóhelyiségei, irat- és levéltárak, pénztársobák is helyet kellett hogy kapjanak az épületben. Esetenként még városi könyvtárat vagy múzeumot is kialakítottak a városházákon, s a rentabilitás érdekében nem egyszer kiadható üzlet- vagy vendéglátóhelyiségeket is.³⁴ Mindez továbbértette a már a középkori városházákat is jellemző multifunkcionalitást.

A városháza tehát maradt, ami mindig is volt: a polgári társadalom jelentőségét reprezentáló és a közigazgatást szolgáló széképület, s a kor kihívásainak megfelelően modern középületté vált.

III.2. A magyar közigazgatástörténeti háttér

Az 1867-es kiegyezést követően a magyar államszervezeti struktúrát modernizálták, amelyen belül sor került az ún. polgári közigazgatás kiépítésére. Az államhatalmi ágak elválasztásának alapját jelentette a 1869. évi IV. törvénycikk: elkülönítette egymástól az igazgatási és az igazságszolgáltatási tevékenységeket. A jogszabály a bírói hatalom gyakorlását volt hivatott rendezni, de első rendelkezésével a közigazgatás modernizációját is elindította.³⁵

Ennek az útnak az alapköveit jelentették az Országgyűlés által 1870–1871-ben megalkotott azon törvények, amelyek alapjaiban – de egyes hagyományos elemek megtartásával – átalakították a korábbi közigazgatási szervezetrendszert: 1870-ben az ún. köztörvényhatóságokat,³⁶ 1871-ben pedig a községeket³⁷ szabályozták. E helyi-területi igazgatási szint mellett a modernizáció révén a minisztériumi rendszer is változáson esett át, s ez képezte az igazgatás gerincét központi szinten.

³³ Vö. ALBRECHT 2012. 83. p.

³⁴ Vö. KLASSEN 1886. 721. p.

³⁵ „Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik. Sem a közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak.” 1869. évi IV. tc. *a bírói hatalom gyakorlásáról*. 1. §

³⁶ 1870. évi XLII. tc. *a köztörvényhatóságok rendezéséről*.

³⁷ 1871. évi XVIII. tc. *a községek rendezéséről*.

A kutatás fókuszpontjában a törvényhatóságok, azaz azok a középfokú, általános hatáskörű közhatóságok állnak, amelyeket az 1870. évi XLII. törvénycikk hozott létre. Körükben háromféle típust nevesítettek: a vármegyéket, a törvényhatósági joggal felruházott városokat és harmadikként a székesfővárost, amelyről később külön törvény is rendelkezett.³⁸

A törvényhatóságok a következő évtizedekben részelemeikben tovább formálódtak, leginkább 1876-ban,³⁹ 1886-ban,⁴⁰ 1907-ben⁴¹ és 1929-ben⁴² alakult szervezetük, illetve működésük markánsabban, de a rendszer 1950-ig, a szovjet típusú tanácsi struktúra bevezetéséig fennállt. Ekképpen a polgári korszak önkormányzatiságának meghatározó elemei voltak.

A helyi öngazgatási és hatósági ügyeket intéző törvényhatóságok feladatai a 19. század utolsó két évtizedében – összefüggésben a gazdasági, politikai és társadalmi változásokkal – megsokasodtak, így több közülük új székház építését vette tervbe. Ezek a tervek, építkezések, folyamatok jelentik a kutatás vizsgálati tárgyát.

³⁸ L. az 1872. évi XXXVI. tc. *Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről*.

³⁹ Az 1876. évi VI. törvénycikkkel létrejött a közigazgatási bizottság mint kisebb, operatív testületi szerv a törvényhatóságoknál. 1876. évi VI. tc. *a közigazgatási bizottságról*.

⁴⁰ Az 1886. évi XXI. tc. újra rendezte a törvényhatóságokat, formailag az 1870-es szabályozás hatályon kívül helyezésével, de tartalmilag annak jelentős fenntartásával, azonban a központi, belügyminiszteri hatáskörök megerősítésével az önkormányzatiság rovására. 1886. évi XXI. tc. *a törvényhatóságokról*.

⁴¹ Az 1907. évi LX. törvénycikkkel az ún. garanciális panasz bevezetésével a törvényhatóságok megkapták a jogot, hogy a törvénytelen rendeletek ellen panasszal fordulhassanak a közigazgatási bírósághoz. 1907. évi LX. tc. *a magyar királyi közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről*.

⁴² Az 1929. évi XXX. tc. a Horthy-korszak közigazgatási racionalizációs folyamatának eredménye, amely jelentősen érintette a törvényhatóságok szervezetét és működését. 1929. évi XXX. tc. *a közigazgatás rendezéséről*.

III.3. A törvényhatósági jogú városok helye a magyarországi városfejlődésben

A dualizmus korának városfejlődése addig nem látott méreteket öltött. A politikai, gazdasági változásokkal együtt a népességnövekedés létrehozta Magyarországon is az európai mércével mérhető nagyvárosokat. Az urbanizáció együtt járt a városok folyamatos és gyors változásával, növekedésével, ami azt is jelentette, hogy a változások nyertesei gyors fejlődésnek indultak, ugyanakkor a „vesztesek” lemaradtak, vagy stagnáltak.

A városfejlődést számos tényező határozhatta meg, így a település földrajzi fekvése, a közlekedési útvonalak kiépülése (különösen a 19. században a vasúté), gazdasági teljesítménye (összefüggésben az ipari fejlődéssel), demográfiai és társadalmi viszonyai vagy az állam beavatkozó szerepe. Mindezek mellett meghatározó tényező volt a település *közigazgatási helyzete* is.⁴³ Ez a státus a település feladatait, így a székházának a közigazgatási funkcióit is értelemszerűen befolyásolja.

Az 1870-ben megkezdett közigazgatási modernizáció nyomán létrejöttek az ún. rendezett tanácsú városok és a törvényhatósági jogú városok. Ez utóbbiak azok leginkább, amelyek révén a kor változásainak karaktere – legyen az politikai, társadalmi és igazgatási – érzékelhetően leolvasható. Az ekkor törvényhatósággá váló városaink ma is a nagyvárosainkat jelentik, ezért (is) esett rájuk, illetve városházájukra a választás az elemzés során.

A korszakban összesen 26 törvényhatósági jogú város volt Magyarországon. Azokat soroljuk ide, amelyek huzamosabb ideig bírtak ezzel a jogállással:⁴⁴ Arad, Baja, Budapest, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Miskolc,⁴⁵ Nagyvárad, Pancsova, Pécs, Pozsony, Selmec- és Bélabánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár, Újvidék, Versec és Zombor.

A speciális jogállás közigazgatási értelemben vett sokféleséget is magában rejtett. A törvényhatósági jogú városok nemcsak a helyhatósági feladatokat látták el, hanem egyfajta körzeti, regionális szereppel is bírtak, s jellemzően megyeszékhelyek voltak. E státus erősen determinálta a hatósági feladatok körét, meghatározta a hivatali struktúrát, amely rányomta a bélyegét a városháza – a hivatal – építészeti kialakítására is.⁴⁶

⁴³ Vö. ÉHEN 1897.; BELUSZKY 1990.; GYÁNI 1998.; BELUSZKY–GYŐRI 2003.; BELUSZKY–GYŐRI 2005. 47–89. p.; HAJDÚ 2005.; MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTYZ 2020. 306–308. p.

⁴⁴ Mindössze 1870 és 1876 közötti időszakban törvényhatósági joggal felruházott városok: Abrudbánya; Bereck; Csíkszereda; Fehértemplom (1873–1876); Fogaras; Gölnicbánya; Hátszeg; Illyefalva; Karánsebes; Kézdivásárhely; Kolozs; Oláhfalu; Sepsiszentgyörgy; Szászrégen; Szék; Székelyudvarhely; Vajdahunyad; Vízakna; Zilah. Vö. 1876. évi XX. törvénycikk *némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről*; 1876. évi XXXIII. törvénycikk *némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről*.

⁴⁵ Miskolc 1909-től bírt törvényhatósági joggal. Vö. 1907. évi LI. törvénycikk *Miskolcz rendezett tanácsú városnak törvényhatósági joggal felruházásáról*.

⁴⁶ L. IV.1. alatt!

III.4. Városháza-építés a törvényhatóságokban, azaz miért és hogyan építettek városházát a törvényhatóságok

A dualizmus kori 26 törvényhatósági jogú város köre – a városházák szempontjából – 18-ra szűkül, elsősorban azért, mert a vizsgált korszakban nem minden városban épült új székház.

Új épületet a következő városokban emeltek: Pest/Budapest (1870–1875), Arad (1874–1877), Szeged (1882–1883), Szatmárnémeti (1889–1891), Hódmezővásárhely (1892–1894), Újvidék (1893–1895), Kecskemét (1893–1897), Sopron (1893–1896), Győr (1896–1900), Nagyvárad (1902–1904), Pécs (1905–1907), Marosvásárhely (1906–1908), Szabadka (1908–1912). Csak pályázat volt, de nem épült új városháza: Debrecen (1894), Kolozsvár (1910) esetében. Átépítésre, illetve bővítésre került sor: Komárom (1875), Baja (1897–1898), Pozsony (1910–1912).⁴⁷

*

A városháza-építés már említett 19. század végi indikátorai – úgy tűnik – szinte versengtek egymással a városatyák gondolatvilágában. Azt, hogy végül mi vezetett el oda, hogy építkezésre adja a fejét egy adott város vezetése, nehéz egyértelműen meghatározni. A közigazgatási feladatok sokasodása, s ebből következően az adminisztráció bővülése (háttérben a növekvő városi lakossággal, az anyagiakban és az öntudatukban gazdagodó polgársággal), valamint a modernizáció vágyának összeegyeztethetősége az anyagi lehetőségekkel mind-mind determinálták a folyamatokat. Az eredmény – így vagy úgy – egy új városháza, egy új törvényhatósági székház lett.

Az ide vezető utat a városok hasonló módon, de helyenként eltérő kanyarok bevetelével tették meg. Némely közülük nagyon hamar belevágott az építkezésbe, többnyire azért, mert már a régi városházában – leginkább annak leromlott állapota és szűkössége miatt – tarthatatlan volt a helyzet: nagy nehézségekkel lehetett ellátni a közigazgatási feladatokat. Ugyanezen okból mások is elindultak az új székház felépítésének útján, de a finanszírozási korlátok sok esetben akár évtizedekre elodázták a realizálódást. Az anyagiak kérdése nemcsak az építés idejének kezdő- és végpontját befolyásolta, hanem mind az épület volumenét (alapterületét, szintszámát, architektúráját), mind a helyét (városépítészeti feladatokkal való összevonását) meghatározta. A méretek és a mértékek általában áldozatul estek a pénzhiánynak, a városok mégis nagyon igyekeztek – lehetőségeikhez mérten – racionális keretek között megvalósítani elképzeléseiket. Ebből következően a legkisebb beavatkozástól (átépítés, bővítés) az egész (bel)város átalakításáig terjedő projektekkel találkozhatunk a vizsgált városházák építéstörténetében.

⁴⁷ A 26 törvényhatósági jogú város és a köztük a vizsgálattal érintett, városházát építő 18 város földrajzi eloszlását bemutató térképet, valamint a városházákat összesítő táblázatot l. M.2. sz. mellékletben!

Amint megszületett a városatyák elhatározása az új székház felépítéséről, azt előbb-utóbb tettek követték, s elindult a megvalósítás folyamata.⁴⁸ Ennek első lépése természetesen a tervezés volt, amelyhez a megfelelő építész is ki kellett választani. Már a korai évek kapcsán tapasztalható az, hogy pályázatot írtak ki a városvezetők a megfelelő terv, illetve tervező kiválasztására. Akadt olyan város, amely mellőzte a versenyeztetést (Komárom, Baja), illetve olyanok is, amelyek egy első pályázat egyértelmű sikeressége folytán elszántan megkezdték az építést.

A 19–20. század fordulója körüli évtizedekben általánossá vált a tervversenyek meghirdetése, és akár több fordulóra is sor kerülhetett. Így a vizsgált korszak utolsó szakaszában törvényhatóságaink már „komoly” építészeti tervpályázatok keretében terveztették meg új székházait.⁴⁹

III.4.1. Az első fecskék: Pest és Arad

A kiegyezés utáni közigazgatási reorganizáció még éppen csak formálódott az évtized végén, a jogalkotói elképzelés sem forrott ki teljesen, hiszen komoly szakmai-tudományos vita folyt arról, hogy az új polgári állam kereteiben milyen szerepet szánjanak a közigazgatás szereplőinek, azaz mennyire maradjanak „alkotmányos védbástyák” a vármegyék, illetve a törvényhatóságok. A centralisták és municipalisták folytatólagos vitájában⁵⁰ az önkormányzatiság határainak meghúzóása még meg sem történt, két – később törvényhatósággá váló városunk – máris új székház építését határozta el. Pest volt az egyik, amely a pár év múlva egyesített főváros, Budapest részévé vált, a másik pedig Arad szabad királyi város. Mindkét város korán kezdett tehát építkezni, s ezalatt változott meg a közigazgatási környezet, de nem csupán ez, hanem építendő városházuk tervezőjének, Steindl Imrének a személye is párhuzamba állítja történetüket.

Pest/Budapest

Pest városa 1867. november 27-én határozott arról, hogy a városi hivatalok, különösen a törvényszék célszerű elhelyezése érdekében új hivatali épületet emel. Az 1869. évi IV. törvénycikk miatt, amely nyomán állami és nem önkormányzati feladattá vált az

⁴⁸ Az egyes városok esetében a városháza építésének előkészítési és kivitelezési időintervallumának hosszúságát, valamint ezek arányát az *M.3.* sz. melléklet tartalmazza, valamint az *M.1.* sz. melléklet városenkénti részeiben az „Építéstörténet” c. alatt olvashatók a folyamat részletei.

⁴⁹ A következő tematikusan rendezett alfejezetek a városházák építésének rövid előtörténetét világítják meg azzal, hogy a folyamat részleteit a dolgozathoz kapcsolódó egyes, a városokhoz igazodó mellékletek tartalmazzák, a történeti megállapításokat alátámasztó forrásbázissal együtt.

⁵⁰ Vö. STIPTA 1995a. 114–124. p.

igazságszolgáltatás, okafogyottá vált a törvényszék építése, így csak közigazgatási funkcióval számoltak a továbbiakban. A tervezésre kiírt pályázatot ugyan Szkalnitzky Antal és Koch Henrik nyerte, a tervezés és a költségvetés elkészítésének feladatát Steindl Imre kapta meg, aki – bár több ízben törekedett neogótikus elképzeléseit elfogadtatni – neoreneszánsz tervéhez kapott jóváhagyást. A Váci utcai helyszínen 1870 tavaszán kezdődött az építkezés Steindl vezetésével, s 1875 márciusában tartották meg az első közgyűlést az elkészült épületben, amely a régi városházával együtt szolgálta innentől a városirányítást. Később, 1900-ban azonban, a 18. században épült, majd a 19. század során többször bővített és használatban tartott régi városházát lebontották, 1901-ben pedig a városi hivatalok nagy része átköltözött az erre a célra átalakított Károly-kaszárnyába. A Váci utcai épület is megmaradt a városi közigazgatás számára, ma pedig Budapest Főváros Kormányhivatala működik a falai között.⁵¹

Arad

Új székháza felépítésére Arad városa 1869-ben zártkörű pályázatot hirdetett, amelyre egyedül Steindl Imre neogótikus pályaműve érkezett be, s kapott első díjat. Ennek ellenére – feltehetően anyagi okokból – nem épült városháza Aradon a következő években. 1873-ban újabb tervpályázatot hirdettek, amelyen Lechner Ödön nyert. Az ugyanekkor folyamatban lévő színházépítkezés miatt azonban módosították a városháza építési programját, ehhez azonban a terveket már Pekár Ferenc, helybeli műépítész alkotta meg. A redukált tervek alapján 1876-ban készült el, s 1877 januárjában adták át az olasz neoreneszánsz stílusú, tornyos városházát.⁵²

III.4.2. A fontolva haladók: Baja, Pozsony és Szatmárnémeti

Az új városházák építésének szükségessége nem volt kérdés a vizsgált korszakban. Általában a sokasodó hivatalok elhelyezésének nehézsége volt a mozgatórugója a folyamatnak, akár már a modernizálódó, 19. század végi közigazgatás megjelenése előtt is. Azonban nem minden városban volt annak realitása, hogy teljesen új székházat emeljenek. Ezt elsősorban az anyagi lehetőségek szabták meg, de olykor az adminisztráció bővülése sem igényelt nagyobb építkezést, leginkább azért, mert az adott város meglévő épületállományában akadt olyan elem, amely megoldást kínált a helyhiányra. Éppen ezért néhány városban racionálisabb tervek születtek: a meglévőt átépítették, mint Baján, vagy éppen kibővítették, mint Pozsonyban, avagy újat építettek, de fokozatosan, lépésekben, mint Szatmárnémetiben.

⁵¹ Vö. RÓMER 1873.; SCHMALL 1901.; SCHOEN 1930.; PÁSZTOR 1935.; SISA 1983.; VÍGH 1998. Részletesen l. *M.I. Pest/Budapest*.

⁵² Vö. MÁRKI 1884.; MÁRKI 1895.; SOMOGYI 1913.; SISA 1987.; FICZAY 2001.; GERLE 2003. 86–87.; SISA 2005.; UJJ 2012.; PUSKEL 2015. Részletesen l. *M.I. Arad*.

Baja

Észak-Bácska legnagyobb városában, Baján is a 19. század második fele hozta el – több lépcsőben – a méltó városi közigazgatási épület megteremtésének lehetőségét. A korábbi földesúri viszonyok rendezését követően a városi igazgatás előző épületéből átköltözött az egykori földesúri kastélyba, amit az 1863. január 1-jei átvételt követően átalakítottak hivatali célokra.

1873-ban Baja városa törvényhatósági jogot nyert, ennek nyomán elindult az adminisztráció növekedése, de csak a Millennium érlelte meg a gondolatot a kastélyból lett városháza kibővítésére. Az 1896-ban született döntést építkezés követte, a feladatot Hunyady Antal építőmester nyerte el, aki Jeney Mihály városi főmérnök tervei alapján 1898-ban lett kész a munkálatokkal. A bajai főtéren álló, francia neoreneszánsz építészeti elemekkel díszített városháza ma is ismert formáját ekkor nyerte el.⁵³

Pozsony

A pozsonyi városi tanács székháza egyik jeles példája a szerves városfejlődésnek, hiszen a történelmi változások mellett és ellenére számos történelmi és építészeti rétegződést mutat.

A 14. századtól kezdve a városvezetés folyamatos „térhódítása” formálta a tanács székhelyét elsősorban akként, hogy a környező épületeket is megvásárolták, átalakították, átépítették vagy új részekkel egészítették ki. A terjeszkedés középkori-újkor folyamata a modern polgári viszonyok kialakulását követően sem állt le, sőt a kiegyezést követően Pozsonyban is egyre inkább szükséges volt egy, a korszerű közigazgatásnak megfelelő városházára.

Bár már 1893-ban felvetődött egy új városi székhely felépítésének gondolata, mégis a tanács a szomszédos prímási palota megvásárlása mellett döntött 1902-ben. Ezt az elhatározást csak 1906-ban követték tettek: építészeti tervpályázatot írtak ki a városháza átalakítására. A versenyt Hübner Jenő és Mészner Sebestyén nyerte, így az ő terveik alapján 1910-ben kezdődtek meg, s 1912-ben fejeződtek be az építkezés munkálatai.⁵⁴

Szatmárnémeti

Szatmárnémeti városházának építéstörténetében a fontolva haladást, – találóbban fogalmazva – a fokozatosságot nem a terjeszkedés, a szomszédos épületek felvásárlása, hanem inkább az átköltözés, illetve az új helyszínen való építkezés ütemezése jelentette, amelynek tetőzése a 19. század utolsó évtizedére esett.

⁵³ MINDSZENTHY 1831.; SEBŐK 1872.; MAGYARÁSZ 1909.; KŐHEGYI 1972.; BOROSSAY 2006.; FÁBIÁN 2014. Részletesen l. *M.I. Baja*.

⁵⁴ PRÉM 1893.; ORTVAY 1895.; PASTEINER 1899.; Pozsony 1908.; KABDEBÓ 1910. Részletesen l. *M.I. Pozsony*.

A 18. századi ún. „tornyos ház” 1847-ig volt a városvezetés székhelye, amikor innen a régi színházba költöztek át. Ez az épület azonban a törvényhatóság működtetésére nem volt megfelelő, ezért 1880-ban pályázatot hirdettek egy új székház megtervezésére. E verseny első helyezettje Makay Endre, a második pedig Lechner Ödön volt. A pályázat sikeressége ellenére 1883-ban, majd 1886-ban is csak napirendi szinten foglalkoztak a városháza építésével. Végül 1888-ban hirdettek árlejtést a kivitelezésre, amely 1889 áprilisától vette kezdetét. A munkálatok befejeztével, 1891. január 5-én adták át hivatalosan az új, neoreneszánsz stílusú városházát, amely az eredetileg tervezett tömbnek csak egy, a közgyűlési és a tanácsi teremmel elkészült része volt.⁵⁵

III.4.3. Az elszánt építők: Komárom, Szeged, Újvidék és Nagyvárad

A teljesen új vagy jelentősen átalakított törvényhatósági székház felépítése számos esetben a közigazgatás növekedéséből fakadt, amit azonban egyéb szorító körülmény is táplált: a régi városháza elpusztulása, vagy jelentősen leromlott állapota, s ennek folytán egy új létesítésének szükségessége. A középkor és a koraújkor folyamán nem volt szokatlan, hogy valamilyen vész, veszedelem okán megsérült vagy akár romba is dőlt a tanácsháza, hiszen több helyen a természeti körülmények (például folyó vize vagy annak hiánya), tűzvészek és háborúk városrészek és városok teljes pusztulását hozhatták magukkal, s ezek során a végzet a városok és tanácsaik székhelyeket sem kímélte. A tragikus események után mindig afelé hajlott az akarat, hogy a városházát helyreállítsák, újjáépítsék. Ez azonban néha évtizedekbe tellett, s néhol újabb és újabb események sodorták el a végleges, s a városvezetést hosszú időn át kiszolgálni képes székhely építését.

Komárom

Komáromban a városháza ma ismert helyszínén a 18. század elején épült fel a tanácsháza, amely az 1763. évi földrengésben összedőlt. A következő években – az építkezést engedélyező magyar királyi udvari kamarával huzakodva – végül felépült az új székhely, amelyet 1848 szeptemberében, a városban kitört tűzvész jelentősen megkárosított. Az épületet helyrehozták, de mindinkább szűkké vált, így 1872-ben a városvezetés átépítéséről döntött. 1874-ben ezt jóváhagyta a belügyminisztérium, 1875 januárjában megkezdődött az építkezés, december végén pedig már birtokba is vették az emelettel bővített, karcsú toronnyal, olasz neoreneszánsz formákkal díszített épületet.⁵⁶

⁵⁵ FODOR 1901.; FECHTEL 1908a.; FECHTEL 1908b.; FAZEKAS 2005.; LACZKA 2018. Részletesen l. *M.I. Szatmárnémeti*.

⁵⁶ TAKÁTS 1886.; GYULAI 1894.; ROVÁCS 1907.; BIERBAUER 1941.; ORTUTAY 1989.; SIKOS–TINER 2007.; DOHNANEC 2016.; BÁRÁNY 2019. Részletesen l. *M.I. Komárom*.

Szeged

A természet pusztító ereje párhuzamba állítja Komárom és Szeged törvényhatósági jogú városok városháza-építési történeteit. A régi komáromi városháza 18. századi súlyos károsodása, majd fokozatos újjáépítése szegedi társának történetében is fellelhető motívum. Jól ismert, hogy 1879 kora tavaszán Szegedet árvíz sújtotta, amely a város és épületei számára sorsfordulót jelentett.

A 18–19. század fordulóján épült, későbarokk szegedi városházát az 1879. évi árvíz noha elöntötte, de épen maradt. A károsodások kijavítása után itt folytatta tovább a munkáját a városvezetés, de 1881-ben felvetődött a „magnagyobbítás” gondolata. Ehhez megvizsgálták az alapfalakat, elbírnak-e egy újabb emeletet. A városvezetés ekkor az újjáépítés szempontja közé nemcsak az anyagi fedezet kérdését vette fel, hanem azt is, hogy a hivatalokat célszerűen lehessen elhelyezni az épületben, valamint az új székház visszatükrözze a régi formavilágát.

A tervek elkészítésére 1881-ben pályázatot írtak ki. Az erre beérkezett pályaműveket a szakmai zsűri 1882 márciusában értékelt, de rajtuk kívül a közösség is véleményt alkotott a pályaművekről a helyi sajtó, illetve a szaklapok hasábjain.

A tervversenyt Pártus Gyula és Lechner Ödön zárta első díjjal, így az ő elképzelésük és művezetésük mellett kezdődhetett meg az építkezés 1882 tavaszán. A neobarokk, tornyos városháza átadására I. Ferenc József látogatása keretében, 1883 októberében került sor.⁵⁷

Újvidék

A vajdasági központ impozáns városházájának előtörténetében – hasonlóan a szegedi épülethez –, bár volt, mégsem az építészeti tervpályázat játssza a főszerepet.

Az újvidéki városirányítás a 18–19. század folyamán több épületben is működött, mígnem 1872-ben döntés született főtéri elhelyezéséről. Egy belső tervverseny keretében Molnár György helyi építész készített terveket és költségvetést az új székházhoz, amit eljuttattak a belügyi tárcához. Ezt követően azonban nem épült új városháza Újvidéken, s bár 1880-ban ismét napirendre tűzték a kérdést, csak 1885-ben írtak ki újabb, ezúttal nyilvános pályázatot. Ezen Makay Endre, Wágner Ödön és Gerster Kálmán részesült díjazásban. A számos pályamű és a kihirdetett eredmények ellenére a városháza építésével megbízott bizottság akképp döntött, hogy a három legjobb terv készítője helyi vezetéssel egy új, közös tervrajzot készítsen. Ezt különböző okok miatt nem sikerült megvalósítani, így a bizottság véglegesen Molnár György tervrajzát fogadta el, azzal a kikötéssel, hogy Molnár György a lebonyolított országos pályázat tapasztalatai alapján tervrajzán végezzen el bizonyos javításokat és kiegészítéseket.

⁵⁷ CZIMEG 1864.; LECHNER 1879.; REIZNER 1899.; KULINYI 1901.; NAGY 1956.; VAMOS 1969.; HADIK 1988. Részletesen l. *M.I. Szeged*.

Csak 1889 januárjában hirdettek versenytárgyalást a kivitelezésre, amely 1893 elején kezdődött el, és a következő év végére fejeződött be. Az első közgyűlést 1895. január 3-án tartották a gazdag neoreneszánsz elemekkel díszített, középtornyos új városházában.⁵⁸

Nagyvárad

„Biharország fővárosában” bár sürgető volt a városháza-építés, nem siette el a városvezetés a megvalósítást. A lendület, amely tető alá hozta – majd másfél évtized alatt – az új, impozáns városi székházat, összefüggött az igazságügy reformjaival, ugyanis Nagyvárad ítélőtáblai székhelyé vált 1890-ben. Az új bírói fórum számára az akkori városháza egy részét adták át, ami következtében a városi hivatalokat különböző épületekbe költöztették. Ez nagyban nehezítette a városi adminisztráció működését.

1894-ben egy új székház felépítésére tervpályázatot hirdettek, amely eredménye pusztán annyi volt, hogy ifj. Rimanóczy Kálmán, Hübner Jenő, Jaumann Benedek és Lang Adolf terveit megvételre ajánlották.

Évekkel később, 1898-ban Rimanóczy megbízása mellett döntöttek, akinek új terveket kellett kidolgoznia. Mindeközben azonban a városatyák az olcsóbb megoldás érdekében más lehetőségekről kezdtek vitázni: más helyszínen, meglévő épületek átalakításával kívánták a hivatalok elhelyezési gondjait orvosolni.

Végül 1900-ban döntés született a Szent László templom mögötti építési helyszín mellett, ahova Rimanóczy egyik tervváltozata alapján képzeltek el az újonnan felépítendő városházát. Az ifjú építész a kiviteli terveket – amelyekkel kapcsolatban Hauszmann Alajossal is egyeztetett – 1900 júliusában nyújtotta be, az építési munkálatok a jóváhagyások után 1901 novemberében bontással, majd 1902 februárjában az alapozással indulhattak meg. Az elkészült, gazdag formavilágú és a környezetéhez tömegével és toronyelhelyezésével jól igazodó városházán a nyitó díszközgyűlést 1904. január 10-én tartották meg.⁵⁹

III.4.4. A komoly pályázatok: Sopron, Győr, Pécs, Marosvásárhely és Szabadka

A törvényhatósági városok körében – ahol nem pusztán bővítés vagy átépítés, hanem új székház építésére került sor – már a korszak első éveiben megjelentek a tervversenyek.⁶⁰ Azonban míg a korai időszakban meghívásos pályázatokat rendeztek, illetve az eredményeket csak orientáló

⁵⁸ ÉRDUJHELYI 1894.; ÉRDUJHELYI–MARCEKOVICH–PROFUMA 1909.; MITROVIĆ 1997.; GALAMBOS 2004 (a–d); ÓZER 2011.; ÓZER 2013.; MITROVIĆ 2013. Részletesen l. *M.I. Újvidék*.

⁵⁹ LAKOS 1904.; RIMLER 1923.; PÉTER I. 2003.; PÉTER I. 2010.; PÉTER I. 2011.; PÉTER I. 2015.; RIMANÓCZY–FERKAI 2017. Részletesen l. *M.I. Nagyvárad*.

⁶⁰ Mint pl. Pest, Arad esetében.

jelleggel vették figyelembe, addig a későbbiekben komoly,⁶¹ már szabályok közzé szorított tervpályázatokat⁶² hirdettek a törvényhatósági székházak megtervezésére. E folyamat összefüggött a dualizmus korának növekvő építőtevékenységével, így az 1880-as évektől lett egyre népszerűbb pályáztatás, s inkább a korszak második felében – a 20. század elejére egy fejlettebb szintet elérve – fonódott össze szorososan azokkal.⁶³ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet⁶⁴ mint érdekképviselői szerv által figyelemmel kísért, s gyakran koordinált építészeti tervpályázatok elsősorban a középítkezéseket érintették, magánberuházások esetében ritkán került sor versenyre.⁶⁵ A pályázatok általános jellegzetességei⁶⁶ a vizsgált törvényhatósági jogú városok székházainak tervversenyénél is megfigyelhetők. Esetükben a város testületi szerveinek döntése nyomán megszületett pályázati hirdetményt általában a polgármester tette közzé, illetve a városi tanács. A kapcsolódó építési programot pedig a városi főmérnök és hivatala állította össze rendszerint egyeztetve a város egyéb szerveivel.⁶⁷ Az előkészítési fázisban a program kialakítása iránt – mint számos példa mutatja – a városatyák is érdeklődést mutattak, így több esetben is tárgyaltak róla. Végül a letisztázott program határozta meg a konkrét építési feladatot, amely a kiírás részévé vált. Leginkább ezekből olvasható ki az építendő városházák helyiségigénye.

A díjazás is fontos elemét képezte a versenykiírásoknak csakúgy, mint a költségek, valamint a nevezők körének meghatározása.⁶⁸

A nyilvánosan – napi- és szaklapokban – megjelent pályázati felhívásokra a megjelölt határidőig várták pályázók dokumentumait. A beérkezett művek értékelését egy külön bizottságra, esetenként albizottságra bízták, amely a kiíró város és az építészeti érdekképviselői tagokból álló zsűrit jelentette. Ez a testület bontotta fel a határidőre beérkezett jelíges pályaműveket, és jellemzően csak eredményesség – helyezés vagy megvétel – esetén tárta fel a pályázó személyének kilétét. A bírálók javaslata alapján a közgyűlés döntött végül a megbízás odaítéléséről, vagy további nyílt, alkalmanként meghívásos pályázati fordulók meghirdetéséről. A tervpályázatok fontos lehetőséget jelentettek mind a város, mind az építészsakma számára. Az előbbi ekképp egy, a kort esztétikailag és műszakilag is reprezentáló székházat nyerhetett

⁶¹ Vö. SZÉKELY 2020. 9–12. p.

⁶² Vö. PILKHOFFER 2022.

⁶³ Vö. SZÉKELY–MARÓTY 2015. 31. p.

⁶⁴ Az építészsakma legfontosabb érdekképviselői szerve 1867-ben jött létre Magyar Mérnök Egyesület néven, majd 1872-től vette fel a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet nevet, és egyúttal egészen 1944-ig a kamarai feladatokat is ellátta. Az egylet történetéhez l. PILKHOFFER 2019.

⁶⁵ Vö. SZÉKELY–MARÓTY 2018. 105. p.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ SÁRMÁNY-PARSONS 1995. 104. p.

⁶⁸ Ez általában a magyar honossággal rendelkezőkre szűkölt. Vö. SZÉKELY 2020. 20. p.; PILKHOFFER 2022. 144. p.

az építészek szélesebb körének felkínált tervezési feladattal, az utóbbiak, az építészek pedig megmérethették magukat.

A korszak törvényhatósági székházépítései között néhány esetben a tervpályázat meghatározóvá vált, elsősorban annak okán, hogy többször írtak ki versenyt. Az érintett városok közül Sopronban az építészek elképzeléseinek összemérésére már a 19. század első felében is alkalom nyílt, de a „valódi” pályázatra itt is csak a század utolsó évtizedében került sor. Győr, Pécs, Marosvásárhely és Szabadka példáját pedig több ok is a „komoly pályázatok” sorába emeli: egyrészt a versenyt a korszak szaksajtója részleteiben bemutatta, másrészt a városokban a tervek versenyének súlya és visszhangja volt mind helyi, mind országos szinten, továbbá a pályázatokat (amelyeknek akár több fordulója is lehetett) realizálódás követte, azonban a megvalósulás nem feltétlenül a pályázati eredmények visszatükröződése volt.⁶⁹

Sopron

Egyik legrégebbi szabad királyi városunkban, Sopronban a források szerint már a 15. században volt saját székháza a városi tanácsnak. Ez az épület a 17. század végén tűzvész áldozata lett, így újat építettek, amelyet a 18. és 19. század folyamán többször átalakítottak. E későbarokk városi székház helyére már az 1830-as években – bár a későbbi értelemben vett tervpályázatról még nem beszélhetünk –, a város több építésztől is kért tervet: Hild Venceltől, Hild Ferdinándtól és Franz Stampftól, akik klasszicista épületterveket készítettek. Ennek ellenére ekkor nem épült új székház, hanem az egyre rosszabb állapotú régit használták tovább. Ezt 1881-ben renoválták, majd 1887-ben döntés született egy új városháza építéséről. Ehhez 1890-ben pályázatot írtak ki, amelyet Hinträger Mór és fia, Károly nyertek meg német reneszánsz tervükkel. Az 1892. novemberi kivitelezési árlejtést 1893 tavaszán alapozási munkák követték. A tűztorony szomszédságában emelt új, monumentális városháza átadása 1896 májusában történt meg.⁷⁰

Győr

A Rába-parti város törvényhatósági székházpályázata az első olyan verseny, amelyről részletes beszámoló jelent meg a korabeli szaksajtóban, a *Magyar Építőművészeti Pályázatok* c. folyóiratban, 1894-ben.

⁶⁹ A vizsgált törvényhatósági városházák tervpályázatainak részleteit összefoglaló táblázatot l. *M.4. A törvényhatósági városházák a tervpályázatok időrendjében* c. mellékletben!

⁷⁰ DÖBRENTÉI 1840.; PAYR 1917.; PAYR 1918a, b.; HÁZI 1921.; HÁZI 1923a, b.; HÁZI 1965.; TOMPOS 1977a.; TOMPOS 1977b.; WINKLER 1988.; SZENDE 2010. Részletesen l. *M.1. Sopron*.

Győr városa már évekkel korábban elhatározta, hogy új városházát épít a hivatali helyiségek szűkössége miatt. Először a régi épület bővítésében gondolkodtak, de szakértői vélemények, valamint a rendelkezésre álló források felhasználhatósága alapján végül új városháza építése mellett döntöttek. A város Alpár Ignácot kérte fel a helyszín kiválasztására, aki – a polgármester és a főmérnök elképzelései nyomán – három lehetséges helyszínt jelölt meg. Ezek közül a közgyűlés 1892 decemberében a Pozsony–Budapest–Bécs vasútvonal mellett fekvő „Vásártéri terv”, azaz a gabonapiac területén való építés mellett döntött.

1893 novemberében pályázatot hirdettek, amelyre 16 mű érkezett be. 1894 márciusában ezek közül Alpár Ignác nyerte meg az első díjat. Ő azonban a millenniumi kiállítási feladatai miatt Hübner Jenőnek adta át a munkát. Hübner 1895-re készült el a tervekkel, amelyek nyomán 1896 májusában kezdték meg a kivitelezést. A régi várostorony formavilágát felidéző toronnyal, neobarokk stílusban elkészült új városházát 1900. március 19-én avatták fel.⁷¹

Pécs

A kiegyezést követő évtizedekben Pécsen gyarapodott a lakosság, fejlődött a gazdaság és ezzel összefüggésben nőtt az adminisztráció, aminek következtében a városi székház szűkké vált. Egyfajta tűzoltásként a városi hivatalokat bérházakba költöztették, végül – dacára annak, hogy az 1830-as években épült városházát 1878-ban teljesen felújították – a bővítés mellett döntöttek. A város – miután elhatározta, hogy a szomszédos házak megvásárlásával nyert telkekkel összevonva klasszicista városházáját kibővítetteti, illetve újjáépítetteti – pályázatot hirdetett. Az 1887-ben megjelent versenykiírás nyomán hét pályamű érkezett be, amelyet a bírálóbizottság 1888. augusztus 12-én értékelt: az első díjat Pártos Gyula és Lechner Ödön, a másodikat pedig Ulrich Keresztély nyerte el. A város a díjazottakat egy szűkebb körű pályázatban való részvételre hívta fel. Erre azonban csak a Pártos–Lechner építéscsapat küldte el tervanyagát. Ezt követően egy hosszú évekig tartó huzavona indult el, mígnem a belügyminiszter újabb nyilvános tervpályázat kiírását rendelte el 1902 szeptemberében. Ennek az 1903. évi versenynek a pályaműveit a szaksajtó is bemutatta. Bár az első helyezett Alpár Ignác volt, nem őt kívánták felkérni a tervezésre. Miniszteri utasításra a város egy újabb, szűkkörű pályázatot hirdetett, amelyet Lang Adolf nyert meg, így az ő elképzelései alapján épült fel 1905 és 1907 között Pécs új törvényhatósági székháza.⁷²

⁷¹ Győr 1894.; SÁRY 2000.; ROSCH 2005.; CZVIKOVSKY 2009.; KINCZER 2015.; Részletesen l. *M.I. Győr*.

⁷² STROBL 1903.; Pécs 1904.; PILKHOFFER 2002.; PILKHOFFER 2017. Részletesen l. *M.I. Pécs*.

Marosvásárhely

A székely főváros, Marosvásárhely 1857-ben épült gótizáló városházája az 1880-as évek végére szűkké vált. 1904-ben – több építési helyszín mérlegelését követően – egy, a régítől távolabb eső telken, a Deák Ferenc utcában találták meg a leendő székház helyét. A tervezésre pályázatot írtak ki, amelynek eredményeiről 1905-ben több szakfolyóirat is beszámolt. A bírálók döntése alapján a Komor Marcell–Jakab Dezső-páros pályázata nyerte el az első díjat. A város jóváhagyva a zsűri döntését kikötötte, hogy csak helyi cégek vehetnek részt a kivitelezésben. Ennek megfelelően indult el az építkezés 1906 júniusában Komor és Jakab tervei szerint. Az épület – amely utóbb a századforduló magyar építészetének egyik kulcsemlékeként vonult be az építészettörténeti irodalomba – végül 1908-ban készült el.⁷³

Szabadka

Komor Marcell és Jakab Dezső nyerte a Szabadkán is a városháza tervpályázatát 1907-ben. A verseny kiírásához itt is hasonló folyamatok vezettek el, mint más helyeken: az 1820-as években épült öreg városháza már nem tudta kiszolgálni a megnövekedett igényeket. Már 1884 és 1902 között, Mamuzics Lázár polgármester idejében megfogalmazódott egy új székház építésének gondolata. Az anyagi alapok megteremtésének feladata azonban 1906-ra tolt a pályázat kiírását. Az erre beérkezett pályaművekről – amelyeket a szaksajtó is bemutatott – 1907 januárjában döntött a zsűri. A Komor–Jakab-páros nyertes terve neobarokk formákat mutatott, de a megvalósítás során a stílus megváltoztatásáról meggyőzték a várost. Így a magyaros szecesszió egyik legszebb példáját jelentő városháza épülhetett fel Szabadkán 1912-re.⁷⁴

III.4.5. Sikertelen próbálkozások Debrecen, Kolozsvár

A dualizmus évtizedeiben a nagy középítkezések szinte elválaszthatatlan kellékévé váló pályáztatás a törvényhatóságok székházépítéseinek történetében nem mindig járt sikerrel. A növekvő adminisztrációból fakadó szűkösség és a korszerű, monumentális iránti vágy szinte minden (nagy)városban felélesztette az új városháza építése iránti igényt, amit – ahogy a korszellem diktálta – építészeti tervverseny kiírása is követett. Ezt azonban néhány esetben építkezés egyáltalán nem zárta. Ennek külső és belső oka egyaránt lehetett. És bár több

⁷³ Marosvásárhely 1905.; SEBESTYÉN 2009.; SEBESTYÉN 2010. Részletesen l. *M.I. Marosvásárhely*.

⁷⁴ BADICS 1891.; Szabadka 1907.; IRÁNYI 1909.; BRAUN 1912.; GERLE 2003.; NINKOV 2017.; VUJNOVIĆ 2017. Részletesen l. *M.I. Szabadka*.

törvényhatósági jogú városban is elindult a – végül eredménytelen – folyamat, az annak különböző fázisainál véget ért, vagy félbemaradt hosszú évtizedekre.

Az új városháza építésének pályázati útján lépdelő törvényhatóságok körében korszakunkban Székesfehérvár jutott el a legkevésbé messze, amely már korán, 1837-ben elhatározta ugyan új székházának felépítését, de az nem realizálódott. Bár már egy 1882. májusi rendkívüli közgyűlésen – miután a belügyminiszter jóváhagyta a városháza *kiépítését*, elhatározták, hogy pályázatot hirdetnek az építésre, mégis csak egy évtized múlva készült indítvány a szomszédos házak megvételével megnagyobbított telken egy új, kétemeletes városháza felépítésére. Ezt azonban 1893 februárjában a városházaépítő bizottság elvetette. Az 1896-os millenniumi hangulat ugyan újra felszínre hozta az új székház gondolatát, s határozatot is hoztak építéséről, mégis, csak jóval később, az 1910-es években – Saára Gyula polgármestersége idején – lendült előre az ügy olyannyira, hogy 1914-ben pályázat meghirdetése mellett döntöttek, s a bírálóbizottságba két építészegyleti tagot is felkértek. A közbejött háború miatt azonban az építés ügye elodázódott, s csak a következő évben, 1936–1937-ben realizálódhatott, amikor a régi barokk városházát és a körülötte még az 1910-es években felvásárolt házakat Kotsis Iván tervei alapján egy komplexumként alakították ki.⁷⁵

Debrecen és Kolozsvár valamivel tovább jutott a pályázati út bejárásában a koronázóváros példájához képest. Ezekben a városokban, noha a tervverseny-történet nagyobb ívet ír le, jóval később sem épült új városháza, az elhelyezési gondokat más megoldásokkal orvosolták az azóta eltelt évtizedekben.

Debrecen

Az Alföld egyik legnagyobb városában – ahol az egykori főbírói ház organikusan terjeszkedett ki a szomszédos épületekre az évszázadok alatt – egy új városháza felépítésének gondolata már 1800-ban megfogalmazódott, s annak megvalósítását a város nagy részét elpusztító 1802-es tűzvész még sürgetőbbé tette. 1839 és 1844 között végül felépült a ma is működő és jól ismert klasszicista városháza Debrecenben.

Jól jelzi a város dualizmus kori fejlődését az, hogy a tanácsháza még nem volt fél évszázados sem akkor, amikor felmerült bővítésének kérdése a növekvő adminisztráció, a hivatalok

⁷⁵ Vö. Városi rendkívüli közgyűlés... *Fehérvári Híradó*, 1882. 22. sz. 3. p.; Uj városháza. *Székesfehérvár és Vidéke*, 1892. 153. sz. 3. p.; Városi közgyűlés. *Székesfehérvár és Vidéke*, 1896. 12. sz. 2. p.; Uj városház építése Székesfehérváron. *Vállalkozók Lapja*, 1914. 9. sz. 13.; Székesfehérvár új városházát kap. *Városok Lapja*, 1914. 10. sz. 120. p.; A székesfehérvári új városháza... *Vállalkozók Lapja*, 1914. 17. sz. 13. p.; Egyleti közlemények. *MMÉE K* 1914. 11. sz. 193–194. p.; A székesfehérvári új városháza építésének... *Vállalkozók Lapja*, 1915. 7. sz. 6. p.; KOTSIS 1939.; CSURGAI HORVÁTH 2014. 114., 215–216. p.

elhelyezésének gondjai okán. 1888-ban Gerster Kálmánnal tervet készítettettek, de csak 1892-ben került napirendre az új városháza építésének ügye.

1893-ban határozott a városvezetés arról, hogy a meglévő városházát kétemeletesre bővíteti, s ennek terveinek elkészítésére 1894-ben pályázatot írtak ki, amelyen Gerster Kálmán, valamint Havranek Ferenc és Adriányi Géza párosa részesült díjazásban. Utóbbi építészpáros kapta végül a megbízást, s 1895 novemberére el is készültek a részletes tervek. Bár 1896 tavaszán – második nekifutásra – a kivitelezőt is kiválasztották, a városi politikai ellentétek miatt végül a városvezetés elállt az építkezéstől, így a neoreneszánsz ízlésű, kétemeletes, tornyos debreceni új városháza papíron maradt.⁷⁶

Kolozsvár

Az erdélyi városban is hasonló folyamatok zajlottak le: 1845-ben készült új városháza, amely a félköríves stílus egyik legszebb példájaként ismert. Azonban alig fél évszázad múlva egy újabb, nagyobb székház vált szükségessé. Ezt már 1890-ben fontolgatták, de csak 1898-ban kezdték el a részletekkel való foglalkozást egy kiküldött bizottság feladatáént.

Egy évtized múlva, 1909 őszén döntöttek, majd 1910-ben versenyt hirdettek, amely nemcsak az új városházát, hanem egy vigadóépület megtervezését is magában foglalta. A feladat a régi helyszínre szólt, de új, akár tömörszerű és a műemléki környezethez igazodó beépítést vártak el a pályázóktól. Az 1910. június 15-i határidőre kilenc pályamű érkezett be. A szakzsűri bírálatának eredményeit a *Magyar Építőművészet* is publikálta. Az első helyezést Wachtel Elemér és Rerrich Béla nyerte el, akik két különálló épületben fogalmazták meg a két funkciót, s a városházát egy fedett gyalogátjáróval kötötték össze a vigadóval. Orbán Ferenc másodikként értékelt *cour d'honneur*ös terve is tetszetős volt a bizottság számára.

A pályázat bár eredményes volt, s az elsődíjas tervet is tetszés övezte, Kolozsváron mégsem épült meg egyik városháza sem, az elhelyezés gondjait csak jóval később, 1991-ben orvosolták.⁷⁷

III.4.6. Magyaratörő álmok megvalósítói: Hódmezővásárhely és Kecskemét

Egy új törvényhatósági székház létrehozásának fontolgatása olykor „meghozta az étvágyát” a városatyáknak, illetve egy-egy ambiciózus polgármesternek, aminek nagyobb léptékű építkezés lett a következménye: átalakították a városháza környezetét is. Ezzel a városháza ügyét

⁷⁶ SZÜCS 1871.; ZOLTAI 1932.; BALOGH 1958.; SÁPI 1972.; PAPP 2006. Részletesen l. *M.I. Debrecen*.

⁷⁷ Kolozsvár 1910.; HERPEI 1943.; KOMÁRIK 1984. Részletesen l. *M.I. Kolozsvár*.

városépítészeti kérdések övezték, s a megvalósítással jelentős urbanisztikai változáson esett át a település, amely új fejezetet nyitott a várostörténetben.⁷⁸

Az új székházat építő törvényhatósági jogú városok közül főként Hódmezővásárhely és Kecskemét városházaépítése járt együtt az urbanisztikai környezet átalakulásával, bár – „természetesen” – az adminisztrációs növekedés és a régi épület elavulttá válása e két városban is ösztönző volt, mégis a (nagy)városi főtér kiépítésével e két város tudta nagyratörő álmait megvalósítani leginkább.

Hódmezővásárhely

Hódmezővásárhely Bajával együtt, 1873-ban nyert törvényhatósági jogot. E közigazgatási státuszváltozás olyan folyamatokat erősített fel, amely eredményeit ma is hirdeti a tornyos városházával ékesített főtér a városban.

A törvényhatósággá válás már az akkor használt, 1834-ben épült városházára is közvetlen hatással volt: helyiségek hozzacsatolásával kibővítették a közgyűlési üléstermet. Azonban ez nem volt megoldás a növekvő hivatali szervezet elhelyezésére, így a már korábban is tervezgetett új székház felépítésének igénye még égetőbbé vált.

A következő évtizedek a vásárhelyi városháza építése körüli – leginkább az anyagi alapok megteremtését, a helyszínt érintő – vita ismétlődő fellángolásával jártak.

1890 áprilisában született meg végül a döntés: az új városházát az átalakítandó új főtéren építik fel. A tervek elkészítésére pályázatot hirdettek 1890. október 31-i határidővel. A beérkezett műveket a helyi sajtó oldalain a közvélemény is bírálata alá vonta csakúgy, mint a szakmai zsűri, amelynek döntése értelmében az első helyezést Ybl Lajos neoreneszánsz stílusú, karcsú toronnyal díszített városháza-terve nyerte el.

1891 áprilisában elfogadták a kiviteli terveket, majd a miniszteri engedélyezés és az építéssel érintett magántelkek kisajátítását követően 1892 márciusában kezdődtek meg a munkák. A hivatalos átadás az 1894. január 18-án tartott ünnepélyes záróköletéttel és díszközgyűléssel történt meg.⁷⁹

Kecskemét

A kiskunsági város székházának története évszázadokra nyúlt vissza, s hasonlóan másokéhoz, a modern városházának több elődje is volt a település központjában. A 17–18. század fordulóján épült tanácsháza több bővítésen esett át a későbbiekben, majd 1847-ben a város Brein Ferencsel terveket készíttetett egy új székházhoz. A korstílushoz igazodó, gótizáló-romantikus városháza azonban a tervlapon maradt.

⁷⁸ Bővebben I. IV.3. alatt!

⁷⁹ KRUSZLICZ 1993a, b.; KOVÁCS–KRUSZLICZ–SZIGETI 1994.; KRUSZLICZ 2007a, b. Részletesen I. *M.I. Hódmezővásárhely*.

1857-ben elsőfokú közigazgatási, majd 1870 törvényhatósági jogot nyert Kecskemét. Ezekben az években a városi adminisztráció központja az ekkor „régí városházaként” emlegetett épület volt, amely azt jelzi, máshol is el kellett helyezni egyes hivatalokat. A következő évtizedben sem változott a szituáció, csak időről időre felbukkant az igény, s szinte alapszükségletté vált az új városháza építése.

Lestár Péter polgármestersége (1880–1896) alatt fordult a realizálódás felé az új városháza ügye: 1881-ben építkezési szabályrendeletet alkottak, 1886-ban az előmunkálatok tekintetében bizottságot küldtek ki, végül – sokféle bizottsági előkészítés után – 1889 novemberében több jelentős építkezés mellett határoztak az új városháza felépítéséről is. Ez magával vonta a főtér átalakítását is, hiszen az új épületnek a régi helyén, de más volumenben és a környezethez igazodóan kellett elkészülni.

A tervek elkészítésére 1890-ben pályázatot hirdettek. A beérkezett pályaműveket a kecskeméti helyi lapok szerzői, a város véleményformálói alaposan szemügyre vették, s kommentálták, még stíluskérdésbeli viták is kibontakoztak az újságok hasábjain. A szakmai zsűri Pártos Gyula és Lechner Ödön művét értékelte első díjjal, amit a város is elfogadott. 1892 folyamán szerződést kötöttek, elkészültek a részletes tervek, elkezdődtek a bontási munkálatok. 1893 januárjában megérkezett a miniszteri jóváhagyás, majd kiválasztották a kivitelezőket, akik az építést áprilisban megkezdték. 1895-ben elkészült az épület, amelybe a hivatalok be is költözhetek, a belső munkálatok azonban tovább folytak, a közgyűlési terem befejezése áthúzódott a következő évekre. Így az ünnepélyes átadásra, s az első ülésre csak 1897. december 26-án kerülhetett sor, amely díszközgyűlésen – mások mellett – az új polgármester, Kada Elek tartott már beszédet.⁸⁰

⁸⁰ SZAPPANOS 1887.; PÁRTOS–LECHNER 1892.; STEINHARDT–LANG 1892.; KOLBENHEYER 1892.; HORVÁTH 1925.; LIPÓTY 1935.; KOMÁRIK 1972.; SIMON 1984.; SÜMEGI 1996.; PÉTERNÉ FEHÉR 2011.; SISA 2013e.; SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 2017.; TÁNCZOS-SZABÓ 2018.; GYERGYÁDESZ 2019. Részletesen l. *M.I. Kecskemét*.

IV. A városházák építészeti kialakítása

Alaptézisként megfogalmazható, hogy a városházák tükrözik a korszak jellegzetességeit, a hivatali struktúra mellett a társadalmi-politikai berendezkedés reprezentálói is. E kutatás hivatott alátámasztani azt, hogy mindezek a „tükörképek” az építészet eszközeivel is formába önthetők voltak. Érdeemes további, mélyebb szempontok mentén is megvizsgálni a törvényhatósági városházák sajátosságait: az ún. hivatalsszervezeti térigényt és az épületek építészeti kialakítását. Ez utóbbi – nem függetlenül az adminisztratív struktúrától – jelenti különösen az épülettömeg, az alaprajzi rendszer, a homlokzati architektúra vizsgálatát. S mindemellett nem lehet eltekinteni e székházak városépítészeti kontextusba helyezésétől sem.

IV.1. A hivatalsszervezet térigénye⁸¹

A vizsgált városházák helyiségstruktúráját a törvényhatóság hivatali apparátusának felépítése határozta meg. A törvényhatóságok – a városi és a megyei típusúak egyaránt – az 1870-es,⁸² illetve az 1886-os⁸³ törvények alapján három elemi feladatot láttak el. *Önkormányzatok* voltak alapvetően, s e minőségükben saját, helyi ügyeiket önállóan intézték, szervezték. *Az állami közigazgatás közvetítésében* is részt kellett vállalniuk, így a központi végrehajtó hatalom helyi-területi szintű szerveiként is definiálhatók. Mint ilyenek, állami hatósági ügyeket is elláttak, s ennek megfelelően középszintű hivatalok is működtek kebelükben. A rendi korszakból örökölt, de a 19. század második felére meghalványodott⁸⁴ törvényhatósági feladat az ún. *politikai funkció*, amely keretében közérdekű, országos ügyeket vitathattak meg, s megállapodásaikat a kormányhoz, illetve a törvényhozáshoz is felterjeszthették.⁸⁵

A helyi és az állami közigazgatási feladatellátás következtében a középfokú általános igazgatás szerveiként jelentek meg a törvényhatóságok, amelyek között a városi típusúak még az alsófokú általános igazgatást is ellátták tanácsaik által, megbízott tisztviselőik útján, hasonlóképpen a községekhez, illetve ezek vonatkozásában a főszolgabírákhoz, valamint a rendezett tanácsú

⁸¹ A fejezet alapjául szolgáló publikációk: MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2022.; MEGYERI-PÁLFFI 2021a.

⁸² 1870. évi XLII. tc. *a köztörvényhatóságok rendezéséről*. 1. §

⁸³ 1886. évi XXI. tc. *a törvényhatóságokról*. 2. §

⁸⁴ Az 1848 előtti nemesi vármegyék egyik legerősebb, a kormánnyal szemben alkalmazható lehetősége az ún. *vis inertiae* joga volt, amely értelmében a vármegye közgyűlése – végrehajtói szerepköre gyakorlása során – a törvénybe ütköző vagy az alkotmány szellemiségével ellentétes uralkodói vagy dikasztériális normák végrehajtását megtagadhatták. STIPTA 1995a. 8. p.

⁸⁵ *A törvényhatóságokról* szóló 1886. évi XXI. tc. 2. §. Valamint a korábbi, 1870. évi XLII. tc. 1. §-a is hasonlóképpen rendelkezett. L. még STIPTA 1995a. 155. p.; MÁTHÉ 2017.

városokban a polgármesterekhez.⁸⁶ A városi törvényhatósági hivatali szervezet értelemszerűen e feladatok teljesítéséhez igazodott csakúgy, mint székházaik helyigénye.

Törvényhatóság és törvényhatóság – bár az említett törvények egységesen szabályozták az alapfeladatokat, mégis – különbözött egymástól. A megyei törvényhatóság tehát az alsófokú igazgatásban nem jelent meg, így a megyeházák hivatalai is másképp strukturálódtak,⁸⁷ de a városi törvényhatóságok sem voltak egyformák szervezeti tekintetben, annak ellenére, hogy azonos „közigazgatási kategóriát” képviseltek.⁸⁸ Minden városi törvényhatóságnak volt testületi döntéshozó szerve (azaz közgyűlése, vagyis törvényhatósági bizottsága), városi tanácsa, polgármestere és főispánja.⁸⁹ Ezeknek az *állandónak* tekinthető szervezeteknek a hivatali helyiségei minden városházán megtalálhatók voltak. Állandó elemként jelent meg még néhány hivatal, annak ellenére, hogy ugyanolyan vagy nagyon hasonló igazgatási tevékenységet ellátó szervezeti egységeket másképp neveztek a különböző városokban. Ezek között szerepel például a gazdasági-pénzügyi szervezeti egység, amelyet gazdasági hivatalnak neveztek Győrben,⁹⁰ illetve Pécsen,⁹¹ de gazdasági ügyosztály volt Szabadkán,⁹² Kolozsváron,⁹³ Kecskeméten pedig gazdasági osztály, ami mellett még külön pénzügyi osztályt is szerveztek.⁹⁴ E körbe illeszkedik a számvevőség, a mérnöki, s az árvaszéki hivatal is, a levéltár(nok), a kezelő és segédszemélyzet, a jegyző, a tiszti ügyész, a rendőrkapitány vagy az adóügyeket intéző szerv.⁹⁵ Az adókkal kapcsolatos teendők is több formában jelenhettek meg a hivatali szervezetben, attól függően, hogy állami vagy helyi adók kezeléséről kellett gondoskodnia a törvényhatóságnak, így többféle adókkal foglalkozó irodahelyiséget alakítottak ki a városházákon: általában adóügyi osztály vagy adóhivatal fordult elő, de fogyasztási adóhivatal, javadalmi hivatal, illetve jövedéki hivatal is megjelent az elnevezések között.

Egyfajta látélelet ad közigazgatás változásáról egyes állandónak tekinthető hivatalok időbeli megjelenése a városházákon. Mint a rendőrség, amely már a korszak elején a helyi teendők elemévé vált: 1872-ben a cs. kir. rendőrigazgatóságokat felváltották a városi önkormányzati

⁸⁶ GRÜNWARD 1889. 89. p.; CSIZMADIA 1976. 195. p.

⁸⁷ L. V. alatt!

⁸⁸ Grünwald Béla kézikönyvében alapvetően két csoportra osztotta a városi törvényhatóság közegeit: a városi képviselőtestület, azaz a törvényhatósági bizottság, s ennek „kifolyásai” a városi tanács és a közigazgatási bizottság, valamint a végrehajtás közegei, azaz a városi tisztviselők (polgármester, főispán stb.). GRÜNWARD 1889. 91.

⁸⁹ A városi főispán azonban azonos lehetett a megyei vagy más városi főispánnal, így nem minden városházán alakítottak ki főispáni hivatalt. L. IV.1.1. alatt!

⁹⁰ Győr 1894. 3. p.

⁹¹ Pécs 1904. 28. p.

⁹² Szabadka 1907. 3. p.

⁹³ Kolozsvár 1910. 2. p.

⁹⁴ L. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötetben az V. táblán Kolbenheyer Viktor és a IX. táblán Pártos és Lechner tervén és *M.I. Kecskemét!*

⁹⁵ Vö. GRÜNWARD 1889. 106–107. p.

rendőrségek, ennek pedig az lett a következménye, hogy a korszak városházáiban el kellett helyezni a városi rendőrségi szerveket, s innen majd csak jóval később – a vizsgált korszakon kívül, az első világháború után –, a központosításuk következtében kerültek el.⁹⁶ Hasonlóképpen az anyakönyvi igazgatás is alakította a törvényhatóságok hivatali struktúráját, így épülő városházáik alaprajzát. Az anyakönyvvezetést 1894-ben vette át az állam az egyháztól,⁹⁷ s ezután – a törvényi felhatalmazás alapján – szervezték meg az anyakönyvi kerületeket.⁹⁸ A jogalkotói koncepciónak megfelelően a törvényhatósági jogú városok önállóan alkottak egy-egy anyakönyvi kerületet,⁹⁹ aminek eredményeként az 1895 után épült törvényhatósági városházákon sorra jelentek meg az anyakönyvi hivatalok, amelyek e változás előtt – mint Győrben, ahol 1893-ban írták ki az új székház tervpályázatát¹⁰⁰ – még nem gyarapították a helyiségek körét. Kecskemét városházájának tervezése, majd építése pedig épp az átmenet időszakába esett: míg 1890-ben, a pályázat meghirdetésekor¹⁰¹ még nem szerepelt az anyakönyvi hivatal az építési programban, addig a verseny első díját elnyerő Pártos–Lechner-páros kivitelezett tervein már megjelentek az anyakönyvi helyiségek, amelyek 1895. október 1-től beteljesíthették rendeltetésüket.¹⁰² A később épült városházákon pedig állandó elemmé vált az anyakönyvi helyiségcsoport.

Igazán különbözővé a hivatali struktúra *változó elemei* tették az egyes törvényhatósági városházákat. Az okozta ezt a heterogenitást, hogy a törvényhatóságok szabadon alakíthatták saját szervezetüket az 1886-os szabályozás értelmében.¹⁰³ Ebből következően – áttekintve a közigazgatás szervezeti felépítését¹⁰⁴ – igencsak színes kép tárul elénk: egyes hivatalok, illetve közegek nem minden törvényhatóságnál fordultak elő. Érdekes ezekből néhány példát felvillantani segítségül hívva a korszak tervpályázatainak építési programjait.

Kecskemét (1890–1891), Pécs (1902–1903) és Pozsony (1907) városházi tervpályázatának kiírásában¹⁰⁵ több helyiséggel kialakítandó erdészeti-, illetve erdőhivatallal is találkozni, míg

⁹⁶ Vö. MEZNERICS–TORDAY 1937. 66–67. p.

⁹⁷ 1894. évi XXXIII. tc. az állami anyakönyvekről. A témáról bővebben l. MEGYERI-PÁLFFI 2021a.

⁹⁸ A m. kir. belügyminiszternek 9.500. szám alatt valamennyi vármegye közigazgatási bizottságához intézett körrendelete, a vármegyék területének anyakönyvi területekre való beosztása, valamint az anyakönyvi kerületek elnevezésének és székhelyének meghatározása iránti javaslatok elkészítése és fölterjesztése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1895. 33–39. p.

⁹⁹ Vö. az 1894-es anyakönyvi törvény *Indokolása. Képviselőházi Irományok*. 1892. X. k. (Irom. 370.) 310–311. p.

¹⁰⁰ Vö. Győr 1894.

¹⁰¹ Az új városháza... *Kecskeméti Lapok*, 1890. 27. sz. 2. p. L. még Pályázati hirdetmény. *MMÉE HÉ* 1890. 28. sz. 202. p.

¹⁰² A polgári házasságkötők... *Kecskeméti Lapok*, 1895. 35. sz. 2. p.

¹⁰³ 1886. évi XXI. tc. 77. §

¹⁰⁴ A törvényhatóságok városházájának tervezése idején fennálló hivatalsszervezetről ad képet az *M.5. A törvényhatósági jogú városok hivatalsszervezete a városházájuk tervezési-építési időszakában* c. melléklet.

¹⁰⁵ L. az *M.1.* sz. melléklet megfelelő részeit!

Kolozsvárnál (1910) csak az erdész egy irodai helyiségben való elhelyezéséről kellett gondoskodni. Kolozsváron ezen kívül még vízvezetéki és köztisztasági hatóságot is terveztek, amely más városok építési programjaiban – ebben a formában – nem jelent meg. Szabadka (1906) előírásai között fordult csak elő például a közművelődési osztály elhelyezésének igénye, de az ún. elszállásolási hivatal sem volt gyakori, csak Kecskeméten¹⁰⁶ és Pécsen¹⁰⁷ nevesítették ezt a pályázat során.

E felvillantott példák, illetve a hivatali struktúra állandó és változó elemei – s nem utolsósorban a tisztviselői kar létszáma¹⁰⁸ – erősen determinálták a városházák alaprajzi kialakítását. E meghatározottság értelemszerűen hasonlóságokat is jelentett a mindenhol elhelyezendő hivatalok esetében, s különbségeket a csak az egyes városokban előforduló igazgatási tevékenységek okán. Az eltérő szervezet – ekképpen az eltérő helyigény – a helyi feladatok mennyiségéhez, hangsúlyaihoz idomult. Az eredmény egy olyan igazgatási épület lett a törvényhatósági városházák képében, amelyekben a különböző hivatali helyiségcsoportok a „méltó székház” és a „jól működő irodaház” karakterét egyaránt megmutatták.

IV.1.1. Helyiségcsoportok a törvényhatósági városházákon

A törvényhatósági jogú városok székházainak tervanyaga nagyfokú racionalitást mutat. A hivatali működés megkövetelte, hogy az egyes szervezeti egységek és funkciók úgy különüljenek el egymástól, hogy mégis biztosítva legyen a kapcsolódásuk, a – szó szerinti – átjárhatóság közöttük, valamint a reprezentativitásnak és bizonyos presztízskérdéseknek is megfeleljen az épületen belüli helyük.

E számos szempont figyelembevételének eredménye az lett, hogy a rendeltetési célok függvényében *helyiségcsoportok* mentén épült fel a városháza. Az egyes egységek jól láthatóan elkülönülnek a vizsgált székházakban: már az építési programokból is kiolvashatók, illetve leolvashatók a tervversenyekre beérkezett pályaművek megoldásaiban, és természetesen a megvalósult épületek alaprajzaiban. Ezek áttekintése nyomán felrajzolhatók azok a jellegzetességek, amelyek a törvényhatósági városházák sajátjai.

¹⁰⁶ A kecskeméti pályázaton Pártos Gyula és Lechner Ödön tervén olvasható a „szállásmester” felirat. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet IX. tábla. L. még *M.1. Kecskemét!*

¹⁰⁷ Pécs 1904. 28. p.

¹⁰⁸ L. ehhez az *M.5.* sz. mellékletet!

A testületi szervek helyiségcsoportjai

A városházi helyiség körében a kiemelték közé tartozik a *közgyűlési terem*, amelynek jelentősége az építészeti kialakításában és az épületen belüli elhelyezésében is megnyilvánult. Éppen ezért az ülésterem mindig a városházák fő emeleti szintjére került, ami a legtöbb esetben az első emeletet jelentette, néhány kivétellel. Az egyik Pest városáé, amely új *törvényszék* építését határozta el 1868-ban, de az időközben bekövetkezett igazságügyi szervezeti változások – a bíraskodás önálló állami tevékenységként való meghatározása, majd az ún. elsőfolyamodású fórumok¹⁰⁹ felállításának megindítása – funkcióváltást eredményezett, és „csak” városháza építésére került sor Steindl Imre – többször változtatásra kényszerített – tervei alapján. A rendeltetésváltozásból következett, hogy a tárgyalóterem helyett közgyűlési terem kialakítása vált szükségessé, amelyet az épület második emeletén helyezett el az építész.¹¹⁰ Hogy miért nem az első emeletre került a gyűlésterem, nehéz megválaszolni. Lehetséges, hogy a tervváltoztatások során formálódó – neoreneszánszra váló – architektúra, vagy a már folyamatban lévő kivitelezés kötöttségei eredményezhették az egy szinttel feljebbi elhelyezést. A másik a pécsi példa, amelynek esetében is csak feltételezhető, hogy a domborzati viszonyok és a földszinten létesítendő üzlethelyiségek miatt kérte a tervpályázat kiírója a közgyűlési terem második emeleten való kialakítását.¹¹¹

A nagyméretű – két szint magasra, és az ülések nyilvánosságának követelményét is teljesítendően karzattal tervezett¹¹² – terem mindenképp főemeletté tette a számára helyet adó épületszintet, s mintegy esszenciáját adta a városházáknak, s sajátos csoportot alkotott a környező helyiségekkel együtt. Ilyen gyűlésteremhez kapcsolódó terekből pedig nem volt hiány. Egy 1876-os törvény hozta létre az ún. *közigazgatási bizottságot*, amely a nagylétszámú törvényhatósági bizottság mellett, kisebb testületi szervként az adminisztratív feladatokat koordinálta.¹¹³ A közgyűlési teremből nyíló, elvonulásra is alkalmas bizottsági terem további rendeltetést is kaphatott. Marosvásárhelyen például az 1905-ös tervverseny kiírásában kifejezetten kérték a pályázóktól, hogy a bizottsági ülésterem majd házasságkötő teremként is funkcionálhasson, s mellette kapjon helyet az anyakönyvi osztály is.¹¹⁴

¹⁰⁹ Ezek voltak az elsőfokú bíróságok, amelyek körébe tartoztak a kir. járásbíróságok és a kir. törvényszékek, valamint a budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék az 1871-es szabályozás alapján. Vö. 1871. évi XXXI. tc. az *első folyamodású bíróságok rendezéséről*. 1. §

¹¹⁰ Vö. SISA 1987. 158–159. p. L. még *M.I. Pest/Budapest!*

¹¹¹ Pécs 1904. 3. p.

¹¹² A karzat adott helyet a hallgatóságnak, amely a törvényhatóság nyilvános ülésein részt vehetett, a törvény rendelkezése értelmében elkülönítve a bizottságtól. Vö. 1886. évi XXI. tc. 50. §

¹¹³ 1876. évi VI. tc. a *közigazgatási bizottságról*.

¹¹⁴ Marosvásárhely 1905. 23. p.

A városházi *kisebb terem* rendeltetése és száma változatos volt az épületeken belül. Előfordult, hogy nemcsak a közigazgatási bizottság helyisége, hanem a polgármesteri munkához rendelt *tanácsterem* is a közgyűlés közelébe került, vagy éppen mellé, mint például Hódmezővásárhelyen¹¹⁵ vagy Baján.¹¹⁶ Az alaprajzok is erről árulkodnak Kecskemét,¹¹⁷ Pécs,¹¹⁸ Szabadka,¹¹⁹ és Kolozsvár¹²⁰ pályatervei esetében, sőt Pécsen még szavazatszedő bizottsági termet is terveztek, illetve gazdasági, valamint árvaszéki tanácstermet is,¹²¹ mely utóbbival Szabadkán¹²² és Kolozsváron¹²³ is lehetett találkozni. Szabadkán még az adóügyi osztálynak is előírtak egy tanácskozó termet,¹²⁴ Marosvásárhelyen pedig különválasztották a – házasságkötő teremként is használandó – bizottsági és a tanácskozó termeket.¹²⁵

E különféle rendeltetésű terem közül elsősorban a nagyobb befogadóképességűek (így leginkább a közgyűlés terme) körül *kiszolgáló terek* kialakítását is megkívánta a működés. Ezért több városházán a kisebb és nagyobb terem, valamint a közlekedő terek között összekötő jelleggel előszobákat, illetve ruhatárakat alakítottak ki. A kecskeméti pályázaton például a Steinhardt és Lang páros rutinos térszervezési gyakorlatáról árulkodik az, hogy a ruhatárt a közgyűlés egyik oldalán, a teremhez vezető széles folyosóról megnyitva helyezték el, míg a másik oldalon közös előszobával két tanácstermet is hozzáfűztek az ülésteremhez, illetve átjárást biztosítottak rajtuk keresztül a polgármesteri szobák felé. E koncepcióban a közgyűlés maga is rendelkezett felvezető térrel: ez az „elő-terem” oldalhajóként simult volna rá a nagyterem öt nyílással ellátott belső oldalára.¹²⁶ Ugyanebben a pályázatban a Pártos–Lechner-páros is hasonló, de tisztábban és szimmetrikusan szervezett megoldással élt: a két bizottsági terem közrefogta a közgyűlési üléstermet, amelyhez csatlakozó, a főfolyosó felé eső mellékterek lettek volna a kiszolgáló helyiségek.¹²⁷

¹¹⁵ Ybl Lajos tervleírása. Közli KRUSZLICZ 2007b. 31. p.

¹¹⁶ MAGYARÁSZ 1909. 301. p.

¹¹⁷ Kolbenheyer Viktor alaprajzait I. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet V. tábla; Steinhardt és Lang alaprajzait I. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet VII. tábla; Lechner és Pártos alaprajzait I. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet IX. tábla és *M.I. Kecskemét!*

¹¹⁸ Pécs 1904. 26. p.

¹¹⁹ Szabadka 1907. 2. p.

¹²⁰ Kolozsvár 1910. 2. p.

¹²¹ Pécs 1904. 26. p.

¹²² Szabadka 1907. 3. p.

¹²³ Kolozsvár 1910. 2. p.

¹²⁴ Szabadka 1907. 3. p.

¹²⁵ Marosvásárhely 1905. 23. p.

¹²⁶ Az alaprajzot I. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet VII. tábla és *M.I. Kecskemét!*

¹²⁷ Az alaprajzot I. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet IX. tábla és *M.I. Kecskemét!*

A polgármester helyiségcsoportjai

A tervek képet adnak az egyéb tisztviselők, hivatalok tércsoportjairól is. Ezek között szerepel az önkormányzás legfontosabb egyedi szerve, a *polgármester* is, aki mellé – munkáját segítő – hivatalt is szerveztek.¹²⁸ E tisztség éppen az egyik olyan elem, amely a különbséget jelenti a különböző törvényhatóságok között: a megyei törvényhatóságokban alispánnal, a városiban pedig polgármesterrel lehetett találkozni ebben a pozícióban. Ebből következően a törvényhatóság elsőszámú tisztviselőjének megyeházi irodáit alispáni hivatalnak, a városházit polgármesterinek nevezték. Ahogy elnevezésük, úgy jogkörük is valamennyire különböző volt a törvényhatósági szervezetben betöltött azonos pozíciójuk ellenére.¹²⁹ A polgármester feladataival szorosan összefüggött a mellé rendelt hivatalok jellege, és ez rányomta a bélyegét a polgármesteri helyiségek kialakítására is. Mivel a városi tanács elnöke volt, így célszerű volt tanácskozót is kialakítani a polgármesteri helyiségcsoport körében: ez volt a már említett tanácssterem. Beszámoló és jelentéstételi kötelezettségét értelemeszerűen a közgyűlés előtt teljesítette, ezért ehhez külön helyiséget nem terveztek, de e feladatok háttérét jelentő tevékenységek helyigénnyel jártak.

A polgármestert segítette az ún. *városi iroda*, amely az ügykezelés, iktatás és kiadás feladatát végezte.¹³⁰ E hivatal működését a polgármester helyettesével, a főjegyzővel együtt határozta meg.¹³¹ A törvényhatósági városházák alaprajzainak feliratai, valamint a tervpályázati építési programok alapján arra lehet következtetni, hogy bár a városi iroda a polgármestert segítő szerv volt, mégis inkább a főjegyzői helyiségekben folyt bürokratikus munkája. Talán a legtisztább alaprajzi megoldása ennek a Pártos–Lechner tervezőpáros kecskeméti székházának végleges tervéről olvasható le.¹³² Itt az épület északra (a templom felé) eső sarkában az első emeletre került az a helysorsor, amely kiválóan leképezi a hivatali struktúrát és működést: a középrizalitban elhelyezett közgyűlési teremből ajtó nyílik a tanács termébe, amelyből tovább lehet jutni a polgármesteri fogadóterembe, onnan pedig a dolgozóba, amelynek másik oldalán a titkár helyezkedik el.¹³³ E főfronton elhelyezkedő irodasor¹³⁴ mögött fut egy belső (az udvari

¹²⁸ Vö. MEZNERICS–TORDAY 1937. 59. p.; CSIZMADIA 1976. 124. p.; SARLÓS 1976. 91–92. p.; VARGA 2020.

¹²⁹ A vizsgált időszakban e jogkorról az 1870. évi XLII. tc. 63. §-a és az 1886. évi XXI. tc. 73. §-a rendelkezett. Vö. SARLÓS 1976. 91. p.

¹³⁰ Pest város barokk kori városházájában is már megtalálható volt a városi iroda mint az adminisztráció működtetője. Itt a jegyző, a „kancellisták és járulók” dolgoztak, valamint ide tartozott a levéltár is. SCHMALL 1901. 49. p.

¹³¹ Vö. VARGA 2020. 268–270. p.

¹³² L. *M.I. Kecskemét!*

¹³³ A polgármesteri hivatali szobák (előszoba, fogadó, dolgozó, tanácskozó, fogalmazói/titkári) e csokrát más városházákon is ekképp alakították ki. L. Pécs 1904. 26. p.; Marosvásárhely 1905. 23. p.; Szabadka 1907. 2. p.; Pozsony 1908. 1. p.; Kolozsvár 1910. 2. p.

¹³⁴ Baján is ekképp helyezkedett el a polgármesteri és a főjegyzői hivatal irodasora. MAGYARÁSZ 1909. 301. p.

oldalfolyosó és a homlokzati irodasor közé ékelődő) szobasor, amely a polgármesteri fogadóterembe nyíló előszobából, a dolgozóba nyíló (hivatali) szolga szobájából áll, amely mellett egy újabb előszoba van, amely közös a jegyzői helyiségekkel. Ez utóbbiak között a kisebb az aljegyzői, a nagyobb – amely az épület sarkára esik – a főjegyzőé. A közös előszobából nyílik továbbá a nagy alapterületű központi iroda, amelyet vezetőjének helyisége, majd a központi kiadó, az iktató és a folyó irattár követ, s mellettük egy belső udvarra néző oldalfolyosó fut végig.¹³⁵

A főispán helyiségcsoportjai

Hasonlóan a polgármesterhez a *főispán*¹³⁶ is fontos egyedi szerve volt a városi és a megyei típusú törvényhatóságoknak egyaránt. Azonban lényeges különbség a két poszt között, hogy míg a polgármester – illetve a megyékben az alispán – a törvényhatóság „helyi embere” volt, addig a főispán a kormány, azaz a központi végrehajtó hatalom képviselőjeként látta el feladatait,¹³⁷ s ezeket segítő hivatalt is szerveztek mellé.¹³⁸ A kormányzathoz kötődése abban is megnyilvánult, hogy a belügyminiszter előterjesztése alapján a király nevezte ki.¹³⁹ Főispán tehát mind a városi, mind a megyei törvényhatóságokban működött,¹⁴⁰ amiből következhet egyenesen az, hogy mind a törvényhatósági városházákon, mind a megyeházákban kialakítottak főispáni helyiségeket, azaz a főispáni helyiségcsoportok száma meg kellett hogy egyezzen a törvényhatóságok számával. Azonban a törvény a főispáni állások számát legfeljebb hetvenben határozta meg,¹⁴¹ ekképp kevesebb volt a főispánok száma, mint a törvényhatóságoké. Ebből következett – hasonlóan a korábbi örökös főispánság intézményéhez¹⁴² –, hogy egy főispán több törvényhatóság élén is állhatott.¹⁴³ Ez nemcsak a városi–megyei, hanem a városi–városi, törvényhatóságok relációjában is fennállt, így bár volt egy adott városnak főispánja, annak irodája nem feltétlenül az adott városi székházban kapott helyet. Ebből következik az, hogy több vizsgált városban, az új törvényhatósági székház

¹³⁵ L. Kecskemét th. város székháza I. emelet. MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár (BKVL) XV.15.a. 185/8. és *M.I. Kecskemét!*

¹³⁶ A főispáni tiszttörténetéről I. INÁNTSY-PAP 1943.; STIPTA 1995b.

¹³⁷ CSIZMADIA 1976. 124. p.

¹³⁸ A főispán mellé rendelt tiszttviselőt főispáni titkárnak nevezték. Ezt az állást a „szükséghez képest” a belügyminiszter rendszeresítette. GRÜNWARD 1889. 287. p.; STIPTA 1995b. 306. p.

¹³⁹ 1886. évi XXI. tc. 56. §

¹⁴⁰ Budapesten mint speciális jogállású törvényhatóságban a főispánnal a főpolgármesteri tisztség azonosítható. Vö. 1872. évi XXXVI. tc. *Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről*. 68–72. §

¹⁴¹ 1886. évi XXI. tc. 63. §; GRÜNWARD 1889. 288. p.

¹⁴² Az örökös főispánság az 1870. évi XLII. tc. 52. §-a nyomán megszűnt, pusztá címmé vált. HAJNIK 1888. 39. p.

¹⁴³ Az 1874. évi XXXIX. tc. rendelkezései engedték meg a főispáni posztok közötti átfedést. Az „állandóan összecsatolt főispánságok” körét a belügyminiszter minden évben a költségvetéssel terjesztette a törvényhozás elé. Vö. GRÜNWARD 1889. 288. p.; MÁRIÁSSY 1893. 332. p.

tervezési, építési programja összeállításának időszakára vonatkozóan fellelt források¹⁴⁴ nem igazoltak városházán működő főispáni helyiségeket, mint Debrecen,¹⁴⁵ Kolozsvár,¹⁴⁶ Komárom,¹⁴⁷ Marosvásárhely,¹⁴⁸ Nagyvárad,¹⁴⁹ Pécs,¹⁵⁰ Pozsony,¹⁵¹ Sopron,¹⁵² Szatmárnémeti¹⁵³ esetében. Ezekben a városokban megegyezett a városi és a megyei főispán személye, sőt a kétféle törvényhatóság székhelye is, de feltehetőleg a hozzá rendelt hivatalt a megyeházán helyezték el, ami mindemellett egy tradicionális megoldás volt a főispánság megyéhez való kötődése miatt.

Ezzel szemben a példákból az is kiderül, hogy bár a városi és a megyei főispán egyező személy volt,¹⁵⁴ alkalmanként mégis az új városházán helyezték el hivatalát és nem a megyeházán. Így például a megyeszékhely Aradon,¹⁵⁵ a gyűlésteremtől balra helyezkedtek el a főispáni irodák,¹⁵⁶ Győrben¹⁵⁷ pedig az 1893-as tervpályázat programjában előírták, hogy főispáni helyiségeket kell tervezni,¹⁵⁸ feltehetően azért, mert el akarták költöztetni a hivatalt a régi megyeházáról az új törvényhatósági székházba. Kecskemét példája még inkább kitűnik ebből a sorból, ugyanis bár a város és a megye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun) főispánja ugyanaz a személy, Szapáry István gróf volt a tervezés idején,¹⁵⁹ és a megye székhelye Pest, a főispán számára kialakítottak Kecskeméten hivatali helyiségeket az új városháza emeletén.¹⁶⁰

Kecskemét esete átvezet a vizsgált városok és városházák azon csoportjához, amelybe tartozók szintén nem voltak megyeszékhelyek, s főispánjuk is csak városi kötődésű volt. Ennek megfelelően a városi törvényhatósági székházban hivatali szobákat kaptak, mint Baján¹⁶¹ az átalakított városházán, ahol a források a tanácsteremből nyíló főispáni lakásról szólnak.¹⁶²

¹⁴⁴ Az *M.5.* sz. melléklet valamennyi vizsgált város esetén tartalmazza a törvényhatósági város és megye főispánjának személyi viszonyait az *MTCN* adatai alapján.

¹⁴⁵ 1893-ban Debrecen és Hajdú megye főispánja gróf Degenfeld-Schomberg József volt. *MTCN* 1893. 94., 168. p.

¹⁴⁶ 1910-ben Kolozsvár város és Kolozs vármegye főispánja gróf Bánffy Miklós volt. *MTCN* 1910. 107., 158. p.

¹⁴⁷ 1875-ben Komárom (Esztergom és Győr) és Komárom megye főispánja Zuber József volt. *MTCN* 1875. 61., 66. p.

¹⁴⁸ 1905-ben Marosvásárhely és Maros-Torda megye főispánja gróf Lázár István volt. *MTCN* 1905. 96., 134. p.

¹⁴⁹ 1895-ben Nagyvárad és Bihar megye főispánja Beöthy László volt. *MTCN* 1895. 88., 176. p.

¹⁵⁰ 1902-ben Pécs és Baranya megye főispánja báró Fejérváry Imre volt. *MTCN* 1902. 139., 246. p.

¹⁵¹ 1907-ben Pozsony és Pozsony megye főispánja Bittó Dénes volt. *MTCN* 1907. 109., 146. p.

¹⁵² 1890-ben Sopron és Sopron megye főispánja herceg Esterházy Pál volt. *MTCN* 1890. 123., 169. p.

¹⁵³ 1889-ben Szatmárnémeti és Szatmár megye főispánja Domahidy Ferenc volt. *MTCN* 1889. 163., 205. p.

¹⁵⁴ Bár az 1870. évi köztörvényhatósági törvény 52. §-a szerint a „[v]ármegye főispánja egyidejűleg a megye területén létező s törvényhatósági joggal felruházott városoknak főispáni tisztét nem viselheti”, mégis a belügyminiszteri előterjesztések ennek figyelmen kívül hagyását mutatják. Vö. VARSÁNYI 2013. 53. p.

¹⁵⁵ 1875-ben Arad és Arad megye főispánja Atzél Péter volt. *MTCN* 1875. 60., 64. p.

¹⁵⁶ MÁRKI 1884. 603. p. L. még *M.1. Arad* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

¹⁵⁷ 1893-ban Győr és Győr megye főispánja gróf Laszberg Rezső volt. *MTCN* 1893. 94., 168. p.

¹⁵⁸ Győr 1894. 3. p. L. még SÁRY 2000. 10. p.

¹⁵⁹ *MTCN* 1890. 115., 166. p.

¹⁶⁰ L. Kecskemét th. város székháza I. emelet. MNL BKVL XV.15.a. 185/8. és *M.1. Kecskemét!*

¹⁶¹ 1896-ban Baja (és Zombor) és Bács-Bodrog megye főispánja Vojnits István volt. *MTCN* 1896. 86., 181. p.

¹⁶² MAGYARÁSZ 1909. 301. p.

Ehhez képest érdekes, hogy az 1906-os szabadkai pályázati építési programban is megjelent a főispáni hivatal mint tervezendő helyiségcsoport,¹⁶³ holott ekkor Baja és Szabadka főispánjának személye megegyezett.¹⁶⁴

A szintúgy nem megyeszékhely Szeged főispánja – az 1879-es adatok szerint – a szomszéd törvényhatósággal, Hódmezővásárhellyel együtt Dáni Ferenc volt.¹⁶⁵ 1884-ben pedig Hódmezővásárhely és Csongrád megye főispánja volt azonos Zombori Rónay Lajos személyében, a szegedi tiszt betöltetlen volt.¹⁶⁶ 1892-ben Hódmezővásárhelyen az új városházán létesítettek főispáni¹⁶⁷ hivatalt¹⁶⁸ csakúgy, mint Újvidéken, ahol 1892-ben Flatt Viktor volt a főispán, aki máshol nem töltötte be ezt a posztot.¹⁶⁹

A főispáni hivatal helyiségcsoportként szervesen illeszkedett a városházi térstruktúrába. A főispán törvényhatóságon belüli szerepe és hivatalának a városházán belüli helye egyaránt kiemelt volt, így a döntéshozó-irányító szervek közelében alakították ki helyiségeit. A kecskeméti tervpályázat is erről árulkodik: Steinhardt és Lang tervén az első emeleten a közgyűlés közelében, a polgármester mellett, előszobából, a hivatali szolga szobájából és két dolgozószobából állt a helyiségcsoport; Kolbenheyer Viktornál ugyanezen a szinten, de közvetlenül a közgyűlés mellett (a jobb oldalon), előszobával, fogadószobával és két dolgozószobával alakította ki a főispáni hivatalt; Pártos–Lechner pályázati tervén a főispán elhelyezése ugyanaz, mint a Steinhardt és Lang párosnál, de a megvalósult terven átkerült a közgyűlés mellé, a polgármesterhez képest az átellenes oldalra az itt is szolgáló, elő- és két dolgozószobából álló helyiségcsoport.¹⁷⁰ A győri pályázat is a kiemelt pozíciót erősítette, hiszen itt ki is kötötték, hogy a főispáni helyiségcsoport – amely két szobát és egy előszobát foglalt magába – a nagyteremmel legyen kapcsolatban.¹⁷¹ Szabadkán ettől differenciáltabb kialakításról árulkodik a pályázati anyag: előszoba és iroda, titkári szoba, dolgozószoba és fogadóterem is a tervezendő helyiségek között szerepelt. Sőt, a fogadóterem további rendeltetést is kapott: a közigazgatási bizottság ülésterme volt.¹⁷²

¹⁶³ Szabadka 1907. 2. p.

¹⁶⁴ 1906-ban Szabadka (és Baja) főispánja Bezerédj István, Bács-Bodrog megyéé (és Zomboré) pedig Szalay Frigyes volt. *MTCN* 1906. 78., 147. p. L. még VARSÁNYI 2013.

¹⁶⁵ Csongrád megyéé viszont Bonay Lajos volt. *MTCN* 1879. 69., 83. p.

¹⁶⁶ *MTCN* 1884. 90., 122. p.

¹⁶⁷ 1892-ben míg Csongrád megye főispánja Zsilinszky Mihály, addig Hódmezővásárhelyé Kállay Albert volt. *MTCN* 1892. 89., 169. p.

¹⁶⁸ Vö. DÖMÖTÖR 2000.

¹⁶⁹ *MTCN* 1892. 174. p.

¹⁷⁰ L. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötetben az V. táblán Kolbenheyer Viktor, a VII. táblán Steinhardt és Lang, a IX. táblán Pártos és Lechner tervét. L. még *M.I. Kecskemét!*

¹⁷¹ Győr 1894. 3. p.

¹⁷² Szabadka 1907. 2. p.

IV.1.2. A helyiségek kiosztásának koncepciója¹⁷³

A helyiségkialakítás koncepciója megegyezik a vizsgált terv- és pályázati anyagokban abban, hogy a kiemelt szinten kaptak helyet a legfontosabb közegek, (közgyűlés, polgármester, főispán), amiket együtt kezeltek.

Általános, hogy a kiszolgáló helyiségeket (irat- és levéltár, raktár, zárkák, kapus, rendőrbiztos, tűzoltóaltiszt,¹⁷⁴ várnagy,¹⁷⁵ házmester¹⁷⁶ vagy gondnok lakása¹⁷⁷) az alagsorban alakították ki. A földszinten pedig a nagyobb ügyfélforgalmú hivatalok kaptak helyet (rendőrség, számvevőség, pénztár, községi bíróság,¹⁷⁸) illetve Pécsen, Szabadkán és Kolozsváron üzlethelyiségek tervezését is kérték erre a szintre. A boltok kialakítása középkori hagyományokból táplálkozó, mindenkor ésszerű megfontolás volt, sokszor a kölcsönből épülő székházak rentabilitását is nagyban segítette a bérletből származó bevétel. A megvalósult épületek körében pedig több helyen is létesültek üzlethelyiségek. Kecskeméten például – bár az előkészítés során vita bontakozott ki róla, végül – gyógyszertári helyiségekkel épült fel a városháza, Újvidéken pedig épp fordítva történt: a városi hivataloknak engedték át inkább a földszinti helyiségeket, Baján boltok nyíltak az utcaszinten.

Az emeleteken kapott helyet a többi hivatal a reprezentatív terekhez képest alárendelt szerepben, a hátsó traktusokban, vagy magasabb szinteken, melléklépcsőkön keresztüli megközelíthetőséggel.

A számvevőséget és a pénztári hivatalt az ügymenet miatt célszerű volt mindig együtt, egy helyiségcsoportként szervezni, így szinte mindenütt ezt szorgalmazták. Ha ez nem így történt, kifogást emelt a bírálóbizottság, mint például Ifj. Sándy Gyula tervénél Győrben.¹⁷⁹ Pécsen viszont Alpár Ignác tervében – utalva arra, hogy a tervező kellőképpen ismerheti az ügymenetet – épp azt emelték ki, hogy jól sikerült e helyiségek megtervezése.¹⁸⁰ Ez a hivatal – az ügyfélforgalom miatt – csak ritkán került magasabb emeletekre.

¹⁷³ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

¹⁷⁴ A marosvásárhelyi pályázatban írták elő. Marosvásárhely 1905. 23. p.

¹⁷⁵ A szabadkai programban írták elő. Az elnevezés szokatlan a városházánál, mert a várnagy jellemzően a megyeházák gondnoki feladatait végző tisztviselője volt. Szabadka 1906. 4. p.

¹⁷⁶ Kolozsvár 1910. 2. p.

¹⁷⁷ Ezek a lakások relatíve kis alapterületűek voltak. A győri építési programban pl. négy szolga és egy portáslakás tervezését írták elő egyenként 55 m² alapterülettel az alagsorban: „ezek mindegyike 1 szoba, konyha és kamrából álljon” – olvasható a kiírásban. (Győr 1894. 4. p.) Pécsen viszont a földszintre, az udvarba kellett kerülnie a házfelügyelő lakásának. (Pécs 1904. 3. p.) Általában megállapítható, hogy csak a kiszolgáló személyzet azon tagjainak terveztek lakásokat a városházákon, akik feladatából adódott az állandó jelenlét szükségessége az épületben.

¹⁷⁸ Vö. Ybl Lajos tervleírása. Közli KRUSZLICH 2007b. 24. p.

¹⁷⁹ Győr 1894. 6. p.

¹⁸⁰ Pécs 1904. 30. p.

IV.1.3. A helyiségek mérete

Általános elvárás volt a megfelelő alapterület biztosítása a funkciókhoz és a tisztviselői kar létszámához.¹⁸¹ Egyes esetekben – mint a győri kiírásnál – előre meg is határozták a helyiségméreteket, a 100 m²-t meghaladó alapterület az üléstermek sajátja volt.¹⁸²

A közepes terek (közlekedők, tanácskozók) jellemzően a nagytermek melletti közigazgatási bizottsági termek voltak, amelyek mérete nem haladta meg a 100 m²-t. Ha egy-egy esetben a pályázók túlméretezték a helyiségeket, a bírálóbizottság kifogásolta ezt (pl. Foerk Ernő tervénél, Győr, 1893¹⁸³).

Az egyes hivatalok irodáinak mérete átlagosan 20 és 30 m² között mozgott, leszámítva a nagyobb irattárakat. Értelemszerűen ezekből a kis terekből volt a legtöbb a városházákon.

A méretek megadásánál a pályázatok általában nem, csak esetenként helyeztek hangsúlyt a belmagasságra. Így például a győri pályázatban olvasható, hogy a földszint 4 m, az első emelet 4,2 m, a második pedig szintén 4 m belmagassággal tervezendő.¹⁸⁴ Pozsonyban is fontossá vált a szintmagasság kérdése, amit magyaráz az, hogy egy régi épülethez kapcsolódó bővítést terveztek.¹⁸⁵ Marosvásárhelyen a közgyűlési teremnél írták elő – konkrét méretek megadása nélkül, hogy az két emeletnyi magas legyen.¹⁸⁶

A szuterén helyiségeknél érthető okokból kényes kérdés volt a magassági méret, amit például Pozsonyban 3,6 m-ben határoztak meg,¹⁸⁷ máshol viszont csak akkor nyert jelentőséget, ha a pályázó nem megfelelően alakította ki, miként többek között a győri bírálatokban is olvasható.¹⁸⁸

A magassági méretek megadásának hanyagolása valószínűleg a korszak általánosan ismert építészeti-építési szabályaival, gyakorlatával magyarázható: a térképzésben csak a reprezentatív térsorban van méreteltérés a szokásos szintmagasságtól.

¹⁸¹ A városházák tervezéskori tisztviselői létszámáról képet ad az *M.5.* sz. melléklet. A számokból leszűrhető, hogy az adott törvényhatóság mekkora – a helyigényt determináló – apparátussal bírt a tervezés időszakában.

¹⁸² Kolozsvár esetében a vigadónak is szántak egy nagy termet. Kolozsvár 1910. 1. p.

¹⁸³ Győr 1894. 6. p.

¹⁸⁴ Uo. 2. p.

¹⁸⁵ Pozsony 1908. 1. p.

¹⁸⁶ Marosvásárhely 1905. 23. p.

¹⁸⁷ Pozsony 1908. 1. p.

¹⁸⁸ Győr 1894. 5. p.

IV.1.4. Közlekedés az épületen belül¹⁸⁹

Nagy hangsúlyt fektettek a tervezésnél a bejáratokra és a belső közlekedési útvonalakra. A városházák főbejárata mindig jelentős építészeti hangsúlyt kapott, amely a homlokzati architektúra jellegét is meghatározta. A főbejáratnál jellemzően előcsarnokot, vesztibült alakítottak ki, amelyen át elérhető volt a vertikális közlekedés gerincét adó díszlépcső. A mellékbejárásokat a telekadottságokhoz, az utcai közlekedési viszonyokhoz és a belső használathoz igazították.

A reprezentatív módon kialakított főlépcsőt általában a közgyűlési terem szintjéig vezették fel, a többi emeletet csak melléklépcsőkön lehetett megközelíteni. Ahol ez nem így történt – mint például a kolozsvári pályázatoknál – a bírálóbizottság meg is jegyezte, hogy nem szerencsés a felsőbb szintekig felvezető díszlépcső, amely így monumentalitásából veszít.¹⁹⁰

Egyes esetekben belső lépcsők kialakítását is szükségesnek találták, mint az 1905-ös szabadkai pályázatnál, ahol előírták, hogy a levéltárból közvetlen lépcső vezessen le a hozzá tartozó „souterrain” helyiségeibe.¹⁹¹

A horizontális közlekedést egyrészt a folyosók, másrészt a helyiségek közötti összenyitások biztosították. Tipikus megoldás volt a belső udvar felőli oldalfolyósó, s a külső – utca felőli – irodasor, azaz a kétmenetes (másfél) traktusos kialakítás. Ez a megoldás a fény- és szellőzési viszonyok miatt elvárt volt. Hárommenetes megoldással ritkán találkozunk a városháza épületeknél (pl. Schuldner és Wannemacher terve, Pozsony, 1908¹⁹²).

Az oldalfolyósó és az utcai helyiségsor közé ékelődő leginkább előszobaként használható tereket kedvezőtlen megvilágításuk miatt nem szívesen látták a terveken, a pályázati bírálatokban sokszor negatív kritikát kaptak az ilyen térszervezési megoldások (pl. Steinhardt és Lang, Győr, 1893;¹⁹³ Kármán és Ullmann, Pécs, 1902¹⁹⁴). Az „Esperanto” tervet az 1910-es kolozsvári pályázatban pedig ki is zárták, mert „folyosós dupla traktusokat” alakított ki a pályázó.¹⁹⁵

Ebben az időszakban – a kedvezőtlen fényviszonyok miatt – a középfolyósó is kerülendő volt, ha egy-egy terven mégis látni ilyen, az is csak egy-egy rövid épületrészre korlátozódott.

¹⁸⁹ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

¹⁹⁰ Kolozsvár 1910. 19. p.

¹⁹¹ Marosvásárhely 1905. 23. p.

¹⁹² Pozsony 1908. 4. p.

¹⁹³ Győr 1894. 5. p.

¹⁹⁴ Pécs 1904. 33. p.

¹⁹⁵ Kolozsvár 1910. 3. p.

Lang Adolf 1902-es pécsi pályatervénél szóvá is tették a bírálók ezt a kialakítást,¹⁹⁶ míg az 1907-es pozsonyi pályázaton nem, talán mert itt az átépítés-bővítés által megkövetelt átkötőszárnynál kézenfekvő megoldás volt.¹⁹⁷

A városházák esetében kifejezetten elvárták a hivatali szobák külső és belső megközelíthetőségét, azaz az egymás után sorakozó irodák a folyosóról is megközelíthetőek voltak, illetve a helyiségek közötti válaszfalakon is ajtót nyitottak a belső közlekedés érdekében. Általános, hogy ha egy-egy hivatali helyiségcsoportban nem volt kellően praktikus a közlekedési útvonalak megoldása, azt szóvá tették (pl. Foerk Ernő, Győr, 1893¹⁹⁸).

*

A helyiségstruktúra, a méretbeli prioritások és az épületen belüli közlekedés szervezése nagyfokú racionalításra enged következtetni, amely a funkció elsődlegességét hirdeti. Ez – bár a kellő helyen és mértékben megfogalmazott reprezentativitás által finoman fűszerezett és így feledtetően leplezett, mégis – erőteljesen jelen van, ami a vizsgált városházák adminisztratív feladatait húzza alá.

IV.2. A városháza formája: stílus, tömeg és reprezentáció

Az „*In welchem Style sollen wir bauen?*” – Heinrich Hübsch által megfogalmazott¹⁹⁹ – kérdése a városházák építése kapcsán is jelentőséggel bír. Úgy tűnik, nem egyszerű a válasz, hiszen ahány (város)ház, annyi szokás, minden esetre valami olyat kívántak, amitől „monumentális”, „emlékszerű”, „nagyszerű” és „méltó” lesz a város székháza. Az, hogy ez a keveredő és versenyző stílusok korában mit is jelentett, vitára vezette nemcsak az építészsakma képviselőit, hanem a döntéshozókat, sőt a város polgárait is, akik szélesebb értelemben építetőknek voltak tekinthetők.

A sokféle szempontot magába olvasztó helyi érdekek, s nem utolsósorban a pénzügyi lehetőségek végül jelentősen befolyásolták az építendő városháza külső megjelenését: a választott építészeti stílust, az építészeti tömeget és a reprezentáció architektúrális eszközeit.

¹⁹⁶ Pécs 1904. 32. p.

¹⁹⁷ Pozsony 1908. 8. p.

¹⁹⁸ Győr 1894. 6. p.

¹⁹⁹ HÜBSCH 1828.

IV.2.1. A törvényhatósági városházák építészeti stílusa

A historizáló építészetben az új funkcióhoz igazodó alaprajzi kialakítás és az ehhez simuló tömegformálás mellett, illetve azzal összefüggésben mindig fontos kérdés volt a készülő épület architektúrája. Egy városháza esetében a stílusválasztás fokozottabban került az érdeklődés középpontjába. A helyieknek fontos volt az építendő városháza stílusa azért, hogy „századok múlva is tisztelni tudja az utókor az ősök ízlését.”²⁰⁰

A városháza stílusa a helyi közösség öntudatának egyik kifejezési lehetősége volt, így a kortárs vélemények tükrözik, azok melyike volt megfelelő az identifikálásra. A korszak sajtója, az építészeti tervpályázatok eredményeinek véleményezése és illusztrált publikálása alapján kirajzolódik, hogy az építendő városháza stílusának megválasztásában alapvetően a *hagyomány*, illetve a *korízlés* játszott szerepet.

A hagyomány szerepe a városházák stílusválasztásában

A stílusválasztásban megjelenő hagyomány kétféle vonatkozásban értelmezhető: egyrészt tágabban, azaz *országosan* volt-e olyan építészeti stílus, amely a városházákkal mint épületekkel összekapcsolódott; másrészt pedig szűkebben, azaz a *településnek* volt-e olyan karakteres stíluskorszaka, amelyhez igazodni lehetett a múltat felidézendő.

A lokalitás e két értelmezése nyomán már előjáróban leszögezhető, hogy a magyar nagyvárosi városházák körében a hagyomány követése *nem* vert gyökeret. E megállapítás Európa más régióinak, elsősorban a német nyelvterületnek a sajátosságaival szemben áll, ahol a gótika, vagy a német reneszánsz formáknak a városházákon való felújítása számos esetben tetten érhető.²⁰¹

A másik oldalról e nemlegesség szorosan összefügg a magyar nemzeti stílus keresésének kérdéskörével. Mégis a vizsgált városházák tervezés- és építéstörténetében felsejlenek olyan, a tradícióból táplálkozó szempontok, amelyek befolyással voltak a stílus megválasztására.

*A tágabb lokalitás*²⁰²

Bár a 19. századi nagy európai projektek nyomán a gótikus formavilág a világi épületek körében leginkább a városházákkal kapcsolódott össze, Magyarországon e stílussal kapcsolatban vita bontakozott ki. Először a Magyar Tudományos Akadémia székházának tervpályázata idején

²⁰⁰ KADA 1889. 1. p. L. még *M.1. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁰¹ E kérdéskörhöz l. a VI. fejezetet!

²⁰² Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

(1861),²⁰³ majd az Országgyűlés épülete kapcsán.²⁰⁴ Míg az akadémiai polémiában a neoreneszánsz és August Stüler elképzelését, addig a parlamentnél Steindl Imre neogótikus tervét választották. A Schmidt-tanítvány Steindl a gótika választását a kiforrott magyar nemzeti stílus hiányával is magyarázta.²⁰⁵ Más értelmezésben Steindl az Országház stílusával „a magyar történelem »aranykorára«” kívánt utalni.²⁰⁶ Tehát valamiféle tradíció állhatott a stílusválasztás hátterében.

Tudvalévő, hogy Steindl munkássága során, így az Országház tervezése előtt is e stílust favorizálta, s épp az új pesti városháza (1870–1875) épületénél próbálta elfogadtatni azt, végül az építető kifejezetten olasz neoreneszánsz mellett döntött. Ennek ellenére a neogótikus ízvillág felsejlik az épületen, a lépcsőházában pedig kendőzetlenül megjelenik.²⁰⁷

A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy a pesti városháza neogótikus stílusban való tervezésének *elvetése* rányomta a bélyegét a magyar városházák stílusválasztására. A következő évtizedek magyarországi városházái *nem* neogótikus stílusban épültek, pedig nem volt teljesen idegen e formavilág a magyar városházáktól. Azonban míg az 1850–1860-as évek császári közigazgatása miatt elenyésző számban épülő magyar városházák között gótizáló példával is lehet találkozni, addig később csak papíron maradt tervek vonultatják fel a neogótikát.

A romantika irányzatának gótizáló példái volt a kecskeméti városháza Brein Ferenc-féle terve (1847–1848);²⁰⁸ a marosvásárhelyi, amely 1857-re készült el;²⁰⁹ a verseci, amely Büchner Vilmos tervei alapján készült el 1859–1860-ban.²¹⁰ A később törvényhatósági jogot nem szerző városok körében is akadt olyan, amely az effajta romantikus stílusirány képviselőjeként épült az 1850–1860-as években: a pécsváradi városháza (Gianone Ágoston, 1854–1857),²¹¹ továbbá Dömsöd, Kiskundorozsma, Dunaszekcső, Zalaegerszeg, Makó, Gyula, Jászárokszállás városházája.²¹²

A már valóban neogótikus stílusban is megfogalmazott későbbi tervek között elsőként Steindl Imre pesti, illetve aradi városházája említendő. A mester egyik városban sem volt sikeres ilyen felfogású terveivel. A pesti városvezetés ragaszkodott az itáliai formákhoz, míg Aradon ekkor végül nem épült városháza. Steindl Aradon Schmidt bécsi városházához hasonló alaprajzi

²⁰³ HAJNÓCZI 1985.; KEMÉNY 1990.; SZABÓ 1996.; KEMÉNY 2015.

²⁰⁴ SISA–SINKÓ–NAGY 2013.

²⁰⁵ Vö. STEINDL 1899. 119. p.; SISA 2021. 74. p.

²⁰⁶ Vö. MORAVÁNSZKY 1998. 67. p.

²⁰⁷ SZÉKELY–MARÓTY 2016. 99. p.; SISA 2013d. 468. p. L. még *M.I. Pest/Budapest* „A városháza képekben” c. alatt!

²⁰⁸ Vö. KOMÁRIK 1972. 211. p. L. még *M.I. Kecskemét* „A városháza képekben” c. alatt!

²⁰⁹ SEBESTYÉN 2010. 65. p. L. még *M.I. Marosvásárhely* „A városháza képekben” c. alatt!

²¹⁰ BRUNNER 2023. 89. p.

²¹¹ SONKOLY 1992. 231–237. p.

²¹² BRUNNER 2023. 86–90. p.

elrendezésű épületet képzelt el, azonban nem középre, hanem a bal oldali rizalitban helyezte el a karcsú tornyot emlékeztetve a müncheni városházára.²¹³

Az 1860–1870-es évtized fordulóját követően a városháza-tervek világából eltűnni látszanak a neogótikus formák. Csak Szatmárnémeti 1880-ban meghirdetett tervpályázatára Lechner Ödöntől beérkezett, s második díjjal jutalmazott művét – ismerve későbbi épületeit, nem véletlenül – látták, láttatták gótikusnak, majd „középkori renaissance” jelzővel látták el.²¹⁴ *Az Építési Ipar* – 1880. december 19-i számában – mutatta be a pályaműveket, s köztük Lechnerét is, amelyről – bár arányosnak találta –, költségesnek tekintette.²¹⁵

Az 1890-es években – összhangban az általános építészeti tendenciákkal – újra feléledni látszottak a neogótikus formák a városházák tervpályázataiban is. Ilyen „modern goth” stílusban tervezett városháza volt ifj. Sándy Gyulának az 1893-as győri tervpályázatra beérkezett műve, amelynek homlokzatán látványosak a gótikus elemek: leginkább a gyűlésterem mérműves ablakai, és a torony csúcsíves nyílásai.²¹⁶

Schlauch Imre 1902-es pécsi pályaművének homlokzata „a góthikus templomszerű motívumokkal eltér az épületnek rendeltetési jellegétől” – fogalmazták meg a bírálók.²¹⁷ S ez a vélemény akár tükrözheti azt, hogy Magyarországon nem a városházákkal kapcsolódott össze a neogótika. Meg kell jegyezni azonban, hogy a zsűri nemtetszést kifejező véleménye inkább szólt a templomi formáknak, mint általában a neogótikának. Ugyanis még két másik, az „1 filléres bélyeg” [Károlyi Emil, Marton Ákos]²¹⁸ és a „Mária Therezia” [Strobl Miksa] jeligéjű művekben is neogótikus épületet terveztek a pályázók.²¹⁹ Károlyiék tervnél az architektúrával kapcsolatos bírálat az ablakkiosztás torlódását érintette, s nem a stílusválasztást. Strobl pályaművénél sem a gótikus formákat, hanem azok költségét érte a kritika.²²⁰ A tervező nem sokkal később, a *Pécsi Napló* 1903. május 10-i számában, az egész pályázatról véleménycikket jelentetett meg, amiben érdekes eszmefuttatáson keresztül tárta az olvasó elé a stílusválasztás szempontjait a városházák esetében, illetve igazolandó saját stílusválasztását, kifejtette, hogy a *keresztény* Pécsen „föltétlen az *olasz-gót* stil” felel meg a városházának.²²¹

²¹³ SISA 1987. 156–157. p.; 27–28. kép L. még *M.I. Arad* „A városháza képekben” c. alatt!

²¹⁴ A Szatmár-Németi... *Az Építési Ipar*, 1880. 50. sz. 398. p. L. még *M.I. Szatmárnémeti* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²¹⁵ Szatmár-Németi új városháza. *Az Építési Ipar*, 1880. 51. sz. 407–408. p. L. még *M.I. Szatmárnémeti* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²¹⁶ Győr 1894. 6. p. uitt képek: 28–30. p. L. még BODÓ 2015. 265. p.; *M.I. Győr* „A városháza képekben” c. alatt!

²¹⁷ Pécs 1904. 32. p., uitt képek: 10–11. p. L. még *M.I. Pécs* „A városháza képekben” c. alatt!

²¹⁸ PILKHOFFER 2003. 166. p.

²¹⁹ Pécs 1904. 24–25. p.

²²⁰ Uo. 34. p. L. még *M.I. Pécs* „A városháza képekben” c. alatt!

²²¹ STROBL 1903. 1–2. p. L. még *M.I. Pécs* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

Az Itáliából érkező gótikus formák alkalmazása az ország másik nagyvárosában is felütötte a fejét ugyanezekben az években. Az indíttatás azonban teljesen más volt: ifj. Rimanóczy Kálmán Velencében járva „a híres Ca'd'oro palota előtt napokon át elmerengett”, ami annyira megihlette, hogy olyannak akarta Nagyvárad új székházát megtervezni – írta Lakos Lajos után Péter I. Zoltán egyik tanulmányában 2015-ben, aki publikálta a homlokzatrajzot. Ezen látható az oromzat kiképzése, amely a kecskeméti városháza középrizalitját idézi, de lodzsájának oszlopvégi mérművei a velencei „Aranypalota” utánérzései. De a baldachinos erkélyek, s leginkább az oldalrizalitok tetőablakainak oromzatai is idézetek: a velencei Dózse palota és a San Marco formáit láthatjuk viszont. Anyagi okokból azonban elvetették ezt a tervváltozatot.²²² Az 1905-ös marosvásárhelyi pályázaton az „Iren” jeligés mű is neogótikus terv volt. Az ismeretlen tervező nem alkotott újat: középrizalitba helyezte a hangsúlyos tömegű közgyűlési termet, amely mérműves ablakokat kapott. Az épület szimmetriáját csak a bal sarokra kimozdított torony törte meg.²²³

E tervek azt jelzik, hogy a stílus karaktere és a várható költségek miatt nem lehetett sikere a neogótikus formáknak. Az egyetlen, ahol ilyen karakterű épület(rész) megvalósulhatott, Pozsony volt, ahol Hübner Jenő és Mészner Sebestyén terve – a kökeretes nyílásokkal, az oromzatokkal és a zárterkély kialakításával – a középkori eredetű műemléki városháza gótikus ízű kiegészítéseként valósult meg 1912-ben,²²⁴ ami már a szűkebb lokalitás befolyását jelentette a stílusválasztásban.

*

A tradíciók a barokk stílusjegyeinek alkalmazását is magyarázhatták, amelyre a kecskeméti új városháza 1890-es pályázattörténetében adódik példa,²²⁵ azonban árulkodóan ellentétes megközelítésben: míg a nyertes Lechner–Pártos-páros – konvencionálisnak ítélve – elvetette,²²⁶ addig – a történeti múltra tekintettel – a Steinhardt–Lang-páros indokoltan látta a „Mária Terézia-korabeli stílus” alkalmazását.²²⁷ Megközelítésük mondhatni a tradíció köntösével ruházta fel a 18. századi barokk városháza-építészetet, s a stílusválasztás indokaként húzta azt magára. Úgy tűnik, ebben a kontextusban nem, csak annyiban akadt társuk, hogy a barokkot mint *helyi* hagyományt máshol is követték.

²²² PÉTER I. 2015. 70–72. p. L. még *M.I. Nagyvárad* „A városháza képekben” c. alatt!

²²³ Marosvásárhely 1905. 19., 30. p. L. még *M.I. Marosvásárhely* „A városháza képekben” c. alatt!

²²⁴ L. *M.I. Pozsony* „A városháza képekben” c. alatt!

²²⁵ L. *M.I. Kecskemét* „A városháza képekben” c. alatt!

²²⁶ PÁRTOS–LECHNER 1892. 167. p. L. *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” és „A városháza képekben” c. alatt!

²²⁷ Vö. STEINHARDT–LANG 1892. 133. p. L. *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” és „A városháza képekben” c. alatt! Továbbá PILKHOFFER 2017. 114. p.

*A szűkebb lokalitás*²²⁸

Nemcsak az ország egészének történelmi múltja, hanem a városé is segítő kezet adhatott a stílusválasztásban. Ez a *szűkebb* értelemben vett lokális hagyomány, amelynél az igazodás inkább a településhez, vagy az ottani régi városháza építészeti karakteréhez kapcsolódott.

Az új városházának a régi helyén való felépültekor is felmerülhetett a réginek legalább stílusban való „továbbéltetése” az új formáiban. Ilyen esetekben talán még fontosabbá válhatott a leendő városháza megformálásának kérdése, a helyi és az országos közérdeklődés szintjén egyaránt.

Szegeden az 1879-es árvízben megrongálódott régi városházát helyreállították ugyan, mégis állapota és szűkösége miatt – valamint összefonódva a város árvíz utáni átalakulásával – az újjáépítés mellett döntöttek. Az új épülettel kapcsolatos elképzelés egyik sarokpontja a régi épület stílusának mint emlékeknek a fenntartása volt.²²⁹ A város a pályázatban kikötötte, hogy a „jelenlegi városháza” alapján, azaz *barokk* stílusban kell alkotni a tervezőknek.²³⁰

Az 1882. március 1-jei határidőre beérkezett nyolc pályaterv már a hivatalos bíráló megkezdése előtt megmozgatta az országos szakvéleményt. *Az Építési Ipar* március 5-i számában „–e–i–” aláírással egy hosszabb beszámoló jelent meg a pályatervekről. A szerző kiesőnek tartotta azokat a terveket, amelyek a barokk helyett reneszánsz formálással készültek, s azt emelte ki, amely szerencsésen visszaadta „a jelenlegi városháza képét”, ugyanakkor mégis újat teremtett, egyéni stílusra törekedett.²³¹ Ez – utóbb kiderülve – a Pártos–Lechner-páros, első díjjal jutalmazott terve volt,²³² amelyen már ekkor érzékelhető volt Lechner alakuló formanyelve.²³³

Azonban nemcsak előzetesen, hanem a bíráló után is górcső alá vették a terveket a véleményformálók – visszafogott²³⁴ és markánsabb megfogalmazásokkal egyaránt²³⁵ –, ami nem lehetett véletlen, hiszen Szeged újjáépítését országos figyelem követte, illetve a rövide szabott határidő sérelmeket szült a szakma képviselői körében.²³⁶ Jól illusztrálja a nyertes pályamű kivitelezés alatti átforgalmódását *Az Építési Iparban*, a városháza elkészülte után, az

²²⁸ Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

²²⁹ Vö. A városháza fölépítése... *Szegedi Híradó*, 1881. 236. sz. 2. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²³⁰ BAKONYI 1979. 49. p.; GERLE 2003. 91. p. L. még Pályázati hirdetés. *Szegedi Híradó*, 1881. 246. sz. 4. p.; Pályázati hirdetés. *Az Építési Ipar*, 1881. 44. sz. 403. p.; Pályázat. *Ellenőr*, 1881. 546. sz. 4. p.

²³¹ –E–I– 1882. 75–76. p. L. *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²³² Szeged... *A Hon*, 1882. 66. sz. 3. p.

²³³ Vö. VAMOS 1969. 317. p.; BAKONYI 1979. 49–54. p.; GERLE 2003. 91–94. p.; VÁRALJAI 2020. 108. p.

²³⁴ A szegedi városház tervei. *Gazdasági Mérnök*, 1882. 23. sz. 227–228. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²³⁵ A szegedi új városház tervei. *Pesti Hírlap*, 1882. 75. sz. 10–11. p.; A szegedi új városház pályatervei. *Pesti Hírlap*, 1882. 76. sz. 13. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²³⁶ L. *M.I. Szeged* „Építéstörténet” c. alatt!

ezúttal is „–e–i–” aláírással megjelent cikk. Ebben a szerző látva a megvalósult székházat, revideálta korábbi véleményét, s a „komoly”, „méltóságos” jelzőkkel illette az új szegedi városházát.²³⁷

Győr új városházája is igazodott stílusában a város építészeti arculatához, amely inkább az események következménye volt, s nem előre kitűzött cél. Az 1893-as győri tervpályázatban stílust nem, csak annyit írtak elő, hogy a városháza külsőjében a „soliditás s a polgári jelleg a törvényhatóság méltóságával kapcsolatos legyen és minden felesleges díszítés mellőzendő.”²³⁸ A győztes terv – Alpár Ignácé – francia reneszánsz formavilágban készült, ami azt jelzi, a városatyák nem ragaszkodtak a barokkhoz. Alpár azonban átadta a megbízást Hübner Jenőnek, aki ebben a stílusban rajzolta meg pályatervét.²³⁹ A stílus új(ított) volt, mégis a városháza a helyi tradíció megjelenítőjévé vált, ugyanis az új székház építése idején bontották le a 18. század végén épült ún. Fehérvári kaput, illetve annak jelképpé vált tűztornyát,²⁴⁰ amit a város közvéleménye – és az utókor is – elhibázott lépésnek tartott.²⁴¹ Látható, hogy Hübner 1893-as pályaterve és a megvalósult épület toronykialakítása között jelentős eltérés van, s a formai hasonlóság a tűztoronnyal is érezhető. Mindez táptalaját jelenthette a gondolattársításnak, hogy a lebontott városi jelkép az újban él tovább.²⁴²

A városházát determináló tűztorony nemcsak Győrnek, hanem Sopronnak is sajátja volt (és maradt), mint ahogyan az is, hogy a helyi milió rányomja bélyegét az új városháza választott stílusára. A soproni városháza tervezésére 1890-ben írták ki a tervversenyt.²⁴³ A pályázóktól a torony megtartását és „harmonikus városképi együttes” létrehozását követelték meg.²⁴⁴ Ez többféle stílus felvonultatását hozta magával. Tompos Ernő 1977-es tanulmányában foglalkozott a pályaművekkel, amiből leszűrhető, hogy a versenyzők Sopron városához elsősorban a barokk és a reneszánsz formákat találták illőnek.²⁴⁵ A nyertesek – Hinträger Mór és fia – tervükben a német reneszánszt választották. A felépült városháza, ha tömegében nem is, de oromzatának a német reneszánszt felhasználó elemeivel végül valamilyen módon beilleszkedett „Oedenburg” tradicionális miliójébe.

²³⁷ –E–I– 1883. 455–456. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²³⁸ Győr 1894. 1. p.

²³⁹ L. *M.I. Győr* „Építéstörténet” és „A városháza képekben” c. alatt!

²⁴⁰ A tűztoronyról l. BAY 1957. 5. p.

²⁴¹ Vö. BEDŐ 2016. L. még A győri tűztorony... *Pesti Hirlap*, 1890. 69. sz. 11. p.; KOTTMAYER 2006. 146. p.

²⁴² Vö. ZOLTÁN 1908. 87. p.; THIRING 1933. 51. p.; SZEGHALMY 1937. 386. p.; I. B. 1985. 5. p.; IMRE 1985. 11. p.; SZAKÁLY 1986. 3. p.; SÁRY 1995. 14. p.; Turistákat csalogathatna a Fehérvári kapu. *Kisalföld*, 2005. 262. sz. 7. p.

²⁴³ L. *M.I. Sopron* „Építéstörténet” és „A városháza képekben” c. alatt!

²⁴⁴ WINKLER 1988. 133. p.

²⁴⁵ Vö. TOMPOS 1977b. 299–306. L. még *M.I. Sopron* „Építéstörténet” és „A városháza képekben” c. alatt!

*A korizlés szerepe a városházák stílusválasztásában*²⁴⁶

A lokális hagyomány szemszögéből eddig tárgyalt városházák esetében a tradíció követése a stílus kiválasztásának csak az egyik indokaként értelmezhető. Már ezek a példák is megmutatták: az építetőknek bőven volt lehetősége válogatni, hiszen ahogy általánossá és szélesebbé vált az pályáztatás, egyre többféle stílusvariánssal találkozhattak.²⁴⁷ E folyamat egybeesett a stíluskeverővé váló historizmus, majd a századfordulós stílusok térnyerésével.

Az 1910-es kolozsvári pályázati kiírás már kifejezetten szabad stílusválasztást engedett, csak a „méltó monumentális” kiképzéshez ragaszkodott.²⁴⁸ Ez jelzi, hogy ekkorra a stílusválasztás kisebb jelentőséggel bírt, talán épp a sokféleségben való elfáradás okán.

Az ide vezető évtizedes úton is jól látható a tendencia: számos stílusban születtek tervek, s – a kifejezetten preferált stílust követelő eseteken kívül – azok nyertek a pályázatokon, amelyek a korizlést, a divatot leginkább követték. Lehetett ez azért, mert a városok (azok vezetői) törekedtek modernet, vagyis akkor korszerűt építeni.

A törvényhatósági városok körében – az 1890-es kecskeméti után – az első olyan tervpályázat, amelyet a szaksajtó részletesebben, bőséges ábraanyaggal publikált, a győri volt. A *Magyar Építőművészeti Pályázatok* által közölt pályaművek sora a történeti formák arzenáljaként is értelmezhető, akad közöttük neoreneszánsz (Alpár Ignác, Makay Endre, Steinhardt és Lang, Gerster Kálmán, Foerk Ernő, Walch Viktor), neobarokk (Hübner Jenő) és neogótikus (ifj. Sándy Gyula) stílusú egyaránt.²⁴⁹ Láthatóan túlsúllyal szerepeltek a neoreneszánsz variánsai, egybecsengve az időszak preferenciáival. Így érthető, hogy ezekben az években a bajai egykori barokk Grassalkovich-kastélyt francia reneszánsz formákkal ékeskedő városi székházzá alakították. Itáliai reneszánsz módban tervezett törvényhatósági székház pedig számtalan épült a század utolsó évtizedében is – mintegy folytatva Arad (1874), Pest (1870–1875) és Komárom (1875) példáját – Szatmárnémetiben (1889–1891), Hódmezővásárhelyen (1892–1893), Újvidéken (1892–1895), és Nagyváradon (1902–1903), valamint ugyanebben a stílusban rajzolták fel épületterveiket a – végül építkezéssel nem realizálódott – debreceni pályázaton díjazott pályaművek készítői.²⁵⁰ A megépült „olaszos” városházák „tengerében” Sopron a maga német reneszánszával egyedül állt, s bár a 19. század végén népszerű volt, de a neobarokk sem

²⁴⁶ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

²⁴⁷ Sőt, ekkorra már a pályázati kiírásokban sem várták el az alkalmazandó stílus megadását, s ez – a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet befolyására a pályázati szabályzásba is bekerült. Vö. PILKHOFER 2022. 149. p.

²⁴⁸ Kolozsvár 1910. 1. p.

²⁴⁹ Győr 1894. 9–32. p.

²⁵⁰ L. III.4. alatt!

talált otthonra az új törvényhatósági városházák homlokzatain – Szeged (1882–1883), Győr (1896–1898) és Pécs (1905–1907) székházain kívül.

A baranyai város tervpályázata önmagában is lakmuspapírja volt a korszak stíluspreferenciáinak, amelyek között már megjelent a szecesszió is. Az időközben „elhasználódott” neoreneszánsz formák helyett másra vágytak az építetők a városházák esetében is. Az elfordulás és újítás legjelentősebb képviselője Lechner Ödön, majd követőinek köre volt. Lechner újításai már a kecskeméti városházán is megjelentek,²⁵¹ s formai hatása vitathatatlanul érződik a korszak városháza-terveiben. A sokasodó tervpályázatok teret adtak ezeknek az új stílustörekvéseknek,²⁵² s ez a törvényhatósági jogú városok székházpályázataiban is tapintható volt.

Pécs pályázatában – és érdekes módon a megvalósult neobarokk architektúrájában, de részletelemeiben a századforduló növényi ornamentikáját is felvonultató széképületén – már érezhető az ízlésváltozás, de a *korszertűhöz húzásnak* példái a marosvásárhelyi és a szabadkai városháza tervezéstörténetében érhetők tetten igazán.

Az 1905-ös marosvásárhelyi pályázatra 14 pályamű érkezett be,²⁵³ közülük több neobarokk (pl. Komor és Jakab, Opaterny és Otta) volt, jelzésértékű, hogy neoreneszánsz terv nem készült. A már felemlített „Iren” jellegű neogótikus terv formái még két tervnél (Bobula János, Schneider és Várady) is felsejlenek, ezek viszont már alapvetően modern stílusban készültek, így a kettő keverékéből valami átmeneti született: „gótizálással átítatott szecesszió”.²⁵⁴ A korszak igazi jelzői a magyaros szecessziós tervek voltak (Sebestyén Artúr, Tóásó Pál, Ybl Lajos), amelyeken látható a lechneri irány.

Marosvásárhely példája azért is jele az ízlésváltozásnak, mert, bár Komor Marcel és Jakab Dezső nyertes terve neobarokk volt, a kivitelezett épület a magyaros stílus köntösét öltötte magára. E változásról a szakirodalom is ad jelzést, s egyfajta tervezői taktikaként említik azt,²⁵⁵ hogy a páros menet közben kieszközölte az általuk preferált új stílusban való építést. Ugyanakkor a korabeli források azt mutatják, hogy már eleve kétféle tervvel indult Komor és Jakab a versenyen, s ebből a másik magyaros volt.²⁵⁶

²⁵¹ Vö. PÁRTOS–LECHNER 1892. 165–167. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁵² L. ehhez SZÉKELY 2020. 56–65. p.

²⁵³ A városház terve. *Székelység*, 1905. 121. sz. 2. p.

²⁵⁴ SZÉKELY 2020. 67. p.

²⁵⁵ SÁRMÁNY 1994. 150. p.; SZÉKELY 2020. 67. p.

²⁵⁶ A marosvásárhelyi tervpályázat. *Gazdasági Mérnök*, 1905. 33. sz. 261. p. L. még *M.I. Marosvásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

Hasonló változtatás zajlott le az 1907-es szabadkai pályázat után is. A Komor–Jakab-páros bár itt is neobarokk tervvel nyerte meg a pályázatot,²⁵⁷ utóbb mégis magyaros stílusban épült fel a városháza. Hogy ez miként volt lehetséges, talán annak a nyitottságnak is köszönhető, hogy a város polgárai a 20. század első éveiben – köszönhetően a helyi lapoknak és közéleti eseményeknek – ismerhették a kor művészeti és építészeti tendenciáit.²⁵⁸

Mindezek alapján kirajzolható a tendencia: a korszakban a stílusválasztásban elsősorban a korizálás dominált, így a városházák építésének felfutási időszakában – az 1890-es évtizedben – a neoreneszánsz formavilág volt a „nyerő”. S az ebből a sorból kitekingető Lechner–Pártos-féle kecskeméti épület indította el a 20. század első évtizedében beérő magyaros szecessziót, ami „nemzeti” karakterével otthonra tudott találni a városházák architektúrájában is.²⁵⁹

IV.2.2. A törvényhatósági városházák építészeti tömegalakítása

Az építendő, majd felépült (törvényhatósági) városházák építészeti megjelenését nem pusztán a stílusválasztás determinálta, hanem az építészeti tömeg kialakítása is. Kéz a kézben jár a kettő, hiszen a tervezési folyamat része a nagy elemek (mint az építészeti tömegek) és a kis elemek (mint az architekturális kialakítás) egymáshoz idomítása, komponálása összefüggésben az alaprajzi rendszerrel.

Ahogy a stíluskérdésben, úgy az építészeti dimenziók és formák kialakításában is érzékelhető a tervezési folyamatra ható közérdeklődés, a városháza reprezentatív és szimbolikus funkciójából következően. Ugyanis legalább két építészeti elem összekapcsolódik a városházával mint épülettípussal: az egyik a közgyűlési terem helyzete és megjelenése, a másik a városháza tornyáé. E két szempont belép a hivatali funkció mint tömegalakító tényező mellé, így e három együttesen befolyásolja a végeredményt, amelyet a tervezői alkotói egyéniség fűszerez meg végül.

²⁵⁷ Szabadka 1907. 1., 5. p.

²⁵⁸ Vö. NINKOV 2017. 195. p. L. még Hüttl Dezső jelentését a pályázatról. MÉM MDK, Hüttl Dezső hagyatéka. Ltsz. 71.06.9.40 (Az információ Karácsony Ritának köszönhető.)

²⁵⁹ A magyaros, illetve a nemzeti formanyelv megítélése különbözőképpen alakult. Ehhez l. pl. VERTSE 1944.; FERKAI 1989.; GERLE 1993.; DÉRY 1995.; MORAVÁNSZKY 1998. 183–249. p.; SISA 2014.; PAPP 2015.; VERESS 2017.

A rendeltetés hatása a tömegalakításra

A hivataliszervezeti térigény vizsgálata megmutatta, hogy a funkció több síkon befolyásolta az épület kialakítását: az alaprajzi rendszerét, s ezzel szoros összefüggésben az építészeti tömeget. A 19. század második felében a városházáknak kifejlődött egy látványos kommunikációs rendszere, amelynek építészeti hangsúlya a főlépcsőházra és a gyűlésteremre esett,²⁶⁰ ami automatikusan egy központos, axiális és szimmetrikus épülettömeget eredményezett. A legfontosabb közegek (polgármester, főispán, közgyűlés) ebben a központi épületraktusban, reprezentatív kialakítással²⁶¹ kaptak helyet.

A mellékszárnyakban a hivatalok irodahelyiségeit a szervezeti és működési rendnek megfelelően koncepcionálisan, de építészeti szempontból semleges sorolták egymás mellé, „irodaházzá” téve a városházákat. Előképzőként szolgált ehhez a korábbi, kolostorokra és barokk rezidenciákra jellemző udvarrendszer: a belső udvarokat körülölelő oldalfolyosós épületszárak, valamint a reprezentatív és kiszolgáló terek elhelyezési-sorolási viszonya.²⁶²

Az építési programok irányították az építészeket a hivatali egységek térigénye és elhelyezésük koncepciója tekintetében. Ez és különösen az épületen belüli horizontális közlekedési útvonalak szoros kapcsolatban álltak az épülettömeg kialakításával.

A telekadottságokhoz igazodó, telektömbként, négyzetes zárt, vagy U-alakú kompozícióban épülő városházák épületszárnyai egy vagy több udvart fogtak közre, amelyek körül zárt oldalfolyosó futott, s a külső, utcai oldalon sorolták az irodahelyiségeket.²⁶³ Az így kialakult kétmenetes (másfél) traktusok a tipikusak, ahogy már korábban szó volt róla.²⁶⁴

Az építés, illetve az előkészítés és a tervezés során több esetben felmerült a bővíthetőség kérdése, ami az épülettömeg tervezéskori, sőt későbbi megkomponálására is hatással lehetett. A növelhetőség egyfajta előrelátás volt az építető részéről, hiszen az adminisztráció folyamatos változásban, létszámbeli gyarapodásban volt, ezért célszerű volt kalkulálni ezzel.

Kecskeméten például tartalék helyiségek,²⁶⁵ Marosvásárhelyen pedig eleve két emelet építése mellett²⁶⁶ érveltek az előkészítés során a helyi véleményformálók, ami gazdaságosabb, mint később egy újabb emelettel terhelhető falak előírása (ahogy például Aradon²⁶⁷ vagy Hódmezővásárhelyen²⁶⁸ történt).

²⁶⁰ SÁRMÁNY-PARSONS 1995. 104. p.

²⁶¹ L. IV.2.3. alatt!

²⁶² FEKETE J. 2006. 82. p.; SÁRMÁNY-PARSONS 1995. 104. p.

²⁶³ Vö. SISA 2013d. 469. p.

²⁶⁴ L. IV.1.4. alatt!

²⁶⁵ SZAPPANOS 1887. 1. p.; Ö 1888. 1. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁶⁶ SEBESS 1905. 1–2. p.

²⁶⁷ Pályázat. *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1873. 197. sz. 3372. p.

²⁶⁸ KRUSZLICZ 2007b. 23–32. p.

A bővíthetőség volumene tehát változó volt: a tartalékhelyiségek előírásától az épületszárnyakkal, vagy emelettel való továbbépíthetőségig terjedt. A győri városháza 1893-as pályázatában mindkét lehetőségre gondoltak,²⁶⁹ a kolozsvárban pedig emeletenként 100 m²-t tartottak fenn szabadon.²⁷⁰

Úgy tűnik tehát, hogy a városháza olyan épülettípus, aminek tömeg-, illetve volumenváltozásával előre számoltak. Ugyanakkor ez a fajta épületnövekedés nagy valószínűséggel a városháza építészeti megjelenését jelentősen nem befolyásolta volna, éppen abból adódóan, hogy az „irodaház” nem volt szem előtt, azaz az oldalsó-hátsó traktusok rejtették magukban.

Ezzel ellentétben a városházák másik két építészeti tömegeleme – a közgyűlési terem és a torony – karakterformáló volt, s mint ilyeneknek az elhelyezése már az előkészítés, terveztetés során fókuszba került.

*A közgyűlési terem helyzete*²⁷¹

A város képviselői testületének helyét evidenciális igényként külsőleg, az épület tömegformájában – leginkább centrális, középtengelybeli helyzetben – kiugró épületrészben jelenítették meg. Ez – a belső térfűzéshez hasonlóan – ugyanúgy a kommunikáció része, hiszen a város polgára ekképp kapcsolódhatott a sorsáról döntő szervhez. A teremre való külső rálátás a nyilvánosság egyfajta szimbóluma volt, ugyanakkor valamifajta misztikumot is magára vont a földszintről való (f)elemelés. A közgyűlési terem kiemelt építészeti helyzete könnyen visszavezethető a korábbi – elsősorban barokk – kastélyépítészeti előképekhez.²⁷² A főúri és a polgári önérték, a társasági és társadalmi-politikai élet színterének láttatása egymással párhuzamban tűnik fel.

Ez a kiemelt pozíció már a reformkori klasszicista megyeházák és városházák sajátja is volt: a korszak erősödő, önmagát mindinkább a központi hatalommal szemben meghatározó helyi erők az építészet formanyelvével is kifejezték helyzetüket székházaik építésekor. Egy fél évszázaddal később építkező törvényhatóságok is magukénak érezték önkormányzatiságuk építészeti megjelenítésének szükségességét.

Nem volt egyszerű a feladata Pécs 1887–1888-as városházabővítési tervpályázata indulóinak:²⁷³ a program a régi épület megtartásával számolt, s a közgyűlési termet az új épületrészben – a

²⁶⁹ Győr 1894. 2–3. p.

²⁷⁰ Kolozsvár 1910. 2. p.

²⁷¹ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

²⁷² Vö. FEKETE J. 2006. 61. p.

²⁷³ A pécsi városház... *ÉPIP*, 1888. 40. sz. 441. p. L. még *M.I. Pécs* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

régi városháza jobb oldalára eső ház helyén – sarokpozícióban kellett elhelyezni. Ez akkor még szokatlan tömegalkotást kívánt meg. Az első díjat nyert Lechner Ignác és Pártos Gyula megugrotta az akadályt: figyelemmel voltak arra, hogy az épülettömeg közvetítse a belső rendeltetést, valamint hangsúlyozták nemcsak a sarokrizalitba foglalt közgyűlési termet, hanem a régi épület középrizalitjába helyezett kisebb termeket is, amelyek a városi szervezet működésének fontos terei voltak.²⁷⁴ Összekomponálták ekképp a régi és az új épületrészeket, ami a bírálók tetszését elnyerte.²⁷⁵

Az építészpároshoz képest azonban, a második díjas Ulrich Keresztély más megoldást talált. A beadott háromból két variánsában eltért a programtól: nem sarokra, hanem a tér felőli (fő)szárny közepébe helyezte a közgyűlési termet. A zsűri e megoldást kifejezetten jobbnak találta, de végül nem díjazták, mivel a szerző ezzel nem tartotta magát a programhoz és „könnyebbséget teremtett magának, amelyekkel versenytársai nem éltek”. Azonban hosszútávon meggyőző volt a felfogás, és e megoldást figyelembe véve javasoltak egy szűkkörű versenyt újra kiírni.²⁷⁶

Ez meg is történt 1889. február végi határidővel. Ulrich Keresztély és Lechnerék is elkészítették a maguk átkomponált verzióit. A páros „B” jelű változatát tartotta megfelelőnek a város, de azt is a felülbírálták a stílus miatt (ami akkor már Lechner egyéni felfogását fejezte ki).²⁷⁷ Végül Lechnerék nem jutottak megbízáshoz, de tervüket 1893-ban publikálták az *Építési Iparban*. A szaklap mellékletében látható ábrák jól érzékeltetik a tömeg átkomponálását: a középre áthelyezett közgyűlési termet a kecskeméti városházához hasonlóan erőteljesen kiugratták, s kocsiathajtóra helyezték. E pavilonszerű középrizalidot meredek tetővel hangsúlyozták, amelyre még huszártorony is került.²⁷⁸ Ez sem valósult meg.

1902-ben újabb tervpályázatot írt ki Pécs városa. Ekkor a program részévé vált a közgyűlési terem középre helyezése.²⁷⁹ Ulrich Keresztély azon döntése, hogy a szokatlantól a szokotthoz fordult az 1887–1888-as pályaművei készítése során, végül meggyőzővé vált az építető számára is.

Lechnerék 1889-es pécsi kompozíciójának is volt hatása, ugyanis 1893-ban, Steinhardt és Lang Győrbe készült pályatervén visszaköszönt az erőteljesen kiugratott, huszártoronnyal

²⁷⁴ Vö. MENDÖL 1979. 390–391. p.

²⁷⁵ A pécsi városháza. *ÉPIP*, 1888. 45. sz. 493–496. p. L. még *M.I. Pécs* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁷⁶ Uo.

²⁷⁷ Vö. MENDÖL 1979. 392. p.

²⁷⁸ PÁRTOS–LECHNER 1893. 45. p. A rajzok az azévi lapszám rajzmellékletei között: 20. – Főhomlokzat; 21 – Első és második emelet; 22. – Király utcai homlokzat; 23. – Udvari homlokzat; 24. – A–B keresztmetszet. L. még *M.I. Pécs* „Válogatott sajtóforrások” és „A városháza képekben” c. alatt!

²⁷⁹ Pécs 1904. 3. p.

hangsúlyozott közgyűlési épülettömb, amiért bírálatot is kapott.²⁸⁰ Ezen a pályázaton Gerster Kálmán is hasonló megoldással élt,²⁸¹ azonban ezt nem tette szóvá a zsűri.²⁸² Mindemellett a győri pályázatból ismert tervek csaknem mindegyike középtengelybe, rizalittal hangsúlyozva helyezte el a közgyűlési termet. Az egy kivétel – nemcsak gótikus stílusválasztása miatt – ifj. Sándy Gyula volt, aki pályaművében sarokrizalitba foglalta, s oromzatos magastetővel hangsúlyozta a testület helyét.²⁸³ Ez a megoldás azonban ekkor szokatlan volt, de jelezte az aszimmetrikus tömegkomponálás lehetőségét,²⁸⁴ s a pályázat eredménye a szimmetrikus megoldás dominanciáját.

Olyannyira meghatározó volt a közgyűlés középrizalitba helyezése és láthatóvá tétele, hogy az építetők alapvetően ezt várták el (s nem véletlen, hogy Pécsen is efelé hajlottak). Hódmezővásárhely 1890-es városházi tervversenye kapcsán szintén az olvasható ki a várost képviselő bírálók véleményéből, hogy azt találták szépnek, ha a közgyűlési terem jól látható.²⁸⁵ Az egy évvel későbbi kecskeméti programban is ez volt a kikötés,²⁸⁶ s ugyanezt várták el Marosvásárhelyen is, amikor az építkezésről polemizáltak.²⁸⁷

A korszakban újonnan felépült, a vizsgálat tárgyává vált városházák mindegyike akképp épült, hogy a törvényhatósági bizottság ülésterme a külső szemlélő számára is jól látható módon, közepén, kisebb–nagyobb rizalitkiugrással hangsúlyozva helyezkedett el. E pozíciót további építészeti eszközzel, mint kocsithajtóval (Arad, Hódmezővásárhely, Újvidék, Kecskemét, Sopron, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szabadka), portikusszal (Győr), erkéllyel (Pest, Komárom, Kecskemét, Szabadka), lodzsával (Arad, Hódmezővásárhely, Nagyvárad), s a nagyobb szintmagasságot jelző ablaksorral vagy mezzaninszinttel minden esetben tovább hangsúlyozták.

A torony megjelenése és helyzete a városházákon

A helyi hatalom kifejezésének igazi látványeleme a városházák tornya volt, s ez túltett a közgyűlési terem hangsúlyozásán is. Nehéz megállapítani, hogy eredetileg a városházák tornyát a polgári öntudat emelte, vagy a praktikum tette szükségessé, de – leginkább a 19. században –

²⁸⁰ Győr 1894. 21–23.; 2. p.

²⁸¹ Vö. MNL Országos Levéltár (OL) T 8 Gerster hagyaték (1878–1913) No 26/1–3 A győri városháza pályaterve

²⁸² Győr 1894. 5., 24–27. p.

²⁸³ Uo. 28–30. p.

²⁸⁴ L. VI. alatt!

²⁸⁵ Az új városháza ügyében. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1890. 49. sz. 1–2. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁸⁶ Vö. BRAMANTE 1891. 1. p.; KOLBENHEYER 1892. 104–106. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁸⁷ Az új városháza. *Közérdek*, 1891. 52. sz. 1–2. p.

ismertetőjegyévé vált a városházáknak mint épülettípusoknak.²⁸⁸ Ha egy világi épület toronnyal készült, az nagy valószínűséggel városháza volt.²⁸⁹ Sok esetben a torony – valamint az épület karakterét meghatározó látványos tetőzet – a reprezentáció és a szimbolika építészeti eszközévé vált, mert általa a városházát meg lehetett különböztetni a mintát jelentő barokk főúri kastélyoktól.²⁹⁰ S bár nem mindegyik város épített tornyot,²⁹¹ ezek az építészeti elemek minden városháza sajátjaivá válhattak, épülettömegben való feltűnésük, elhelyezésük variálhatósága miatt tipizálhatóvá tették azokat.²⁹²

A szimbolikus jelentéstartalom ellenére a városok a toronyépítést igyekeztek funkciójukkal igazolni: tűzfigyelő állomásnak, órának, harangnak adhatott helyet a városháza ékessége. Ugyanakkor a toronyépítés miérettjére keresve a választ feltűnik a párhuzam a stílusválasztásban is érzékelhető hagyomány szerepével, amely változó értelemmel bír: A magyar városok hagyományosan kivették részüket a tornyos egyházi épületek emelésében: nagytemplomot építettek, amelynek tornyai pótolták a világi középületekét, valamint megemlékeztek a polgári építetőről.²⁹³

A magyar reformkori városházák egy része már toronnyal épült,²⁹⁴ ami valamiféle újabb értelmű hagyományt jelentett helyben és regionálisan egyaránt.

A 19. század második felében azonban a tradíció átértelmeződött, elterjedt, hogy a városházáknak toronnyal kell épülni.²⁹⁵ Kiváltképp a nagyvárosi városházáknak, hiszen egy növekvő település megengedheti magának, hogy új székházát toronnyal építse. Így ezt divatjelenségként, vagyis a korízlés hatásaként is értelmezhetjük.

Ebben a periódusban a magyar törvényhatósági városok többsége is tornyos városházát épített. A tervpályázati kiírásokban hangoztatott monumentalitásnak egyik eszköze volt ez az építészeti elem, amelynek alkalmazása tehát nem függetleníthető a korszellemtől, a divattól, még akkor sem, ha a helyi – tehát a szűkebb értelemben vett – hagyomány is közrejátszott a toronyépítésben, nevezetesen: ahol a régi városháza is toronnyal épült, ott az új is így fog.

A hagyomány és a korízlés együtt hatott tehát, amiért érdemes számba venni a vizsgált városházák körét, s célszerű a helyi tradíciótól a divathatásig haladni.

²⁸⁸ Vö. NIERHAUS 2012. 413. p.

²⁸⁹ Bár sajátos módon a „profán torony püspöki építkezésen jelenik meg” – jegyezte meg Mojzer Miklós a 18. századi egri líceumi csillagvizsgálóra utalva. MOJZER 1971. 21. p. A torony szimbolikus jelentőségéről l. még BIBÓ 1967.

²⁹⁰ PAUL 1982. 38. p.

²⁹¹ Ahogy a magyar városházákkal kapcsolatban Sisa József fogalmaz: „számosabbnak tűnnek a torony nélkül emelt városházák”. SISA 2013d. 468–469. p.

²⁹² L. VI. alatt!

²⁹³ MOJZER 1971. 21. p.

²⁹⁴ ZÁDOR–RADOS 1943. 329–338. p.

²⁹⁵ Elegendő ehhez akár a *Handbuch der Architektur* vonatkozó kötetét átlapozni. L. BLUNTSCHLI–LASIUS 1900.

A helyi hagyomány szerepe a városházi toronyépítésben

Arad 1770-ben épült tornyos városházáját valamivel több mint egy évszázaddal később váltotta új társa, amely a középrizalitra, előre helyezett, reneszánsz toronnyal büszkélkedhet. A későbarokk, szinte templomi formákat idéző, nyeregbe állított várostorony időjelző funkciója átöröklődött az újra, amely szintén órával készült. A szerkezetet közvetlenül a harangokkal is felszerelt torony tűzfigyelő lodzsájára ültette a tervező, s arról is gondoskodtak, hogy éjszaka kivilágítsák.²⁹⁶

Komárom városházájának átépítésekor, 1875-ben a középben előre állított toronyhoz is ragaszkodtak. Itt is bővült a rendeltetés: a megmaradó óra fölé körüljárót építettek a tűzország számára.²⁹⁷ A komáromi városházatorony – az épület előtörténetének fényében – nem pusztán egy praktikus, a (tűz)biztonságot szolgáló, s időjelző épületelemként fogható fel, hanem a polgárságnak a központi hatalommal szembeni önmeghatározást is szimbolizálja. Talán épp ezért olyan „kiemelkedő”, s arányaival dominánssá váló az épület tömegében. Ugyanakkor a forma felidézi Pest városának (akkor még álló, s ekképp akár mintaadó) városháza-épületét is.²⁹⁸ Szeged sem tette kérdésessé a városháza tornyát, a tradíció nemcsak a barokk stílus választásában, hanem a forma kérdésében is irányadó volt. A régi torony megtartása fontos volt a helyieknek,²⁹⁹ mégis a városvezetés az új városháza pályázatában négy variációt is megkívánt a tornyot illetően.³⁰⁰ S kapott is bőven megoldási javaslatokat, amelyeket a (szak)sajtó bíráló alá is vett.³⁰¹ Szegeden végül Lechner Ödön és Pártos Gyula neobarokk terve nyert, amelynek épp az vált az egyik különlegességévé, hogy a tervezők a tornyot a középtengelyen, de az udvarban, a kiemelt középrizalit tömbjének belső oldalán helyezték el.³⁰²

A régi városháza táplálta formaalkotás hagyományos és új lehetőségeinek tengerében Pécs városvezetése már az 1887–1888-as tervpályázat során megmártózhatott. A verseny egyik konzekvenciája akkor az volt – ahogy korábban már ismertettük –, hogy a közgyűlési teremnek jobb helye van a főtér felőli középrizalitban. 1902-ben már ennek megfelelően írták ki a pályázatot, amely azonban a toronyelhelyezésben szabadkezet adott, csak „figyelő állást” kívánt meg.³⁰³ A városnak talán csak a funkció volt fontos, mégis a bírálatok fényében

²⁹⁶ A vidék halad. *A Hon*, 1877. 10. sz. 2. p. L. még *M.I. Arad* „A városháza képekben” és „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

²⁹⁷ ROVÁCS 1907. 155. p.

²⁹⁸ L. *M.I. Komárom* „Építéstörténet” és „A városháza képekben” c. alatt!

²⁹⁹ Vö. Röppentyük. *Szegedi Híradó*, 1881. 242. sz. 2. p.

³⁰⁰ A szegedi városház-pályázat... *A Hon*, 1881. 326. sz. 2. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁰¹ –E–I– 1882. 75–76. p.; A szegedi városház terve. *Gazdasági Mérnök*, 1882. 23. sz. 227–228. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁰² L. *M.I. Szeged* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁰³ Pécs 1904. 3. p.

felvetődik, hogy érdemes lett volna azt is kikötni, hogy a torony a régihez hasonló pozícióba, a főtér felé forduló oldalhomlokzat közepére kerüljön, ugyanis ezt helyeselték – a később megbízást kapott – Lang Adolf tervén.³⁰⁴

A tradíció-hatás szemszögéből a pécsi pályázatok közül még egyet érdemes felemlíteni, ez Fülöpp Károly terve, amely a szegedi toronyelhelyezés módját követte.³⁰⁵ Ez a középső, belső torony később követőkre talált más városháza-tervezők esetében is, így például Szabadka 1906-ban kiírt tervversenyében is feltűnt, s második díjat hozott Bálint Zoltán és Jámbor Lajos számára.³⁰⁶ Bár a tervpályázati kiírás nem kérte, nem volt véletlen, hogy Szabadkán is toronnyal képzelte el a versenyzők mindegyike az új székházépületet,³⁰⁷ ugyanis a város 1828-ban épült székháza is tornyos volt.³⁰⁸

A helyi hagyomány azonban nem mindenütt tudott kitartani ha volt is helyi előképe a városházatoronynak. Például Pest új székháza (1870–1875) eredendően törvényszéki épületnek készült, s mint ilyen nem „igényli” a tornyot,³⁰⁹ így Lipót (Váci) utcai városháza torony nélkül készült el.³¹⁰ Szatmárnémetiben is volt várostorony, amely néhány évig túl is élte a tanács elköltözését, csak 1901-ben bontották le. A ragaszkodás rendeltetéséhez ekkor felerősödött, ugyanis 1902-ben felmerült, hogy egy új tűzoltótornyot építenek fel a városban.³¹¹ Indokolt volt ez, hiszen az 1889–1891 között épült új városháza torony híján nem tudott teret adni a tűzfigyeléssel kapcsolatos feladatoknak, aminek egyaránt lehetett oka az anyagiak hiánya és a közeli székesegyház.³¹²

A közeli torony hatása a városházi toronyépítésben³¹³

A törvényhatósági jogú városaink között akad olyan, amelynek korábbi székháza nélkülözötte a tornyot, jellemzően azért, mert ezen városházák közelében valamilyen – egyházi vagy városi – torony már állt, s ez a magas építmény ellátta a tűzfigyelői funkciót. Ilyen helyzetben volt Baja, Kecskemét, Sopron és Pozsony korábbi városházája is. E tűzfigyelő tornyok azután is maradtak helyükön és rendeltetésükben, hogy új városházát építettek, szándék nem volt ezek lebontására, sőt!

³⁰⁴ Uo. 32. p. L. még *M.I. Pécs* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁰⁵ L. uo. 21–22. p.

³⁰⁶ Vö. Szabadka 1906. 9. p.

³⁰⁷ Vö. uo. 5–19. p.

³⁰⁸ Képet közöl róla BRUNNER 2023. 76. p. L. még *M.I. Szabadka* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁰⁹ Vö. SZÉKELY 2021. 62. p.

³¹⁰ L. *M.I. Pest/Budapest* „A városháza képekben” c. alatt!

³¹¹ Tornyos bazár. *Szamos*, 1902. 81. sz. 9. p.

³¹² L. *M.I. Szatmárnémeti* „A városháza képekben” c. alatt!

³¹³ Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

Éppen ezért a logika azt diktálja, hogy fel sem kellett merülnie annak, hogy az új székházat a kimagasodó épületrésszel lássák el, hiszen már volt egy a közelben. Mégis, a „toronyigény” mind a négy városban felbukkant. Ez a jelenség pedig már érzékelteti a korizlés, a divat hatását. Baján már a főtéren álló, egykori uradalmi kastély 1862-es megvásárlása előtt megjelent a tornyos városháza iránti igény 1847-ben,³¹⁴ s 1860-ban.³¹⁵ A tornyos városháza azonban a főúri lak székházzá alakítása után sem valósult meg. A korabeli ábrázolásokon jól látszik, hogy az épület mögötti ferences rendház tornyán – a város által üzemeltetett³¹⁶ – tűzfigyelő állomás volt.³¹⁷ Talán éppen ezért, az 1890-es években – amikor franciás neoreneszánsz formában jelentősen átépítették a főtéri épületet – már valószínűleg fel sem merült az igény a tűztoronyra. Kecskeméten sem volt szükség városházatoronyra, hiszen a régi épület szomszédságában álló főtemplom tűzfigyelő körerkéllyel bírt. Mégis, 1888-ban – amikor már élénken foglalkoztatta a helyieket az új városháza kérdése – szóba került, hogy tornyos székházat építenek.³¹⁸ Azonban az 1890-es pályázatban nem volt feladat a városházi torony építése,³¹⁹ a tervezők némelyike mégis ilyen, illetve látványos tetőzetű pályaművet adott be, amit a helyi véleményformálók vegyesen fogadtak.³²⁰

Steinhardt és Lang tornyát bírálták, holott valójában egy huszártorony módjára – így a templomtoronyhoz képest kisebb arányú –, a középrizalit manzárdjára állított tűzfigyelő-körüljárós óra- és harangtorony volt.³²¹ Kolbenheyernél a középre helyezett, monumentális manzárdkupola melletti pilonok és az épület – a bécsi Felső-Belvedere épületét idéző – sarokrizalitjai is kupolát kaptak, toronyszerűvé válva ekképp,³²² mégis dicsérték. Végül az első díjas Lechner–Pártos-tervből sem hiányoztak a látványos formák: a német reneszánsz jellegű, hangsúlyos oromzatot „könyöktornyocskák” nyomatékosították, s kísérőjük a sarokkiugrások sisakjai voltak.³²³

Hasonló „pótcselekvés” figyelhető meg az 1890-es soproni tervverseny pályaműveinél is. Itt a tervezési feladat kiemelt eleme volt a várostorony, azaz a Tűztorony megtartása.³²⁴ Ezt minden pályázó figyelembe is vette, de némelyikük nem érezte konkurenciának, s maga városházáját is

³¹⁴ L. *Hazánk*, 1847. 119. sz. 475. p. idézi FÁBIÁN 2014. 10. p.

³¹⁵ Uo. Továbbá l. még Vidék. *Hölgyfutár*, 1859. 111. sz. 912–913.; p. Napló. *Aldunai Lapok*, 1860. 3. sz. 10. p.

³¹⁶ FÁBIÁN 2009. 109. p.

³¹⁷ L. pl. BELLOSICS 1894. 367–368. p. L. még *M.I. Baja* „A városháza képekben” c. alatt!

³¹⁸ Vö. Ö 1888. 1. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³¹⁹ Vö. BRAMANTE 1891. 1. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³²⁰ Ö 1891. 1. p. Ehhez hasonló vélemény is megjelent nem sokkal később ugyanebben a lapban. Vö. PATAKY 1891. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³²¹ L. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet VII. tábla és *M.I. Kecskemét* „A városháza képekben” c. alatt!

³²² L. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet IV. tábla és *M.I. Kecskemét* „A városháza képekben” c. alatt!

³²³ L. *MMÉE K* 1892. XXVI. kötet XI. tábla és *M.I. Kecskemét* „A városháza képekben” c. alatt!

³²⁴ Vö. WINKLER 1988. 133. p.

felékesítette. A legviszafogottabb az első díjas Hinträger Mór és fia volt, akik csak egy kisebb tornyot állítottak a német reneszánsz oromzat tetejére.³²⁵ A második helyezett Schachner Frigyes azonban szinte tobzódott barokk-rokokó tervén: az átalakítani kívánt Storno-házra a magastető közepébe tűzfigyelőszerű, harangtornyot állított, s a szemközti városházára Grassalkovich stílusú kupolát és saroktornyokat rajzolt.³²⁶ Marmorek Oskar terve nyugodtabb tetőidomokat mutatott, de ő is a középrizalitra hangsúlyos manzárdot, az ovális sarkokra pedig barokk tornyokat helyezett.³²⁷ A „Három jó”, ismeretlen szerzőjű terven a neoreneszánsz formavilágú – a Tűztoronnyal nehezen értelmezhető viszonyban elhelyezett – középrizalit pilonjain is kupolák jelentek meg.³²⁸

Nagyon hasonló helyzet állt elő Pozsonyban. A többféle korú és stílusú épületrészt magába olvasztó városháza bővítésére 1907-ben kiírt pályázaton – annak ellenére, hogy egy barokk s valamennyi funkciót biztosító toronnyal büszkélkedhetett a székház – feltűntek toronyszerű épületelemek a terveken. A Komor–Jakab-páros a primási palota homlokzati elemeivel tervezett tornyot,³²⁹ Schuldner és Wennemacher pedig a bővítmény rizalitjának hangsúlyos oromzata mögé ültetett huszártornyot.³³⁰ Egyik megoldás sem nyerte el a zsűri tetszését.

Úgy tűnik tehát, hogy a városházatorony a monumentalitás kedvéért saroktornyokkal, rizalitkupolákkal, manzárdokkal és társaikkal „becserélhető” volt, s ezeket az elemeket akkor is – szinte kötelező jelleggel – felvonultatták az építészek, ha a közeli torony már beteljesítette szimbolikus és funkcionális feladatát. Az említett négy városban az új városháza tehát nem toronnyal épült, de a három tervpályázatban felbukkant ez az elem, ami – összefonódva a stílusválasztással – a korizálás – a városháza és a torony összekapcsolódásának – erős hatását mutatta.

*A korizálás szerepe a városházi toronyépítésben*³³¹

A „kötelező toronnyal építeni” jelensége leginkább ott látszik érvényesülni, ahol a korábbi városházának nem volt ilyen része, s a közelben sem állt ilyen, az új székház pedig e látványos elemmel épült meg. Ebben a körben talán csak Győr és Hódmezővásárhely esete átmeneti, mert régi városházájuknak ugyan nem volt tornya, de a városban volt olyan építmény, amely a

³²⁵ Tompos Ernő tanulmányában e tornyocskát szemléltető metszet közöl. L. TOMPOS 1977b. 301. p.

³²⁶ Uo. 302. p. A tervek uitt közölve. L. még *M.I. Sopron* „A városháza képekben” c. alatt!

³²⁷ L. uo. 305. p.

³²⁸ Uo. 306. p.

³²⁹ Pozsony 1908. 9. p. Ábra hozzá uitt 7. p.

³³⁰ Uo. 2. p. Ábra hozzá uitt 5. p.

³³¹ Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

legfontosabb, a tűzfigyelő funkciót teljesítette. Ennek ellenére e két városháza igencsak feltűnő toronnyal épült, amiből sejthető, hogy egyfajta elvárás valósult meg így.

A tradíció táplálta stílusválasztás kérdésköre már megmutatta, hogy a győri városházatoronyban mintegy „testet öltött” a barokk kori tűztorony hagyománya. Mégis, a szegedi megoldáshoz hasonlóan elhelyezett középtorony, a hangsúlyosan előreugratott, barokk sisakkal ékesített pilonok közé fogott közgyűlési középrizalit, a sarokrizalitek manzárdjai inkább a korízlést, mint a hagyományt éreztetik. Nem beszélve az 1894-es városháza-tervpályázat többi versenyművéről, amelyek a lehetséges toronyformák és -elhelyezések szinte mindegyikét felvonultatták.³³²

A csongrádi városban pedig az „öreg templom” bírt tűzfigyelő állomással, így elvileg a funkciót nem kellett volna tőle átvenni, s a régi városházának sem volt tornya. Azonban az 1890-es hódmezővásárhelyi tervversenyen majdnem mind a tíz pályamű tornyos volt. Ez fel is tűnt az egyik helyi cikkírónak, s hozzáfűzte a frissen felbontott pályaművekről szóló hírhez: „Van köztük olyan bögyös is, mint a szegedi, de minaretszerű is van akárhány. Az öreg templom tornya ha magasabb is lesz valamivel, háttérbe fog szorulni.”³³³ A helyi lap később – de még a zsűri döntése előtt – az egyes pályaműveket is ismertette, s ezekben a rövid leírásokban jelentős szerep jutott a tornyok kérdésének is.³³⁴

A tervversenyt végül Ybl Lajos műve nyerte, amelynek markáns eleme volt a homlokzat elé, középre állított, „magas karcsú” városházatorony,³³⁵ körüljáróval és órával, továbbá valódi haranggal,³³⁶ ami miatt módosítani kellett utóbb a tervet.³³⁷

Újvidéken sem volt hagyománya a tornyos városházának, mégis ilyet tervezett Molnár György. 1894-ben felépült a neoreneszánsz székház, amelynek tornya – szegedi társához hasonlóan – az erőteljesen kiugratott, manzárdtetővel hangsúlyozott közgyűlési középrizalit mögött áll. A négyzetes harangtorony visszafogottabbnak hat az épület architektúrájához képest, de homlokzatain a karakteres felületi sávozás szintén megjelenik, s körüljárója hangsúlyos konzolokon nyugszik.

Az 1890-es évek közepén Debrecen is új városháza építését fontolgatta, bár végül ez nem realizálódott. Az 1894-es pályázat két díjazott tervét ismeri az utókor.³³⁸ Látható, hogy

³³² Győr 1894.

³³³ A hét. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. 45. sz. 2. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³³⁴ A városháza építési tervei. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. 47. sz. 1–2. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³³⁵ A jellegzetességet az újságok is kiemelték beszámolóikban. Vö. Az új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1891. 16. sz. 1. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt! Továbbá *Új városháza. Fővárosi Lapok*, 1891. 107. sz. 790. p.

³³⁶ Az új városháza építésének... *Hód-Mező-Vásárhely*, 1892. 38. sz. 4. p.

³³⁷ Az új városház építése... *Vásárhely és Vidéke*, 1892. 36. sz. 3. p.

³³⁸ A Havranek és Adriányi páros homlokzattervét, valamint Gerster Kálmán pályaművének látványtervét – amelyet Mirkovszky Géza készített – közli ZOLTAI 1932. 69–70. p.

mindkettőt áthatotta a korizálás, s (olasz) neoreneszánsz formákkal dolgoztak a tervezők. Helyi város- és tűztorony hiányában figyelemreméltó, hogy a szegedi toronyállítási megoldás köszön vissza mindkét debreceni terven. Ez talán praktikus is volt, hiszen itt bővítésre, a klasszicista városháza kétemeletessé építésére vonatkozott a feladat. Az erősebben előreugratott középrizalit mögött „jobban érezhette magát” a tervezett torony, mintsem az épület elé állítva. Gerster Kálmán tervén az is szembeötlő, hogy várostornya erősen emlékeztet a firenzei társára.³³⁹

Az itáliai formákat Nagyvárad 1904-re elkészült új városházája, különösen jellegadó tornya is felidézi. Ifj. Rimanóczy Kálmánnak szembesülnie kellett azzal, hogy az új székház a Szent László templom mögött épülvén, tornyaik konkurálhatnak egymással. Miután konzultált Hauszmann Alajossal,³⁴⁰ a tornyot a tört vonalban kialakítandó folyó felőli – a templomtól távolabb eső – rendőrségi épületszárny közepébe helyezte.³⁴¹ Ezen kívül már a kivitelezési szakaszban a városvezetés úgy döntött, hogy a közgyűlési termet megnagyobbíttatja, s „az új városháza fedélszerkezetét szépészeti szempontból megváltoztatja”, azaz manzárdtetővel alakítja ki.³⁴² Mindezzel együtt a tornyot is áttervezették, mert túl „templomias” volt, illetve tűzóri állomást alakítottak ki rajta.³⁴³

Nagyváradhoz hasonlóan Marosvásárhely új városházája is a korábbtól eltérő közegben épült fel. Az új helyszín kifejezetten lehetőséget adott arra, hogy városépítészeti szempontokkal vegyítve foglalkozhassanak az épület tömegével, tornyával, amellyel a régi városháza nem bírt. Az 1903-ban kiírt tervpályázat – Pécshez hasonlóan – a funkciót helyezte előtérbe szabadkezet adva a pályázóknak az elhelyezés vonatkozásában.³⁴⁴ Éltek a lehetőséggel az alkotók, ugyanis megannyi elhelyezési variációt mutatnak a tervek. Előfordul a szegedi megoldás itt is (Komor és Jakab, Ybl Lajos), s ennek egy „továbbfejlesztett” változata: a toronynak a középtengelyben, de jóval hátrébb állítása, udvari keresztzárnyra (Sebestyén Artúr), vagy akár a hátsó traktus udvari, belső oldalára (Bobula János, Opaterny és Otta), és a közgyűlés fedélszékével összekombinált, huszártorony módjára elhelyezett középtorony is előfordult (Schneider és Várady). Valamint sarokrizalitba állított várostornyokkal is lehet találkozni a pályaművekben (Tóásó Pál, „Kétágú lépcső”, „Iren”). Az „X” jellegű pályatervnél nem tartották szerencsésnek az elhelyezést, talán mert az ismeretlen szerző a tornyot a közgyűlési pavilon mellé, de annak belső oldalára helyezte aszimmetrikus módon.

³³⁹ Gerster látványtervét l. még PAPP 2018. 59. p.

³⁴⁰ L. *M.I. Nagyvárad* „Építéstörténet” c. alatt!

³⁴¹ PÉTER I. 2011. 25–26. p.

³⁴² Uo. 31. p.

³⁴³ Uo. 33. p. L. még *M.I. Nagyvárad* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁴⁴ Marosvásárhely 1905. 23. p.

Ennyi lehetőség tekintetében nem csodálható, hogy a bírálóbizottság fontosnak tartotta levonni a következtetést: „legalkalmasabbnak találná a toronynak a főhomlokzat vonalán, annak valamelyik sarkán való felépítését”³⁴⁵ Végül Komor Marcell és Jakab Dezső ekképpen és stílusában is átkomponált városháza-terve valósult meg a székely fővárosban.³⁴⁶

Néhány évvel később Kolozsváron írtak ki tervpályázatot a városháza, s vele együtt a vigadó megalkotására (bár végül a megvalósítás elmaradt). A program opcióvá tette a torony tervezését, ami azzal is magyarázható, hogy a régi városházának nem volt ilyen eleme, azaz nem volt követendő példa, ugyanakkor a helyszínen a Szent Mihály-templom (és tornya) uralkodó építészeti alkotás volt. Ez végül mégsem korlátozta a tervezőket abban, hogy toronnyal tervezzék meg az épületkomplexumot. A szakajtóban közölt négy terv mindegyikén látható torony, különböző helyzetekben. A középtengelybe állítás hagyományát Orbán Ferenc második díjas terve idézte fel csak.³⁴⁷ A két funkció keveredése miatt a tiszta megoldások nem rajzolódhattak ki a pályaterveken. Érezhető, hogy a rizalitok nagytermet rejtenek, de ezek egyike a vigadóhoz, másik a városházához tartozott. Épp ezért csak látszatra – az oldalhomlokzat mögött – követi a középtorony szokásos elhelyezési módját Tornallyay Zoltán és Fábíán Gáspár harmadik díjas terve, ami ekképp inkább aszimmetrikus,³⁴⁸ csakúgy mint az első díjas, Wachtel Elemér és Rerrich Béla által jegyzett terv, amely meglehetősen additív tömegalakítású, s a tornya is szokatlan helyzetbe került.³⁴⁹ Szende Andor is inkább a funkciók összeillesztéséből, mintsem a szokott komponálási módokból indult ki megvett tervén akkor, amikor az épületsarkon, az emeleten az egymáshoz derékszögben kapcsolódó nagyterem és a közgyűlési terem harapásában helyezte el karcsú tornyát.³⁵⁰

*

A törvényhatóságok megépült s tervezett városházáinak tömegalkotásában kötelező városházi építészeti elemként mutatkozik a közgyűlési terem helyzetének kihangsúlyozása, rizalitba helyezése, illetve látványos tetőzettel koronázása, valamint a városházatorony építése. A tradíció hatása tetten érhető ezen elemek létében (azaz építenek-e tornyot) és épülettömegbeli helyzetében egyaránt. Feltűnik, hogy az 1883-ban épült szegedi városházának, toronyelhelyezésének mintaadó jellege volt; a városházatorony e tömegbeli középső helyzete számos későbbi városházán és pályázati tervben követésre talált. Ez is valamiféle értelemben tradíciót jelenthetett. Ugyanakkor jól érezhető e hagyományostól való elmozdulás, ami szó

³⁴⁵ Uo. 27–28. p. L. még A tanácsház tervei. *Székely Társadalom*, 1905. 121. sz. 2. p.; A marosvásárhelyi tervpályázat. *Gazdasági Mérnök*, 1905. 33. sz. 261. p. L. még *M.I. Marosvásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁴⁶ L. *M.I. Marosvásárhely* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁴⁷ L. Kolozsvár 1910. 9–11. p.

³⁴⁸ L. uo. 12–16. p.

³⁴⁹ L. uo. 4–8. p.

³⁵⁰ L. uo. 17–18. p. L. még *M.I. Kolozsvár* „A városháza képekben” c. alatt!

szerint is érthető: a torony középről kimozdul, s olyan helyzetbe kerül, amely mozgalmasságot, aszimmetriát, festőiséget eredményez. E tömegkomponálási változatosság felé haladás folyamata – kiváltképp a századfordulót övező évtizedekben – jól beilleszti a magyarországi (törvényhatósági) városházákat a tágabb földrajzi közegbe, hiszen látványos párhuzamok láthatók a külhoni és a honi nagy városházák megjelenésében.³⁵¹

IV.2.3. A törvényhatósági városházák reprezentatív térsorai³⁵²

„Az épület – különösen a főlépcső és a közgyűlési terem – lehetőleg emlékszerű kiképzést kapjon” – olvasható az 1893-as győri városháza-tervpályázat kiírásában.³⁵³ E mondat jelzi, hogy a reprezentativitást nemcsak a külsőben, hanem a belső térsorokban is elvárták az építetők,³⁵⁴ s a szakma képviselői³⁵⁵ egyaránt.

A belső tereket – a korabeli szavakkal élve – „monumentálissá”, „dekoratívvá” vagy „művészivé” tévő építészeti eszközök közül többféleképpen is élhettek a tervezők. Például olyannal, amely – a térstruktúrához hasonlóan – a barokk kastélyépítészetből táplálkozott: a főbejárat–vesztibül–díszlépcső–nagyterem egymásra és egymáshoz fűzése.³⁵⁶

A főbejárat látványossága inkább kívülről érvényesült, míg a vesztibül adta az első térélményt a belsőben. Az előcsarnokok sajátja nemcsak a nagyság volt,³⁵⁷ hanem az oszlopok – mint látvány- és/vagy tartóelemek – használata. A rosszul elhelyezett oszlopok, vagy azok nagy száma hatással lehetett az előcsarnok fényviszonyaira. Emiatt aggódtak például a hódmezővásárhelyi városatyák is, végül azonban megfelelőnek találták a kialakítást.³⁵⁸

Az oszlopok mellé gyakorta az előcsarnokok oldalfalait tagoló falpillérek társultak. A pilaszterek és oszlopok alkotta keretekbe pedig táblák, képek, s szobrok kerülhettek. A marosvásárhelyi városháza előcsarnokában például az építési adatokat feltüntető márványtáblát

³⁵¹ L. VI. alatt!

³⁵² Az alfejezet ábráit I. M.2. sz. mellékletben!

³⁵³ Győr 1894. 3. p.

³⁵⁴ L. pl. Az új szék épület. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1894. 5. sz. 1. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁵⁵ L. pl. –E–I– 1883. 455–456. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁵⁶ FEKETE J. 2006. 62. p. L. még IV. alatt!

³⁵⁷ Vö. pl. –E–I– 1883. 456. p. L. még *M.I. Szeged* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁵⁸ Az új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1892. 33. sz. 1. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

helyeztek el.³⁵⁹ Ezek az elemek a pályázati vagy megvalósult épülettervek metszetrajzain is feltűnnek.

Az előcsarnokok – azon építészeti konstrukció miatt, mely szerint az emeleti közgyűlési terem a főhomlokzatra kerül – gyakran előrevetítették a nagyterem területi méreteit. Ennek megvolt a maga veszélye, hiszen az előcsarnok túl mélylé, ezáltal sötétté válhatott.³⁶⁰

Az előcsarnok egy „eltosztó” közlekedési tér volt, amelynek a főbejárattal szembeni oldalán – felváltva a kocsibehajtó oldalán elhelyezkedő lépcső korábbi megoldását³⁶¹ – elő kellett tűnnie³⁶² a főlépcsőnek, amely a továbbvezetésben főszerepet kapott, ekképp látványosnak kellett lennie. Ezt az elvárást, ha egy pályázaton nem teljesítették, bírálatot kapott, mint például Szatmárnémetiben.³⁶³ Hódmezővásárhelyen Ybl Lajos azonban gondoskodott a megfelelő kialakításról az általa tervezett városházában,³⁶⁴ és Nagyváradon is elég díszesen sikerült a feljárás tere.³⁶⁵ A többkarú, nemes anyagokból készült főlépcsők felvezettek oda, ahol a látványosságok sora folytatódott, sőt kiteljesedett: a törvényhatóság bizottság üléstermébe. Ezt nem véletlenül hívták már a korszakban is díszteremnek, hiszen itt tobzódott a dekoráció, amely körbeölelte a funkciót kiszolgáló – de mívés – bútorzatot, az elnöki pulpistust és a közgyűlési tagok padsorait.

Itt, a közgyűlési termekben a reprezentáció belsőépítészeti elemei között a különböző anyagú és magasságú lábazatoktól kezdve, a falpillérekén át, a változatos boltozatmegoldásokig szinte minden előfordult. Ezek a dekorációs elemek méretükben és arányukban igazodtak az általában kétszint magas nagytermekhez, azoknak dimenzióit finomították, vagy éppen fokozták. Az alkalmazott stíuselemek összhangban voltak az épület külső architektúrájával, s a külső és a belső között kapcsolatot teremthettek az azonos formájú, színű, anyagú elemek. De mindezt az adott épület képzőművészeti programja tette igazán reprezentatívvá.³⁶⁶

³⁵⁹ Vö. Gyuri győzött. *Székely Lapok*, 1908. 173. sz. 2. p. L. még *M.I. Marosvásárhely* „A városháza képekben” c. alatt! A kecskeméti városháza építésének előzményei során pedig felvetődött, hogy az előcsarnokban a városért sokat tett férfiak szobrait állítsák fel. Vö. KADA 1889. 1. p. L. még *M.I. Kecskemét* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁶⁰ Ezt bírálták is, l. pl. Marosvásárhely 1905. 28–29. p.

³⁶¹ Vö. SISA 2013d. 469. p.

³⁶² Erre utalnak Arad esetében. L. A vidék halad. *A Hon*, 1877. 10. sz. 2. p. L. még *M.I. Arad* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁶³ Szatmár-Németi új városháza. *Az Építési Ipar*, 1880. 51. sz. 407–408. p. L. még *M.I. Szatmárnémeti* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁶⁴ Ybl Lajos tervleírása. Közli KRUSZLICZ 2007b. 31. p. L. még *M.I. Hódmezővásárhely* „A városháza képekben” c. alatt!

³⁶⁵ Nagyvárad új székháza. *Ország-Világ*, 1904. 9. sz. 166. p. L. még *M.I. Nagyvárad* „A városháza képekben” és „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

³⁶⁶ E munkának nem lévén feladata a városházák belső kiképzésének művészettörténeti, ikonográfiai elemzése, így a gondolatsort ennél a pontnál lezárjuk.

IV.3. Városépítészeti kontextus

A városházák formálása – leginkább tornyuk helyzetének kérdése – már megmutatta: a törvényhatósági székházat nem önmagában értékelték, a város szövetének része. Ez a közeg szimbiózisban van a helyi polgári közösség legfontosabb épületével, így a városháza mindenképpen városépítészeti kontextusba is kerül.

Erre fókuszálva érdemes az új székházat tervező-építő törvényhatósági jogú városok példáit akként szemügyre venni, hogy a városháza-építkezés milyen mértékű városépítészeti következményekkel járt. Ezeknek az urbanisztikai hatásoknak a gyökere az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével bekövetkezett államszervezeti változásokkal nőtt össze. Ugyanis a magyarországi városok – és a városházák – átalakulását nemcsak az eddig már áttekintett közigazgatási-adminisztratív közeg generálta; a robbanásszerű urbanizáció a városokat fizikai valójukban is átformálta. Ez ugyanúgy táplálkozott a gazdasági tényezők, a közlekedési lehetőségek modernizációjából, mint az igazgatási szerepkörök megváltozásából.³⁶⁷

A városok átalakulása elsősorban a településközpontokat és az új infrastrukturális létesítmények (gyárak, kórházak, iskolák, laktanyák, vasútállomások stb.) környezetét érintette, továbbá természetesen új városrészek is létrejöttek. A központok településképe – részben realizálva a korszak városépítészeti elveit – egyik vagy másik új intézmény, létesítmény hatására sok esetben szinte teljesen új karaktert öltött.³⁶⁸

A közigazgatási volumennövekedés által generált városházaépítés több nagyvárosunk esetében kapcsolódott össze azzal a gondolattal, hogy az újonnan építendő székháznak megfelelő környezetbe kell kerülnie. A „megfelelő” egyaránt jelenthette a városrész – a belváros – csinosítását, rendezését, átalakítását, de akár a tágabb közeg átépítését is. Az új városháza fókuszpontba állítása városonként más-más helyzetet, s ebből következően más-más mértékű városépítészeti feladatot jelentett. Az egyes példák áttekintése előtt azonban érdemes röviden felvázolni a korszak városépítészeti karaktervonásait.

³⁶⁷ Vö. MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2020.

³⁶⁸ Az *M.I.* sz. melléklet városenkénti részeinek mindegyike bemutatja az adott városháza környezetét a „Helyszínrajzok, térképek, környezet” c. alatt.

IV.3.1. A dualizmus korának városfejlődése és -fejlesztése

A 19. század közepén Európa városai számára a középkori városfalak nyújtotta védelem olyan illúzióvá vált, amelyet könnyedén hagyhattak elenyészni a hadviselés technikai lehetőségeinek megváltozása miatt, így a védművek átadhatták helyüket az új, korszerű, s nem utolsó sorban reprezentatív városrészeknek, amelyek modernitásukkal körbeölelték az ősi városmagot.

A közép-európai régióban e folyamat egyik előjáró és mintaadó példája Bécs volt, ahol az uralkodó többéves hezitálás után 1857-ben engedélyt adott a városfalak lebontására, s azt körülvevő „zöld zóna” az ún. *glacis* felparcellázására.³⁶⁹ E (fal)döntés nyomán született meg az a nagyszabású városi körút, a Ring, amely előrevetítette a régió városépítészeti lehetőségeit és irányát is.³⁷⁰

Ezt követően a modern polgári államnak a köz- és társaséletet szolgáló intézményeit (uralkodói palota, parlament, városháza, tőzsde, egyetem, színház, múzeum stb.) felvonultató reprezentatív városi útvonal a közép-európai kisebb és nagyobb városok fejlesztésének urbanisztikai céljává vált, s a megvalósítására törekvést – a városfalak lebontása után – csak a lehetőségek bástyázhatták körbe. Ezekbe a helyenként természeti-lokációs, máshol politikai, de leginkább anyagi-pénzügyi gátakba azonban a városháza-építkezések többnyire nem ütköztek bele.

A bécsi Ring megépítése arra is alkalmat adott, hogy a várostervezés különböző elméleti és gyakorlati irányai utat törhessenek maguknak. A körúttal kapcsolatban megfogalmazott kritikákból két karakteres, egymástól eltérő városépítészeti elgondolás bontakozott ki. Az egyik Camillo Sitte nevéhez kötődik, aki a festői-szabálytalan városformálás képviselőjévé vált a korszakban.³⁷¹ A másik megközelítés azonban a szabályosság, a szimmetria és a racionalitás, s a mindezeket „bearanyozó” művészet elsődlegességéből indult ki Otto Wagner³⁷² képviselőjében.³⁷³

A dualizmus évtizedeiben ezek a városépítészeti trendek a magyar városokat is elérték. Ekképp Magyarországon is számtalan példát találni az újonnan létrehozott városrészek esetében az ortogonális városszövet megjelenésére csakúgy, mint a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a Sitte elveire visszavezethető festői-szabálytalan városformálásra.³⁷⁴

³⁶⁹ Vö. MORAVÁNSZKY 1988. 23. p.

³⁷⁰ Vö. MORAVÁNSZKY 1998. 31–61. p.

³⁷¹ SITTE 1889.

³⁷² WAGNER 1911.

³⁷³ Vö. MORAVÁNSZKY 1988. 28. p.; WINKLER 2013. 443–444. p.

³⁷⁴ Vö. WINKLER 2009. 33–42. p.

Az épített városi környezet megváltozásának léptéke azonban a magyarországi városokban igencsak eltérő volt: a kisebb városi terektől a nagyobb városrészek átépítéséig terjedt, de egész városok átformálására nem került sor.

A 19. század éveinek nagyobb hányadában a városfejlesztés, az urbanisztikai beavatkozás csak egy-egy területre (zónára) terjedt ki, azaz a település egészét nem érintette a rendezés. A 20. század elejétől azonban mind szélesebb körben készültek felmérések, majd ezekre alapozva a nagyobb területekre kiterjedő rendezési tervek.³⁷⁵

A mérték és lépték aspektusában Budapest és a vidéki nagyvárosok között is eltérést találunk. A fővárosban – részben méretéből is adódóan – több helyen jelentős átalakulások mentek végbe. Vidéki nagyvárosainkban a nagyobb mérvű átépítés leginkább a városközpontokat érintette, s ezek több esetben az új városházák építésével és azok helyszínének megválasztásával szoros kapcsolatban álltak.

IV.3.2. Helyszínválasztás és ennek szerepe a környezet alakításában

A törvényhatósági jogú városok körében az újonnan építendő városháza helyszínét illetően alapvetően két lehetőséggel találkozunk: az új székház vagy a *régi helyén*, vagy pedig teljesen *új helyszínen* épült fel.

A régi helyszínen való építkezés egy természetes és evidensnek tűnő megoldása volt az új városházák létesítésének, hiszen mint a települési adminisztráció és önkormányzat központjai a városok történeti fejlődése során a településközpontban mindig megtalálták természetes helyüket, amit általában nem volt célszerű feladni akkor sem, amikor új épületre volt szükség. A helyszín praktikus és szakrális jellege akkor is kötőerőnek bizonyult tehát, ha a város a régi épületét kénytelen volt lecserélni egy nagyobb, modernebb városi székházra. A régi helyszín egyet jelentett a helyi hagyomány, a tradíció követésével, amely az új városháza stílusválasztásában és tömegalakításában is szerepet játszhatott.³⁷⁶

Míg a régi helyszín megtartása nem kérdőjeleződik meg az átépítéseknél (Komárom, Baja), vagy a városházabővítéseknél (Pozsony), egy teljesen új épület esetében azonban már érdemes lehet boncolgatni a ragaszkodás mibenlétét.

³⁷⁵ Vö. KÖRNER–NAGY 2004. 48. p.; LOVRA 2018. 146. p.

³⁷⁶ L. IV.2. alatt!

A város építészetében a városháza új helyszínen való felépítése pedig jelenthetett valódi „lépést” a város(építészet)i térben. Ennek nagysága függhetett a kimozdulás mértékétől is, de számos más elképzelés is indukálhatta az urbanisztikai közeg átalakulását. Sokféle hatás és megoldás olvasható ki az egyes példákból, amelyek egyfajta skálára helyezhetők a régi–új helyszín és a városépítészeti változás mértékének viszonyrendszerében.

*Átalakuló városházák a régi helyszínen*³⁷⁷

Komárom 18. században épített, majd 1848-ban leégett székházát 1875-ben építették újra második emelettel és toronnyal.³⁷⁸ A városháza helyszíne nem változott, az épület azonban más karaktert öltött. Ennek hatására a főtér és az innen kiágazó utcák a következő évtizedekben városias külsőt öltöttek: emeletes házak sora jelent meg a közvetlen környezetben. Míg a nyugati oldalon a – 17. század végén épült és a következő századokban többször átépített³⁷⁹ – Zichy-palota régi elem volt, addig a keleti oldalon 1884-ben kétemeletes bérház épült fel Neő Béla tervei alapján,³⁸⁰ amely a korszak városképidéáljának megfelelő térfalat képez ma is.³⁸¹ Pozsony is sikeres hagyománykövető volt, bár 1895-ben, majd 1897-ben megfordult a városvezetők fejében a városháza egy teljesen új helyszínre való „telepítése”, a Duna partjára.³⁸² Végül ezt felülírta a tradicionális-rationális megoldás: bővítették a régi városházát, s ennek lebonyolítására tervpályázatot is hirdettek.³⁸³ E lépés nem volt előkészítetlen, hiszen már 1893-ban sajtóhírré vált, hogy a pozsonyi városvezetés megvásárolta a szomszédos primási palotát, s annak saját céljaira való átalakítását tervezte el.³⁸⁴ A primási palotához csatolandó városházi szárny 1907-es tervpályázatát követően 1910-ben meg is indult a bővítmény felépítése.³⁸⁵ Ebben az esetben a városépítészeti következmény a telek belső rendezése volt az illeszkedő épületbővítéssel.

Baján amikor a város 1862-ben megvásárolta a kastélyt, a tanács tulajdonképpen elhagyta korábbi helyét. Mégis – mivel a főúri épület szintén a főtéren helyezkedett el – a bajai városi

³⁷⁷ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

³⁷⁸ ROVÁCS 1907. 154–155. p.

³⁷⁹ Zichy-palota. *Műemlékem.hu*. <http://www.muemlekiem.hu/hatareset/Zichy-palota-Komarom-1125> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

³⁸⁰ Korabeli felvételt közölt az épületről *Az Építési Ipar*. L. A „Komáromi első takarékpénztár részv.-társaság” háza. *Az Építési Ipar*, 1885. 42. sz. 17-ik rajzmelléklet.

³⁸¹ Vö. WINKLER 2013. 442–443. p.

³⁸² Új kultúrpalota Pozsonyban. *ÉPIP*, 1895. 22. sz. 212. p.; Pozsonyban... *Építészeti Szemle*, 1897. 1. sz. 25. p.; Városház-építés. *Budapesti Építészeti Szemle*, 1900. 19. sz. 261. p.

³⁸³ Tervpályázatok. *ÉPIP*, 1907. 4. sz. 39. (43.) p.; Tervpályázati határidők. *Magyar Építőművészet*, 1907. 7. sz. 40. p.

³⁸⁴ A pozsonyi primási palotát... *Építészeti Szemle*, 1893. 2. sz. 60. p.

³⁸⁵ Versenytergyalások. *ÉPIP*, 1910. 3. sz. 32. p.; Versenytergyalások eredménye. *ÉPIP*, 1910. 6. sz. 62. p.

vezetés „klasszikus helyen” folytathatta munkáját. Így, amikor sor került a városháza „kiépítésére” 1897 és 1898 között, akkor már nem volt a helyszínben változás. Azonban a városépítészeti hatás már közvetlenül akkor jelentkezett: az egykori kastély telkét egy utcával ketté vágták.³⁸⁶ A tömbbé váló városháza a reprezentatív átépítéssel a városi környezethez igazodott, ahol tömegével nem konkuráló, többnyire alacsonyabb, azaz egyemeletes, a korszak stílusának megfelelő épületek álltak. A dualizmus korszakának végére a korábbi klasszicista, majd neoreneszánsz formák harmonikus főteret alkottak.³⁸⁷

*Új épület a régi helyszínen*³⁸⁸

A ragaszkodás a hely szelleméből fakadt azon nagyvárosokban is, ahol már évszázadok óta az adott helyszínről irányították a települést. Ezért nem lehet véletlen az, hogy Debrecen, Sopron, Szeged, Szabadka és Pécs sem teljesen új helyszínen építette fel új városházáját. E magasztos tradíciót prózai módon beárnyékolják azonban az anyagi lehetőségek korlátai, ugyanis egy új városháza új helyszínen való felépítése nem pusztán a kivitelezés költségeinek előteremtését követelte meg, hanem a telket is biztosítani kellett, s ennek jócskán lehettek anyagi vonzatai, főleg, ha egy város a kiszemelt helyen kisajátításra kényszerült.

A felsorolt városok mégsem egyformák e tekintetben, ugyanis néhány esetben a régi épület helyszíne tágabban értelmezendő, ami abból a fizikai kényszerből fakadt, hogy az új épület volumene meghaladta a régiét, ezért a környező telkeket és épületeket „felfalta” az új városháza. Ez a folyamat egy természetes jelenség, hiszen a felsorolt városok többségében a középkortól, koraújkortól kezdve lejátszódott ez: a városháza a szomszéd épületek felvásárlásával tudott terjeszkedni, növekedni.

Az egyik jó példája ennek Debrecen, ahol az organikus növekedés már a 16. századtól megfigyelhető volt. A millenniumi városháza-tervpályázat célja a régi, klasszicista épület „megfejlése” volt, azaz emelettel és városházatoronnyal kívánták bővíteni.³⁸⁹ A realizálódás útjára azonban nem lépett az ügy, így ennek kudarca után a 20. század első évtizedeiben

³⁸⁶ Jól látszik az utcanyitás előtti (Második katonai felmérés) és utáni (kataszteri térkép) állapot a korabeli térképeken.

Magyar Királyság [B IX a 1124] – Második katonai felmérés (1819–1869) Aktuális nézet: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2108677.5658605667%2C5808416.060613512%2C2110950.3731234837%2C5809255.673596081&map-list=1&layers=5> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.); Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) Aktuális nézet: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2109197.0822625845%2C5808640.00427134%2C2110333.4858940425%2C5809059.810762625&map-list=1&layers=3%2C4> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

³⁸⁷ Vö. MAGYARÁSZ 1909. 301. p.

³⁸⁸ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

³⁸⁹ L. M.1. Debrecen „Építéstörténet” c. alatt!

felélesztették a teljesen újonnan építendő székház ügyét. Az organikusan terjeszkedő városháza tradícióját mintegy életben tartva vásárolta fel a tanács a klasszicista „domus senatoria” szomszédjait. Az előrelátás végül hiábavalónak bizonyult, annak ellenére, hogy a 1930-ban újabb városházépítési tervpályázatot bonyolított le a város.³⁹⁰

Sopron városa is hasonló utat járt be, sőt már a 19. század 30-as éveiben új városháza építését tervezte: több plánum is született a barokk városháza „lecserélésére”. De csak a század utolsó évtizedének hajnalán született meg a döntés: új székházat emelnek a soproni törvényhatóság számára.³⁹¹ Az 1889. évi kiírásban a pályázók feladatául nemcsak a városháza megtervezését szabták, hanem azt is, hogy a várostornyot, azaz a Tűztornyot hagyják meg, a városképre is legyenek figyelemmel az épület kialakítása során. A jelentkezők legtöbbször „a tágabb építészeti környezet átalakításával igyekezett a tervezett épületet a Belváros egységébe bevonni” – írta Winkler Gábor kötetében ezzel kapcsolatban.³⁹² A nyertes pályaművet Hinträger Mór és fia, Károly jegyezte, és e szerint is épült fel a német reneszánsz stílusjegyeit felvonultató monumentális városházatómb Sopronban, ami sok tekintetben disszonanciát kelthet. Míg az ősi helyszínen való felépítése és a Tűztorony – mint hagyományos városháza-építészeti karakterjegy – integrálása a tradíciókat erősíti, s egyfajta város(építészet) iránti tisztelet sugall, addig monumentális mérete betolakodásként hat a más volumenű, barokk léptékű városszövetbe. Ekképp akaratlanul is átalakította környezetét az új épület. Nem abban a formában, hogy a környező házak hozzá nőttek volna, hanem – a bontások következtében – egy nagy léptékű, mégis zárványként megjelenő 19. század végi városépítési gesztus maradt a középkori-barokk városban.

A soproninál sokkal szerencsésebbnek bizonyult a másfél évtizeddel korábbi szegedi építkezés. A város az egyik jól ismert példája az „új építés régi helyszínen” esetének, s a tudatosabb városépítésnek. Szegeden a városvezetés az 1879-es nagy árvíz után kifejezetten ragaszkodott a korábbi barokk stílushoz és a régi városházahelyhez egyaránt,³⁹³ amely jól jelzi a kontinuitás fontosságát is, pedig lett volna alkalom arra, hogy a helyi irányítás egy másik helyszínt találjon a szinte teljesen – az utcák vonalvezetésében is³⁹⁴ – újjáépülő városban. Az új városháza tervezése ekképp keretek közé volt szorítva, nemcsak a helyszín és a stílus tekintetében, hanem környezetében is. Ugyanis még az árvíz idején készült képeken is szembe tűnő, hogy az 1870-

³⁹⁰ ZOLTAI 1932. 68–76. p.

³⁹¹ L. M.I. *Sopron* „Építéstörténet” c. alatt!

³⁹² WINKLER 1988. 133. p.

³⁹³ GERLE 2003. 91. p., illetve I. M.I. *Szeged* „Építéstörténet” c. alatt!

³⁹⁴ WINKLER 2013. 447–448. p.

es évek végére a barokk városháza szinte eltörpül a környező bérpaloták között.³⁹⁵ Nem véletlen ezért, hogy amikor a város eldöntötte az átépítést, akkor szerves része volt az elképzelésnek a szomszédos bérházzal való építészeti összekapcsolás.³⁹⁶ Lechner és Pártos megtalálta azokat a dimenziókat és formaelemeket, amelyeknek köszönhetően az 1883-ban átadott székház nemcsak két korábbi szomszédaival, hanem a tér és a város – az újjáépítés során születő – más épületeivel is harmóniába került.

*Fokozódó dimenziók a régi városháza-helyen*³⁹⁷

Az eddigi példákra figyelemmel cizellálható a régi helyszín helyzete, hiszen városépítészeti szempontból van annak jelentősége, hogy egy korábbi telken, vagy egy kicsit tágabb kontextusban: városi tömbben jelenik meg az új városháza épülete. Az eddigi példák is a tömbben gondolkodást tükrözték, mégis további fokozatokat találhatunk, mert míg például Szabadkán a régi városháza helyén és a mellette lévő telken építették fel az új székházat, addig Pécsen és Kolozsváron új utcanyitással is elképzelhetőnek tartották a városházi épülettömb kialakítását.

A helyszín tekintetében az új városháza felépítése a szomszédos telkek bevonásával alig különbözik a bővítéstől. Ami mégis elválasztja a két módszert egyrészt a mérték, hiszen az ilyen építkezés nagyobb „harap ki” a régi városháza környezetéből, másrészt ebben az esetben mindenképpen új épület váltja fel a régit.³⁹⁸

Szabadka városa is „szemet vetett” a régi székháza melletti telekre akkor, amikor elhatározta, hogy új városházát épít. Előbb csak bővítésre, azaz emeletráépítésre gondoltak, majd teljesen új városházépítés mellett döntöttek.³⁹⁹ Ehhez a szomszédos gimnáziumi épület telke is szükségesnek mutatkozott, s az 1906-os tervpályázati kiírásban már ezt a területet is a tervezési program részévé tették.⁴⁰⁰ Így az 1912-ben elkészült új, önálló tömböt alkotó városháza – területét megnövelve ugyan – az 1751-ben és 1828-ban épült elődjei helyén nyitotta meg kapuit. Pécsen is a régi helyszínen, de bővített területen épült fel az új városháza, amely magával hozta a környezet rendezését. Már az 1887–1888-as pályázatnál is érezhető volt a környező terület átrendezési igénye, hiszen akkor a régi városházának a szomszédos háztelkek hozzáadásával

³⁹⁵ Egyik legkorábbi ábrázolást l. Szegedi árvíz. *Vasárnapi Ujság*, 1879. 13. sz. 204. p.

³⁹⁶ Vö. Szeged. *A Hon*, 1881. 287. sz. 2. p.

³⁹⁷ Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

³⁹⁸ Ugyanis ne felejtjük, Debrecenben és Szegeden is az eredeti szándék a régi városháza emelettel és toronnyal való kibővítése volt.

³⁹⁹ BRAUN 1912. 9. p.

⁴⁰⁰ Szabadka 1907. 2. p.

történő kiépítésében gondolkodtak. Majd ez jóval nagyobb méreteket ölthetett akkor, amikor a további szomszédos telkek felvásárlását követően tömbnyi építési helye lett a városnak.⁴⁰¹ Épp ezért az 1903-as tervpályázatánál konkrét előírásokkal „igazították be” a tervezendő épületet: meghatározták az utca és beépítési vonalakat egyaránt, s az épülettömb kialakításához az új utca megnyitásának módját.⁴⁰² Lang Adolf 1907-re felépült városházája e telektömböt töltötte ki neobarokk formáival.

Kolozsvár városatyái sem kívánták elhagyni a városvezetés régi helyszínét akkor, amikor pályázatot hirdettek 1910-ben új városháza s vele együtt építendő vigadó épület tervezésére.⁴⁰³ A program szerint részben a Deák Ferenc utcában, „ahol a jelenleg is a régi városház áll”, részben pedig a Mátyás király tér délkeleti részén volt elhelyezendő a „városház-vigadó” figyelemmel arra, hogy „az építendő városház a szép környezetbe beilleszkedjék”.⁴⁰⁴ A többes funkcióból adódóan következett a nagyobb léptékű városépítészeti beavatkozás lehetősége: komplett épülettömb kialakítását kínálta fel a kiírás megoldási javaslatokkal is támogatva. Ezek jelenthették egyrészt egy újonnan nyitott utca két oldalán a vigadó, illetve városháza épület elhelyezését, másrészt a telek két oldalán nyitandó utcák közötti szabadonálló, kétfunkciós épület kialakítását, de akár – harmadrészt – egy „megfelelő tágas kapubejáróval induló átjáró udvar” tervezését „bazárszerű kiképzéssel”.⁴⁰⁵ E javaslatok tehát azt sugallják, hogy a városháza elhelyezése magával hozhatta a relatíve tágabb – azaz a régi és a szomszédos telken túli – környezet átépítését is.

*Átformálódó főterek*⁴⁰⁶

A közeg átalakulása még nagyobb mértéket vehetett, ugyanis az új városháza kiépítése a befoglaló terület, főtér átalakulását is magával hozhatta. A központ „modernizálása” többnyire a városháza felépítése után évekkel vagy évtizedekkel ment végbe, hiszen e folyamatot a tőkeerő befolyásolta. Mégis, a városoknak az új székház kiépítésével együtt állt szándékában a főtér szabályozása, alakítása, nagyvárosiassá tétele. Ezt építkezéseikkel, s leginkább szabályozási eszközeikkel befolyásuk alá vonták. E jelenség már azon városok esetében is tapasztalható, amelyek új székházukat a régi helyén építették fel, de nagyobb tudatosságról árulkodik Újvidék, leginkább Kecskemét és Hódmezővásárhely esete.

⁴⁰¹ L. M.I. Pécs „Építéstörténet” c. alatt!

⁴⁰² Pécs 1904. 2–3. p.

⁴⁰³ Kolozsvár 1910.

⁴⁰⁴ Uo. 1. p.

⁴⁰⁵ Uo.

⁴⁰⁶ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

Újvidék magisztrátusa bár igazi „helyszínereső” volt (ugyanis a 18–19. század folyamán székhelyét egyik épületből a másikba helyezte át⁴⁰⁷) a 19. század végére visszatért a jól bevált lokációhoz: a főtéren építette fel új városházáját, miután 1890-ben a város tanácsa még két telket felvásárolt.⁴⁰⁸ 1894-ben készült el a neoreneszánsz székház, amely a vele szemben álló – szintén Molnár György tervei alapján készült – neogótikus római katolikus templommal „modern” keretet adott Újvidék 19. század végi főterének,⁴⁰⁹ amelynek a következő év(tized)ekben kialakult nagyvárosi képéről a Borovszky-féle monográfiában is megemlékeztek.⁴¹⁰

Újvidék főterének sokkal tudatosabban kialakított párja a kecskeméti. A város ugyanis jelentősen átformálta központját az új városházája építését övező évtizedekben. Ez a metamorfózis – az alföldi mezővárosból modern nagyvárossá válás – szorosan összekapcsolódott a városháza felépítésének ügyével.⁴¹¹ Bár már 1881-ben új „építkezési szabályrendeletet” alkotott a város, amely nyomán megkezdtek az utcák és terek szabályszerű rendezését és az infrastrukturális fejlesztéseket,⁴¹² mégis az új törvényhatósági székház vált az igazi indikátorává a (bel)város átalakításának. Ezt a helyi sajtóból kibontakozó viták és vélemények is jól tükrözik az 1880-as évtized végéről.⁴¹³ A fejlesztési célok között a városháza prioritást élvezett a régi épület romló állapota és szűkössége miatt, s a jelzett indikátor szerepét a kortársak is megfogalmazták: „mert a városháza, mint központ, döntőleg hat a piacz elhelyezésére, s a főforgalmi útvonalak kijelölésére”.⁴¹⁴ E gondolat jegyében fontos – és sokszor feltett és sokféleképpen megválaszolt – kérdéssé vált az új városházának a helye. Egész mozgalommá vált a településen a városháza és egyúttal a piacbővítés ügye,⁴¹⁵ olyannyira, hogy a két dolog összefonódása azt is jelentette, hogy átalakul Kecskemét központjának arculata.⁴¹⁶ E célok elérése azonban óriási anyagi forrásokat igényelt, így kialakult az az elgondolás, hogy a régi városháza adja át a leendő rendezett piacnak a helyét, az új székház pedig a városközpontban meglévő, templom melletti részben üres területen épüljön fel.⁴¹⁷ Ez a megközelítés azt is jól jelzi, hogy fel sem merült egy új, máshol lévő központ kialakításának

⁴⁰⁷ L. M.I. *Újvidék* „Építéstörténet” c. alatt!

⁴⁰⁸ GALAMBOS 2004b. 11. p.

⁴⁰⁹ Vö. LOVRA 2018. 169–170. p.

⁴¹⁰ ÉRDUJHELYI–MARCEKOVICH–PROFUMA 1909. 270. p. L. még M.I. *Újvidék* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

⁴¹¹ Vö. PÉTERNÉ FEHÉR 2003.

⁴¹² SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 2017. 210. p.

⁴¹³ L. pl. Az elmúlt évtized és a jövő évtized feladata. *Kecskeméti Lapok*, 1889. 21. sz. 1. p.

⁴¹⁴ Vö. § 1889.

⁴¹⁵ Vö. Ö 1889.

⁴¹⁶ A korabeli térképfelvételek, a pályázati helyszínrajzok jól ábrázolják a tér városépítészeti változásait. L. TÁNCZOS-SZABÓ 2018.

⁴¹⁷ Észrevételek a piacz kibővítéséről. *Kecskeméti Lapok*, 1889. 47. sz. 1–2. p.

gondolata, azaz a városháza tradicionális, városközponti helyzetét nem adták fel, „csak egy kicsit” arrébb helyezték az épületet.

Mindez azonban a teljes építészeti környezet átalakítását hozta magával, és az 1880-as években megfogalmazott igények és elképzelések fokozatosan meg is valósultak. E városépítészeti vonatkozásban azért is jelentős Kecskemét példája, mert már a városháza-építéssel párhuzamosan elkezdődtek a munkálatok és átalakítások. Ami nem pusztán a régi széképület lebontását,⁴¹⁸ a környező utak rendezését⁴¹⁹ és a terület parkosítását⁴²⁰ jelentette, hanem sokkal nagyobb léptékű átalakítást is: terek, tömbök és utcák átszabását, nagyvárosi mintára épülő sugárút⁴²¹ kialakítását, új paloták és középületek – mint a katolikus bérház,⁴²² a vigadó, a színház⁴²³ stb. – városképbe illesztését. Mindennek köszönhetően – és a városháza-építés nem kis indikatori szerepéből kifolyólag – Kecskemét a századforduló évtizedeinek magyarországi városfejlődésének egyik legjobb példájává vált.

Hódmezővásárhely vezetése Kecskeméthez hasonló utat járt be ezekben az években, s látványos átalakuláson ment keresztül a (bel)város.⁴²⁴ A tradicionális városháza-helyszínt itt sem engedték el akkor, amikor az öreg városháza „cserére érett”, csak kissé arrébb költöztették a városi székházat összefonódva a főtér átalakításával. A hódmezővásárhelyi modern városépítés előzményei között – több más alföldi településhez hasonlóan – a tűzvészek utáni szabályozásokat⁴²⁵ éppen úgy megtaláljuk, mint a polgári életforma igényelte megfelelő közeg kialakítását.

Egy, a leírás szerint 20. századi keltezésű, de minden bizonnyal jóval hamarabb készült térkép jól mutatja, a régi városházának a maitól nem sokkal távolabbi helyzetét Hódmezővásárhelyen.⁴²⁶ Baksa Antal polgármestersége alatt 1893-ban épült fel a városi

⁴¹⁸ Ez az új városháza csaknem teljes befejezésekor következett be 1895. május–júliusban. Vö. Mult számunkban... *Kecskeméti Lapok*, 1895. 19. sz. 2. p.; Múlt idők... *Kecskeméti Lapok*, 1895. 30. sz. 3. p.

⁴¹⁹ A városháza körüli köút... *Kecskeméti Lapok*, 1895. 47. sz. 2. p.

⁴²⁰ A városháza... *Kecskeméti Lapok*, 1896. 14. sz. 4. p.

⁴²¹ Vö. Szabályozás-e vagy sugárút? *Kecskeméti Lapok*, 1893. 6. sz. 1–2. p.; SINCERUS 1893. 1–2. p.

⁴²² BODOR 1894.

⁴²³ # 1894.

⁴²⁴ WINKLER 2013. 450. p.

⁴²⁵ Hódmezővásárhelyen 1829-ben, a település jó részét elpusztító tűzvész tombolt, amelyet követően már az utcákat és beépítéseket racionalizáló térképekkel találkozhatunk. Vö. Hódmező Vásárhely városa az 1829-ik esztendő május 31-én elégett résznek és mellette az égéstől mentül maradt rendetlenül épült résznek ábrázolattya a most rendbe szedő felosztás bé iktatásával MNL OL S 82 - No. 85. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29801/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

⁴²⁶ Vö. No. 70/3. Hódmezővásárhely (Csongrád m.) MNL OL S 82 - No. 70/3. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29781/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

törvényhatóság új székháza Ybl Lajos tervei alapján.⁴²⁷ A városháza ideája nyomán a főtéren kiépítésének igénye is megfogant.⁴²⁸

„Mióta a városháza építését megkezdte, azóta mindenfelé építkeznek.”⁴²⁹ Jól jelzi ez az idézet, milyen hatása volt az új székház szűkebb és tágabb környezetére egyaránt. A változás már akkor szembeötlő lehetett, hiszen nagyjából egybeestek az építkezések, amelyeknek köszönhetően teljesen átalakult a vásárhelyi településközpont. A főtér földszintes házai – köztük a régi városháza is – átadták helyüket egy tágas, óriási városi térnek,⁴³⁰ amely akként nagyobbodott meg elsősorban, hogy az új székházat és a főgimnáziumot egy vonalban, az eredeti városháza helyétől délebre, néhány tíz méterre építették fel. A terület körüli utcavonal-szabályozásoknak és bontásoknak köszönhetően a város központi terét új, emeletes épületekből álló térfal szegélyezte immár.⁴³¹

*Új városháza új helyszínen*⁴³²

A leglátványosabb változást természetesen az jelentette, ha az új törvényhatósági városi székház egy teljesen új helyszínre került. Az ilyenformán akár „zöldmezős beruházásként” megfogalmazható építési-építészeti program háttérében mindenképp megtaláljuk a dinamikus városnövekedést, de akár a városi öntudat magasabbra ágaskodását is, még úgy is, hogy a prózai ok általában a régi épület, helyszín „bővíthetlenségében” rejlett.

Az új városházát építő törvényhatóságok nem egyformán szerencsés kézzel nyúltak a feladat megoldásához. E vonatkozásban skálázva kontrapontként tekinthetünk Szatmárnémeti vagy a székesfőváros új városházájára, amelyet kevésbé sikeres módon helyeztek el, s vele szemben pedig Győr példájára, ahol a lehető leglátványosabban építkeztek: a vasút és a (rég) belváros közötti tengely díszépületeként álmodta meg új székházát a városvezetés.

Talán a legkisebbet Szatmárnémeti városvezetése „ugrott” a városi térben akkor, amikor az 1777-ben épült főtéri „tornyos házat” (részben) elhagyva székhelyét az akkori Széchenyi és Hám János utcák főtérré kifutó találkozási pontjába tette át. Az 1889. április 25-i alapkövetétel után 1891 január 5-én nyitották meg az új városháza „nagy tanácstermét.”⁴³³ E gyűlésterem azonban egy olyan (fő)frontra került, amely nem a város, azaz a főtér (Deák tér) felé fordult,

⁴²⁷ KRUSZLICZ 1993a. 379. L. még *M.1. Hódmezővásárhely „Építéstörténet”* és „A városháza képekben” c. alatt!

⁴²⁸ Vö. Új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1888. 31. sz. 1. L. még *M.1. Hódmezővásárhely „Válogatott sajtóforrások”* c. alatt! Továbbá Városházi értekezlet. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. 8. sz. 1–2. p.

⁴²⁹ Vasárnap. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1893. 65. sz. 2. p.

⁴³⁰ Későbbi parkosítással tagolták és rendezték a tér térstruktúráját. Vö. A parkirozás. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1894. 20. sz. 2. p.

⁴³¹ Vö. KRUSZLICZ 1993b. 416. p.; Nyílt kérdések. *Vásárhely és Vidéke*, 1898. 43. sz. 1. p.

⁴³² Az alfejezet ábráit l. *M.2.* sz. mellékletben!

⁴³³ FECHTEL 1908b. 301. p.

hanem a püspöki palota Színház közti épülete felé, azaz egy mellékutcára nézett. Ezt alátámaszthatja az az adalék, amely a város monográfiájában olvasható: „a négyszögű épülettömb kétrészből áll, a régiből és az újból,⁴³⁴ illetve az, hogy tervben volt a „többi részeknek” a kiépítése a Deák tér és a Széchenyi utcák felé, azaz a főtéri irányban. Ezt azonban elég hamar elvetették⁴³⁵ (feltehetőleg anyagi okokból). A régi rész valószínűleg egy korábban ott állt épület volt, s karakterében eltörpült a közeli székesegyház árnyékában.

Ha nem is eltörpül, de Pest város Váci utcai, Steindl Imre többször módosított tervei alapján felépült új városházája rejtőzködik polgárai elől. Bár az utca (ma is) fontos helye a fővárosnak, jellege mégis alárendelt, amely elsősorban keskenységéből ered. Ebből egyenesen következik, hogy az épületekre való rálátás korlátozott, s ez egy városi székház esetében igencsak hátrányos. Ezt persze a korszakban is felismerték, de a terv, hogy a Molnár utcáig a házakat lebontva teret alkotnak, nem valósult meg.⁴³⁶ Talán az eredeti gótikus stílusú elgondolás oldotta volna ezt a szűk utcából fakadó optikai hátrányt, s legalább a városháza monumentalitását fokozhatta volna. Lehet, hogy a kedvezőtlen helyszínt azért „engedte meg magának” a városvezetés, mert törvényszéki funkcióval is rendelkezett volna az új székház. Mindezek függvényében nem csodálkozhatunk, hogy Pest – amely az épület befejezésére (1875) a székesfőváros része lett – városházájával nem tudott mintaadó lenni a monarchia kori Magyarország városépítészetében.

Steindl pesti „sikertelensége” – legalábbis a gótika terén és a valódi városi téren való elhelyezésben – nem az első eset volt. A mester a (leendő) székesfővárosban legalább megvalósíthatta az épületet, nem úgy, mint Aradon, ahol 1869-ben bár egyedülként pályázott és nyert a városházaépítési pályázaton, mégsem épült fel neogótikus terve. A Sisa József által közölt alaprajzból jól látszik,⁴³⁷ hogy a három utcával határolt, tömbszerű épületet *nem* az 1770-ben épült, régi városháza helyén tervezték felépíteni, az ugyanis a Szabadság téren – az akkori főtéren⁴³⁸ – helyezkedett el, zárt sorú beépítésben.⁴³⁹ Az új városháza – amely Steindl-féle tervét feltehetőleg anyagi okokból⁴⁴⁰ vetették el – mielőtt felépült volna a régitől valamivel távolabb, a főutca vonalán, bosszúságot okozott a pályája elején járó Lechner Ödönnek is, annak ellenére, hogy az 1873. augusztus 13-án az új székházra kiírt pályázatot megnyerte. A hirdetmény nagy feladatot ígért a pályázóknak: „Az egyemeletű diszes épület egy egészen szabadon álló 800 négyszög öl területre építetik, az épületnek homlokzata egy tágas nyílt térre, a két oldala 10 öl

⁴³⁴ FECHTEL 1908a. 50. p.

⁴³⁵ FECHTEL 1908b. 301. p.

⁴³⁶ FABÓ 1998. 171. p.

⁴³⁷ SISA 2005. 42. p.

⁴³⁸ Situations Plan von der Cameral Stadt Arad nebst dem Diverti... MNL OL S 11 - No. 1477:2. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/3024/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

⁴³⁹ KOVÁCS 2008. 9. p.; MIKLÓSI-SIKES 2001. 345. p.; PÁVAI 2008. 61. p.

⁴⁴⁰ SISA 1987. 156. p.

széles utcákra a hátsó része parkra esik.”⁴⁴¹ A tervezési helyszín nem volt teljesen érintetlen, hiszen itt, – egy 1802-es térkép olvasatában⁴⁴² – a város szélén állt az egykori sóraktár, s előtte (Nepomuki) Szent János szobra még a század közepén is.⁴⁴³ E főutcai szegletben épült fel tehát az aradi új városháza végül a Pekár Ferenc helyi építőmester által átdolgozott Lechner-féle nyertes tervek alapján 1874 és 1876 között.⁴⁴⁴

Marosvásárhely új városházájának elhelyezése nagyfokú hasonlóságot mutat aradi társáéhoz. A 18. századi tanácsház 1848. novemberi felgyújtása után,⁴⁴⁵ 1857-ben épült újabb,⁴⁴⁶ amelyet az 1880-as évek végére kinőtt a városvezetés. Az ekkor fontólóra vett bővítés csak a 20. század első éveiben ért révbbe egy új székház felépítése melletti döntéssel.⁴⁴⁷ 1904 júliusában, a városi székház ügyét első ízben tárgyalva, a közgyűlés előtt öt lehetséges helyszín merült fel,⁴⁴⁸ októberben ez már nyolcra bővült. A tervek határát a kisajátítások költsége adta, illetve az a szempont is, hogy a „középület homlokzata a szűkös elhelyezése következtében nem érvényesül kellőképpen, nincs kiemelve fontossága” – olvasható a város kronologikus monográfiájában.⁴⁴⁹ A városi testület ülésén Bernády György polgármester a Deák Ferenc utca mellett érvelt,⁴⁵⁰ s végül itt épült fel az új székház, amelynek tervpályázatát 1905. február 23-án tették közzé április 30-i beadási határidővel.⁴⁵¹

A pályázati kiírás jól érzékelteti a marosvásárhelyi városatyák előrelátását, ugyanis utca- és térszervezésről, valamint csatornázási szándékról is szólt.⁴⁵² De nemcsak a távlatos gondolkodás tükröződik e versenykiírásban, hanem a városépítészeti érzékenység is. Talán épp a marosvásárhelyi pályázat volt az, amely során leginkább szóba került a kontextus kérdése akkor, amikor a bírálóbizottság a torony elhelyezésének a távlati képét, a szimmetria és aszimmetria kérdését, a festőiségét és „körvonaláiban is a város képébe való illeszkedését”⁴⁵³ tartotta szem előtt értékelésében.

A marosvásárhelyi városháza – amely a főutca vonalától hátrébb húzva, így kellő rálátást biztosító tér kialakításával épült fel – megvalósulása után nagy hatást tett a közvetlen környezetének átalakulására: nem sokkal később építették fel szomszédságában szintén a

⁴⁴¹ Pályázati hirdetmény. MMÉE K 1873. 8. sz. Melléklap.

⁴⁴² Situations Plan von der Cameral Stadt Arad nebst dem Diverti... MNL OL S 11 - No. 1477:2. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeftar/3024/>

⁴⁴³ Vö. Situations Plan der zum königl. Haupt-Salzamte gehörigen Geb... MNL OL S 11 - No. 1956. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeftar/3535/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.) L. még PÁVAI 2008. 27. p.

⁴⁴⁴ SISA 2013d. 468. p.

⁴⁴⁵ SEBESTYÉN 2010. 32. p.

⁴⁴⁶ Uo. 65. p.

⁴⁴⁷ Uo. 124. p.

⁴⁴⁸ Vö. SEBESTYÉN 2010. 125. p.

⁴⁴⁹ Uo. 125. p.

⁴⁵⁰ Uo. 126. p.

⁴⁵¹ Tervpályázatok. *ÉPIP*, 1905. 11. sz. 88. p.

⁴⁵² Marosvásárhely 1905. 4. p.

⁴⁵³ Uo. 27–28. p.

Komor–Jakab-páros tervei alapján a Kultúrpalotát (1913),⁴⁵⁴ meghatározva ezzel a tér karakterét.

Nagyvárad törvényhatóságának székháza is teljesen új – hosszú folyamat végén megtalált – helyszínen épült fel, s Szatmárnémetihez hasonlóan egy szakrális épület, a Szent László templom közelében. Itt korábban egy „ósvi, földszintes, fatornyú épület”⁴⁵⁵ állt, amelynek helyén képzelték el az új városházát a városatyák hátrahagyva az „ódonszerű emeletes városháza”⁴⁵⁶ épületét.

Az új városházát 1902 és 1903 között ifj. Rimanóczy Kálmán tervei alapján építették fel, aki nagy gondnal, Hauszmann Alajos véleményét is szem előtt tartva alakította ki a városháza tömegét.⁴⁵⁷ Rimanóczy figyelemmel volt a városi szituációra: a közeli templomtorony, az előtte lévő nagyméretű tér és a folyópart alkotta vizuális kontextusra. Ebbe komponálta bele a dinamikus tömegelemekből álló székházat, amelynek tornya nem konkurál a templomával, hanem azzal párbeszédet folytat. A látványos épületkomplexummal Nagyvárad városa az átalakított vásárterének és a Szent László templomnak a kor városépítészeti elveit jól reprezentáló háttérrel festett.⁴⁵⁸

Győr városa tette meg a legnagyobb lépést új városházája megépítésekor. Nemcsak abban az értelemben, hogy elhagyta ősi, főtéri fészket a városvezetés, hanem egy teljesen új, a korábitól jóval távolabb eső helyszínen építkezett átrendezve ezzel a városszöveten belüli hangsúlyokat. Miután a győri városatyák elvetették a régi városháza bővítését, új helyszínt kerestek. Alpár Ignác javaslatai nyomán a vasút melletti Vásártér mellett döntöttek. 1892 végére tisztázódott az új székház építési helye, s következő évben meg is jelent a tervpályázati hirdetmény.⁴⁵⁹ A pályázóknak a környezetre is figyelemmel kellett lenniük,⁴⁶⁰ a kijelölt területen már jelentős építkezések zajlottak korábban: a közelben nagyobb városi bérházak emelkedtek, felépült a Királyi Ítéltábla, elkészült a vasút felett átívelő Baross-híd is, valamint a pályaudvar.⁴⁶¹

Ebbe a formálódó – a régi városmagon kívül eső – központba kellett tehát az új városházát beilleszteni. Éppen ezért a bírálóbizottság szem előtt tartotta a pályaművekben az elhelyezés megoldását, különösen azért, mert a városháza bővíthetőségét is megkívánta az építető. A pályázók többsége a város felé fordította a főhomlokzatot („Pax”, „Hic sum”, „Kisfaludy”, „Hotel de Ville”), aki ettől eltért, azzal kapcsolatban megjegyzéssel éltek.⁴⁶²

⁴⁵⁴ Kultúrpalota. *Műemlékem.hu*. <http://www.muemlekem.hu/hatareset/show/1367> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

⁴⁵⁵ VENDE 1901. 177. p.

⁴⁵⁶ Uo. 175. p.

⁴⁵⁷ PÉTER I. 2011. 26. p.

⁴⁵⁸ Már a kortárs szaksajtó is elégedettségét fejezte ki térrel kapcsolatban. Vö. ORBÁN 1904. 59. p.

⁴⁵⁹ L. *M.I. Győr* „Építéstörténet” és „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

⁴⁶⁰ Győr 1894. 2. p.

⁴⁶¹ CZVIKOVSKY 2009. 24. p.

⁴⁶² Vö. Győr 1894. 5–7. p.

A végül Hübner Jenő tervei alapján, 1900-ra elkészült, neobarokk, „emlékszerű” győri városháza a korszak bátrabb városépítési elképzeléseinek példája, ugyanis skálánkon a legnagyobb ugrással itt hagyta el régi, főtéri helyszínét a városirányítás. A pályaudvar mellett, az egykori gabonapiac már több középület révén formálódó terére felépített városházával, annak pozíciójával mintegy „kifeszítették” a belvárost, s ennek köszönhetően az ősi városmagból kivezető út is reprezentatívan formálódott tovább a monarchia éveiben.

*

E lépésekből jól érzékelhető, hogy az új városházát építő törvényhatóságok nem pusztán egy új székházat, hanem városukat is építették. Ennek az átalakulásnak a mértéke mintha következne abból, hogy mennyire került távol az új városháza helye a régitől. Ha valamennyire is „kimozdult” az új székház, akkor az városépítészeti következményekkel is járt: a környezet építészeti karaktere is átalakult. Ez az átformálódás különböző fokozatokban valósulhatott meg az utcanyitástól a terek át-, illetve kialakításáig. A városháza – akár szinte egy projektben (pl. Szeged, Kecskemét) épült fel a környező utcákkal és intézményekkel, akár önálló programként (pl. Arad, Marosvásárhely) – inkább előbb, mint utóbb jelentős hatást gyakorolt környezetére: megjelentek körülötte a többemeletes, városi jellegű épületek. Mindez azt mutatja, hogy a városházaépítés az urbanizáció ideájának nagyszerű építészeti megtestesítője volt a valós városi környezetben.

V. A törvényhatóságok városházáinak sajátosságai a magyarországi „hivatali” épületek körében

A törvényhatósági jogú városok székházainak jellemzői élesebb megvilágítást kaphatnak a hasonló rendeltetésű épületekkel való összevetéssel. A közös vonások gyökere a jogalkalmazási, azaz végrehajtói és igazságszolgáltatói feladatok ellátásában rejlik, ugyanakkor e sajátos tevékenységeknek speciális térigénye van,⁴⁶³ amelyet az építészeti szakirodalomban a *hivatali* jelzővel illetett épületek biztosítanak.⁴⁶⁴

A bíróságok és a törvényhatósági városházák

Az 1870–1880-as évek igazságügyi szervezeti reformjait követően megindult az igazságügyi építkezés a Magyar Királyságban. A speciális építészeti feladatot az építészek viszonylag szűk köre teljesítette – köztük a legfoglalkoztatottabb Wágner Gyula –, ugyanakkor prominens és kevésbé ismert építészek is kaptak megbízást,⁴⁶⁵ jellemzően közvetlenül, de a korszak pályázati életének kiterjedésével előfordult, hogy tervversenyt írtak ki igazságügyi funkciójú épületre.⁴⁶⁶

A bírósági épületek építészeti kialakítása szoros kapcsolatban van a szervezet és az eljárás jogi szabályozásával. A szóbeli, közvetlen és nyilvános eljárás elvei elengedhetetlen bírósági térelemmé tették a tárgyalótermeket, amelyekhez váróhelyiségként is használt széles folyosók és egyéb kiszolgáló helyiségek csatlakoznak. A bíróságok sémaszerűen épültek, azaz – a szervezet és az eljárási jog általánossága, egész országra egységes kiterjedése okán – az alaprajzi rendszerük nagyfokú hasonlóságot mutat. Ez a mérték sokkal nagyobb, mint az egyes (törvényhatósági) városházák esetében. A különbség fakad abból is, hogy az igazságügyi épületek építtetője az állam volt, míg a városházáké az önkormányzat. Utóbbiak tekintetében nagyobb fokú alaprajzi differenciáltság látható a helyi viszonyok függvényeként vállalt feladatok sokfélesége okán.

Az architektúra a bíróságok esetében is a korlátlás hatása alatt állt (neoreneszánsz és neobarokk preferáltsága), bár a századfordulót követően is inkább konzervatívabb volt a bírósági épületek homlokzatalakítása.⁴⁶⁷ A tömegalakításban mindkét épülettípusnál tetten érhető a hatalmi szimbolika, amit rizalitokkal és látványos tetőformákkal jelenítettek meg. Egy elem, a torony

⁴⁶³ Vö. MEGYERI-PÁLFFI 2021b.

⁴⁶⁴ Vö. SISA 2013c. 358–360. p.; CSÁGOLY 2004. 439., 456. p. Az dualizmus kori épülettípusokat bemutató kötet is egy fejezet keretében tárgyalja ezeket. Vö. PETRAVICH 1995. Ezen belül PUSZTAI 1995.

⁴⁶⁵ Vö. PUSZTAI 1993.; KENGYEL 2011. 15–137. p.; MEGYERI-PÁLFFI 2017b.; MEGYERI-PÁLFFI 2020a.

⁴⁶⁶ Vö. SZÉKELY 2021. 49–50. p.

⁴⁶⁷ Uo. 66. p.

azonban idegen volt a bírósági épületektől.⁴⁶⁸ A belső terek reprezentativitása mindkét épülettípusnál csak a legfontosabb tereket jellemezte (bejárati csarnok, fölépcső, nagy tárgyaló). A nagy-, az ún. esküdtszéki terem nem feltétlenül a főhomlokzati traktusban kapott helyet, hanem az épület hátsó traktusában, aminek valószínűsíthetően a tárgyaláshoz szükséges nyugalom, csendesség biztosítása volt az oka.⁴⁶⁹

*

A hivatali épületek között az összehasonlításra leginkább a közigazgatás más épületei kínálkoznak. Az állami és a helyi adminisztráció differenciáltsága nyomán a közigazgatási épületeknek a 19. század második felében többféle típusa jelent meg. A „nagyobbtól” a „kisebb” felé haladva: a minisztériumok, a megyeházák, a városházák és a község-házak tartoznak elsősorban ide. Valamennyiükkel párhuzamba állíthatók a törvényhatósági jogú városok székházai.

A minisztériumok és a törvényhatósági városházák

A minisztériumi épületek a központi közigazgatás feladatainak elvégzésére biztosítanak megfelelő építészeti teret. Ennek az épülettípusnak a kialakulása és fejlődése a legmagasabb szintű, az ún. dikasztériális, abszolutista, polgári majd neoabszolutista adminisztrációnak a hullámvonalával függ össze.⁴⁷⁰

Az 1867-es kiegyezést követően ismételtelen a magyar kormány gyakorolta a tulajdonképpeni végrehajtó hatalmat. A minisztérium (kormány) és osztályai különböző épületekben, az egykori Helytartótanács budai épületében (belügy,⁴⁷¹ közoktatásügy, közlekedés-közmunkaügy), illetve bérelt lakásokban kaptak helyet.⁴⁷²

Csak a következő évtizedekben került sor minisztérium-építkezésekre, a budai polgárvárosban, illetve Pest északi részén, a Lipótvárosban, a felépülő új Országház vonzáskörzetében.⁴⁷³

Budán, a Szent György téren Kallina Mór tervei alapján építették fel a honvédelmi tárca (1879–1881), illetve mellette a Honvéd Főparancsnokság széképületét (1896).⁴⁷⁴ Majd a

⁴⁶⁸ Uo. 62. p.

⁴⁶⁹ Ez már a régi, a Ferenciek terén állt kúriai épületnél igényne vált a 19. század derekán. Vö. BÓDINÉ BELIZNAI 2016. 17. p. Wágner Gyula a törvényszéki épületeinél jellemzően a komplexum belső kereszt szárnyában helyezte el a legnagyobb tárgyalási termet. Vö. MEGYERI-PÁLFFI 2017a.

⁴⁷⁰ Vö. PAULINYI 1938.; BORSOS 1973.; ECKHART 2000. 193. p.; CSIZMADIA 1976. 31. p.; MEGYERI-PÁLFFI 2020b. 565–566. p.

⁴⁷¹ A Belügyminisztérium történetéről l. PAULINYI 1938.

⁴⁷² Vö. BORSOS 1973. 80. p.; SZÉKELY–MARÓTY 2018. 108. p.

⁴⁷³ Uo. 109. p. L. még MARÓTY 2013.

⁴⁷⁴ SISA 2013c. 356. p.

Szentháromság tértől a Fortuna közig tartó tömbön a Pénzügyminisztérium új épületét (Fellner Sándor, 1901–1904).⁴⁷⁵

Pesten, a Kossuth téren épült fel a földművelésügyi tárca székháza (Bukovics Gyula, 1885–1887),⁴⁷⁶ A Markó utcában pedig az Igazságügyi Minisztérium palotája (Fellner Sándor, 1913–1918).⁴⁷⁷

A minisztériumokat – a bíróságokhoz hasonlóan – általában közvetlen megbízás alapján tervezték, de a századfordulót követően itt is megjelent a pályázat. Az első ilyen verseny a vallás- és közoktatásügyi tárca székházára kiírt pályázat volt 1904-ben.⁴⁷⁸ A pályázati anyag jól megvilágítja, hogy a székház helyiségstruktúrája igazodott a minisztériumi szervezethez: a miniszter, az államtitkár, az államtitkári tanácsos, az elnöki titkár és iroda, a fogalmazó személyzet, a könyvtár – és speciális vonásként – az országos közoktatási tanács, valamint az ügyosztályok számára megfelelő helyiségcsoportokat kellett kialakítani.⁴⁷⁹

Szembetűnő a törvényhatósági és minisztériumi épületek összevetésében, hogy a kifejezetten nagyobb termek hiányoznak a felső szintű széképületekből, hiszen a miniszteri tanácskozáson kívül nem adódik olyan funkció, amely igényelné a nagyobb számú tisztviselői jelenlétet, ellentétben a törvényhatósági a közgyűléssel. Ellenben a közlekedési rendszer (körbefutó oldalfolyosók, összenyitható irodacsoportok) mindkét típusnál nagyon hasonló.

A minisztériumi épületek monumentálisabbá tételére hangsúlyos rizalitok, portikuszos kiemelés, nagyszloprendek, látványosabb tetőelemek szolgáltak, mint a városházák esetében, de a toronyépítés nem jellemző.

*A megyeházák és a törvényhatósági városházák*⁴⁸⁰

A törvényhatósági városok székházai és a megyeházák között inkább a hasonlóságok, mintsem a különbségek érzékelhetők, hiszen mindkettő típus a törvényhatóságok közé tartozott.⁴⁸¹

A megyei székházak fejlődésében fontos lépést jelentett az építést előíró 1723. évi törvényi rendelkezés,⁴⁸² majd a reformkor, amikor szinte testet öltött a vármegyei „alkotmányos védőbástya-tudat”, s számos klasszicista megyeháza épült az ország több székhelyvárosában.⁴⁸³

⁴⁷⁵ SZÉKELY–MARÓTY 2018. 110. p.

⁴⁷⁶ Vö. KELECSÉNYI–GYETVAINÉ BALOGH 2018.; SZÉKELY–MARÓTY 2018. 112. p.

⁴⁷⁷ Vö. ZINNER 2001. 38. p.; ANTAL 2022. 76–77. p.

⁴⁷⁸ SZÉKELY–MARÓTY 2018. 111. p.

⁴⁷⁹ Vö. A kultuszminiszteri palota pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1905. 7. sz. 1–28. p.

⁴⁸⁰ Az alfejezet ábráit I. M.2. sz. mellékletben!

⁴⁸¹ L. III.2. alatt!

⁴⁸² 1723. évi LXXIII. tc. *annak a helynek a földesurak birtokain leendő átengedéséről, a hol Tolna és más hasonló állapotban levő megyék törvényszékeiket tartásák, hivatalos irataikat őrizték s a törvényhatósági hatalmat gyakorolják*. L. még MEGYERI-PÁLFFI 2015. 448. p.

⁴⁸³ Vö. ZÁDOR–RADOS 1943. 329–338. p. A pesti vármegyei városházához l. még MEGYERI-PÁLFFI 2019b. 40–46. p.

A megyei székházaknak a modern értelemben vett hivatali épületté válása azonban a törvényhatósági rendszer kiépítéséhez köthető.

A vármegyék mint törvényhatóságok és a törvényhatósági jogú városok szervezete és a működése, így székháza is nagyon hasonló. Mindkét esetben jelen van a politikai-képviselési funkció, amihez a reprezentatív térsorok épülnek (főbejárat–díszlépcső–közgyűlési terem), illetve ezek mögött sorakoznak a közigazgatási feladatellátáshoz szükséges hivatali helyiségek. Alpár Ignác az egyik olyan magyar építész, aki több vármegyeházat is tervezett,⁴⁸⁴ amelyek közül a Nyíregyházán található Szabolcs vármegyei a legjelentősebb. Felépítését többek között azt tette szükségessé, hogy 1876-ban a megye székhelyét ide helyezték át Nagykállórá.⁴⁸⁵ 1891 és 1892 között felépült szabolcsi vármegyeház láttelep ad a korabeli megyei székházak strukturális jellemzőiről.⁴⁸⁶

Az épület földszintje – a hatósági feladatok helyszínéeként – adott helyet a vármegye azon hivatali helyiségeinek, amelyek az állami-központi közigazgatási feladatok ellátását szolgálták területi szinten,⁴⁸⁷ míg az emeletet a helyi irányítás (főispán, alispán, közgyűlés) tudhatta magáénak.⁴⁸⁸

A helyiségfűzés és az elsődleges szervek kiemelt térbeli pozíciója, valamint az épületen belüli közlekedésszervezés egyezik a törvényhatósági városok jellemzőivel, amelyek mellett azonban az válhat érdekessé, hogy mik teszik különbözővé a kétfajta épülettípust.

Miként a városházi helyiségelemzés megmutatta, ahol a főispán személye egyező volt a megyében és a városban, s a város maga is megyeszékhely volt, ott vagy az egyikben, vagy a másikban kapott helyet a központi hatalom tisztviselője.⁴⁸⁹

E vaglyagosságtól jelentősebb eltérés, hogy a megyeházákon alispáni, míg a városházákon polgármesteri helyiségcsoporttal találkozunk. A megyeházákon – mint a szabolcsi példa is mutatja – előfordulhat, hogy a hivatal mellett lakást is kialakítanak az alispán számára, míg ez a polgármester esetében nem jellemző. A nyíregyházi széképületen kívül lakása volt az alispánnak (és a főispánnak is) például Jász-Nagykun-Szolnok (1878)⁴⁹⁰ és Veszprém (1886)⁴⁹¹ vármegye székházában.⁴⁹²

⁴⁸⁴ Vö. HAJÓS–KUBINSZKY–VÁMOSSY 2005. 60–63., 80–82. p.; ROSCH 2005. 100–108. p.; MARÓTY 2005a.; ROZSNYAI 2020. 31–38. p.

⁴⁸⁵ 1876. évi XXXIII. tc. *némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről*. 1. § 21. pont

⁴⁸⁶ Általánosságban a megyeházákról l. pl. PETRAVICH 1995. 110. p.; SISA 2013d. 469–471. p.

⁴⁸⁷ Ugyanígy a veszprémi megyeháza földszintjén helyezkedett el többek között az árvaszék, a pénztári hivatal (vö. SOMFAI 1987. 78. p.), vagy ezekhez hasonlóan a szolnoki megyeházán még a számvevőség és a levéltár. Vö. FÜLÖP 2011. 318. p.

⁴⁸⁸ MEGYERI-PÁLFFI 2015. 452–453. p. L. még ALPÁR 1893. továbbá *M.I. Pécs* „Válogatott sajtóforrások” c. alatt!

⁴⁸⁹ L. IV.1.1. alatt!

⁴⁹⁰ FÜLÖP 2011. 319–320. p.

⁴⁹¹ SOMFAI 1987. 57. p.

⁴⁹² Nagy-Küküllő vármegye székházában főispáni lakás épült. Vö. ALPÁR 1885.

Karakteresen sajátja volt a megyei törvényhatóságoknak a tisztviselői kar megosztottsága. A főispán, alispán és a törvényhatósági bizottság mint testületi szerv mellett ún. belső vagy központi és külső tisztviselők működtek a szervezetben.⁴⁹³ Ez megjelent hivatali irodák struktúrájában, a megyeházában – mint a központ épületében – a belső tisztviselők nyertek elhelyezést.

A városházák és a megyeházák építészeti kialakításban hasonló volt a hatalmi-politikai státusz kifejezésére, a monumentalitásra törekvés, ezért hangsúlyos rizalitokat (pl. a közgyűlés közepén) és látványos tetőformákat láthatunk mindkét típusnál, de a torony nem jellemző a megyeházákon, egy-két kivételtől eltekintve.⁴⁹⁴

*A községi székházak és a törvényhatósági városházák*⁴⁹⁵

A városháza-fogalom és a település közigazgatási jogállása nem feltétlenül fedi egymást: a város történeti-szociológiai értelemben sokkal tágabb fogalom, mint a jogi meghatározásban. Ebből adódóan a városok – ekképp a városházák – köre színesebb, mint a közigazgatási székházaké.

A törvényhatóságok és a községek 1870–1871. évi jogszabályi rendezésével a magyarországi városok között megjelentek a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok, s ezek a községek közé tartoztak.⁴⁹⁶

A székházak városházaként való definiálásában nehézséget jelent, hogy – a rendezett tanácsú városok közigazgatási kategóriáját osztó – nagyközségek számos esetben nem községházát, hanem városházát építettek, amely szóhasználattal múltjukra, vagy elérendő közigazgatási helyzetükre utaltak. Székházaik építészeti identifikálásában így felvették a versenyt a nagyvárosok városházáival: a szemlélőnek az épület megjelenése nem árulkodik arról, hogy törvényhatósági, vagy rendezett tanácsú városi, netalán nagyközségi székházat lát-e. Talán csak a méretek utalhatnak rá, a formák kevésbé. Ugyanis az építészeti eszközök ebben a szegmensben megegyeznek: hangsúlyos tömegek, rizalitok, látványos tetőfelépítmények és a városházatorony. Ahol ezeket használták, ott a közigazgatási helyzetet elhomályosították velük. A feladatellátás, s az ehhez igazodó helyiségkiosztás árulkodhat viszont arról, hogy községi-városi, avagy törvényhatósági székházról van-e szó. A rendezett tanácsú települések városházáin nem volt főispáni irodacsoport, közigazgatási és törvényhatósági bizottsági terem.

⁴⁹³ Vö. 1886. évi XXI. tc. 67. §, l. még PÉTERVÁRI 2020.

⁴⁹⁴ Pl. Alpár Ignáctól Hunyad (Déva), Nagy-Küküllő (Segesvár), Kolozs (Kolozsvár) vagy Alsó-Fehér vármegye (Nagyenyed) székháza. Déván és Segesváron huszártorony készült csakúgy, mint Lechner Ödön és Pártos Gyula nagybecskereki (Torontál), Pártos Gyula zombori (Bács-Bodrog), Bálint Zoltán és Jámbor Lajos debreceni (Hajdú) megyeházáján.

⁴⁹⁵ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

⁴⁹⁶ A községek körébe a rendezett tanácsú városok, a nagyközségek és a kisközségek tartoztak. 1871. évi XVIII. tc. *a községek rendezéséről*. 1. §

Döntéshozó szerve, képviselőtestülete a községeknek is volt, aminek helyiségét gyakran – talán az erősebb városi öntudat megnyilvánulásaként – közgyűlési teremnek titulálták. Erről árulkodhatnak a századforduló körül megsokasodó tervversenyek építési programjai (pl. Kiskunfélegyháza,⁴⁹⁷ Szentes,⁴⁹⁸ Magyarkanizsa⁴⁹⁹ Mezőtúr⁵⁰⁰). A kisebb városházákon is érvényesültek a törvényhatóságoknál megismert térszervezési szempontok: a nagyobb ügyfélforgalmú hivatalok a földszinten, az irányítás pedig az emeleten kapott helyet.⁵⁰¹

Az „igazi” községi székházak a nagy- és kisközségek sajátjai voltak. Ezek a legkisebb közigazgatási épületek, s mint ilyenek épülettípusként is definiálhatóak volnának. A községházák között azonban – igazodva a közigazgatási különbségtételhez – nagyobbak és kisebbek is elkülöníthetők. A nagyobb községházák között jócskán akad olyan, amely megjelenésében felveszi a versenyt a rendezett tanácsú városok városházaival, de jóval kisebbek a méretbeli dimenziók.

A kisközségek székházai helyiségstruktúrája általában tanácstermet, jegyzői, segédjegyzői hivatali szobákat, esetleg jegyzői lakást foglalt magába, az építészeti kialakítás pedig szerény volt, de a faluképhez képest jellemzően kisvárosias.⁵⁰²

*

A közigazgatási épületek körében a törvényhatósági városházák a legkiemelkedőbbek. Nemcsak méretük, hanem építészeti megoldásaik által is. Láthatóan követendő példaként lebegtek más települések előtt,⁵⁰³ így jellegzetességeik – mind architektúrában, mind épülettömegben s az alaprajzi megoldásokban – visszaköszönnek a rendezett tanácsú városok, s még a nagyközségek székházain is. A közös – rendi korszakba visszanyúló önkormányzatiságból fakadó – gyökerek miatt a vármegyeházákkal is érezhető a rokonságuk. A legtávolabb az elsősorban irodaházként funkcionáló minisztériumi, és a külön hatalmi tevékenységet kiszolgáló, de hivatali épületekként számontartott bírósági székházaktól állnak.

⁴⁹⁷ A kiskunfélegyházi városház pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1906. 4. sz. 1–21. p.

⁴⁹⁸ A szentesi városház tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1907. 9. sz. 24–40. p.

⁴⁹⁹ A magyarkanizsai városháza pályatervei. *Magyar Építőművészet*, 1908. 7. sz. 21–30. p.

⁵⁰⁰ A mezőtúri városháza tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1914. 2. sz. 1–32. p.

⁵⁰¹ Uo. 1–3. p.

⁵⁰² Vö. A mű- és középítési szakosztályok 1905. évi kispályázata. *A MMÉE HÉ* 1904. 39. sz. 245. p. L. még Lejáró pályázatok. *Művészet*, 1905. 1. sz. 72. p.; Kis-községház. (Lux Kálmánnak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztályai által kitüntetett pályaműve.) *ÉPIP*, 1905. 24. sz. 215–216. p.

⁵⁰³ Az egyik leglátványosabb mintakövetés Strobl Miksa és Szóts Imre pályatervében érhető tetten, amelyet az 1901-es kalocsai városháza-pályázatra nyújtottak be. Az általuk tervezett épület nagymértékben táplálkozott Lechner és Pártos kecskeméti épületének formavilágából. L. STROBL–SZÓTS 1902. Az ábrák a 10–11. oldalon láthatók.

VI. A 19. századi magyarországi nagy városházák helye a közép-európai építészeti-kulturális közegben

A városháza mint épülettípus fejlődéstörténete, a stílusválasztás, a tömegalakítás és a városépítészeti kontextus témakörei egyaránt megmutatták, hogy a magyarországi városházák attribútumai összesimulnak európai – közép-európai – társaikéval. A beágyazottság nem véletlen, hiszen e földrajzi régió – leginkább a német nyelvterület és annak kulturális-gazdasági vonzáskörzete – számos olyan közös vonással bír, amely egyaránt hathatott a városháza-építésre országhatárokat átívelően.⁵⁰⁴

Tér- és időbeli beágyazottság

Történeti dimenziókban a városházák fénykorát a 19. század második fele, a polgárosodás és a robbanásszerű iparosítás hozta el karöltve a térség politikai változásaival. Ez a – már említett – prosperáló időszak nagyjából 1880-tól az első világháborúig terjedt. Ezek az évtizedek azok, amelyek nemcsak Magyarországon, de a mintaadó német nyelvterület országaiban is a modern városházák létrejöttének korszaka volt.⁵⁰⁵

A cél ekkor a lehető legtöbb városi funkció egy épületben való elhelyezése volt, valamint a reprezentativitás vált központi kérdéssé. E jellemzők tekintetében a George Gilbert Scott által készített érett gótikus, a flamand városházák karakterjegyeit magán viselő, 1854-es hamburgi⁵⁰⁶ városházatervezet egyik meghatározó előképévé vált a 19. századi városházáknak⁵⁰⁷ a német nyelvterületen.

A korszak sajátossága, hogy a városháza-építés a helyi történeti hagyományoktól függetlenedett, és egyre inkább nemzetközivé vált,⁵⁰⁸ ami a magyar példákban is érzékelhető: a hagyomány szerepét mindinkább a korstílusé vette át. E tendencia a kor gazdasági-társadalmi-politikai folyamataival kapcsolódott össze, aminek egyik fontos alapja, hogy ebben a periódusban jött létre közjogi értelemben a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia egyaránt, ahol a polgári államszervezet felépítése a helyi-területi igazgatás korszerű kiépítését is jelentette egyúttal. Az adminisztráció változása és nem utolsósorban bővülése

⁵⁰⁴ A fejezet alapjául szolgáló publikációk: MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTY 2019.; MEGYERI-PÁLFFI 2020b.; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTY 2022.

⁵⁰⁵ L. III.1. alatt!

⁵⁰⁶ L. erről BRANDT 1957.

⁵⁰⁷ SCHEUTZ 2012. 27. p.; PAUL 1982. 34–38. p.

⁵⁰⁸ NIERHAUS 2012. 412. p.

életre hívta a nagy hivatali épületeket, a polgári lét pedig a korszellem hatására a helyi hatalomgyakorlás építészeti reprezentálásában is utat keresett magának.

Ezekre figyelemmel érdemes felvázolni a német–osztrák építészet magyarországi hatásait, ekképpen a három földrajzi-politikai terület városháza-építészetében feltűnő – alaprajzi, stílushasználati és tömegalakítási – párhuzamokat megvilágítani. E hasonlóságok táplálkoztak a történeti kapcsolatokból, a céhszervezethez kötött vándorlási kötelezettségből, a külföldi mesterek magyarországi foglalkoztatásából,⁵⁰⁹ a szaksajtó és szakkönyvek szerepéből⁵¹⁰ és a 19. századi építészképzés kiépülési folyamatából⁵¹¹ egyaránt.⁵¹²

*Az alaprajzi rendszer kontextusa*⁵¹³

A 19. századi változások következtében a városok *igazgatási értelemben* az állami közigazgatás részei lettek, és az államhatalmi ágak szétválasztása miatt már nem rendelkeztek az igazságszolgáltatás jogkörével.⁵¹⁴ Ugyanakkor önkormányzatként a helyi igazgatás gyarapodó feladatait is el kellett látniuk. Mindezeket az adminisztratív változásokat a régió államaiban megjelenő közigazgatási reformok sora kísérte végig.

A Német Császárságban a 19. században kiadott törvények létrehozták a községeket mint önálló közigazgatási egységeket és megalapozták a városok kommunális önkormányzatát, valamint megerősítették a városi polgármester szerepét.⁵¹⁵ A Klasen-féle, a korban sokat forgatott kézikönyv szerint ekkorra egy korszerű városháza a közösség igazgatási igényeinek kiszolgálása mellett a közösség tekintélyét is reprezentálta. Kisebb településeknél gyakorta a városháza gazdasági funkcióknak – üzletek, vendéglátó egységek – is helyet adott, továbbá összekapcsolódhatott iskolával vagy bírósággal. A lakosság és az igazgatás növekedésével a képviselőknek nagyobb ülésteremre volt szüksége, amely gyakran polgárgyűléseknek és ünnepeknek is helyszíne lett. Esetenként egy második magisztrátusi kollégium is működött újabb termet igényelve. Ezekon kívül még pénztárszoba, levél- és irattár, városi könyvtár és más változatos helyiségek voltak egy nagyobb városházában.⁵¹⁶

⁵⁰⁹ L. ehhez KOMÁRIK 1971.; GY. BALOGH 1998.; FELD–VELLADICS 2016. 179–180. p.; FEHÉRVÁRI–HAJDÚ–PRAKALVI–RITOÓK 2017. 24. p.; GYETVAINÉ BALOGH 2022.

⁵¹⁰ L. ehhez KLASÉN 1886.; BLUNTSCHLI–LASIUS 1900.; BIBÓ 1972.; SÁRMÁNY-PARSONS 1995. 100. p.; MARÓTY 2005b. 36–37. p.; MARÓTY 2009. 51–53. p.; SISA 2013b. 350. p.; MARÓTY 2016.; NÉMETH–MARÓTY 2019.

⁵¹¹ L. ehhez SOMOGYI 1912.; FLEISCHER 1935.; SZÖGI 2001.; MARÓTY 2005b. 36. p.; SISA 2013a.

⁵¹² Vö. MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2019. 74–75. p.

⁵¹³ Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

⁵¹⁴ ALBRECHT 2012. 83. p.

⁵¹⁵ SCHEUTZ 2012. 28. p.

⁵¹⁶ KLASÉN 1886. 721. p.

Az osztrák örökös tartományokban is fokozatosan modernizálták a közigazgatást, amely nyomán új közigazgatástechnikai feladatokat állítottak a polgárok és a községek elé,⁵¹⁷ így az új közigazgatási viszonyoknak megfelelő városházák épültek Ausztriában is.

Az 1867-es kiegyezés utáni magyarországi kodifikáció révén az 1880-as évekre kialakult a törvényhatóságok és a községek rendszere, valamint a differenciált közigazgatás, így sok új szakigazgatási terület jelent meg a struktúrában. Ezeket az új feladatokat – mint például a pénzügyi, oktatásügyi, egészségügyi, anyakönyvi igazgatási tevékenységeket – részben települési, részben területi szinten látták el.

Ez a folyamat nagyban hasonlít a német nyelvterületen lezajlott modernizációhoz, amely nem véletlen, hiszen a magyar kodifikáció során sok esetben a német és az osztrák mintából merített a magyar jogalkotó a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok hasonlósága miatt.

A közigazgatási szervezet változásainak megfelelően a magyar városházák is korszerű, a helyi és az állami igazgatási feladatok⁵¹⁸ ellátásához igazodó hivatali épületekké váltak.⁵¹⁹

A német nyelvterület és a magyar városházák térrendszerét összevetve a reprezentatív és az adminisztratív funkcióból következően számos hasonlóság adódik, azonban egy különbség szembeötlő. Ez a nagyméretű német városházák sajátosságaként megjelenő díszterem (*Festsaal*), amely kifejezetten az ünnepi alkalmakra fenntartott tere volt az épületeknek, ahol a reprezentativitás különösen hangsúlyossá vált.⁵²⁰ A díszterem helyzete kiemelt volt, a reprezentativitás és a használat – a városi tanács és a polgárság érintkezésének, a társadalmi életnek a színtereként – a főbejárat–főlépcső–díszterem jellemzően az épület középtengelyében, a homlokzaton is hangsúlyozva jelent meg, ahogy Magyarországon a közgyűlési termeknél láthattuk.⁵²¹

Míg a német városházáknál a *Festsaal* külön helyiségként jelent meg, addig a magyaroknál nem vált külön a dísztermi funkció, itt jellemzően csak üléstermekkel találkozhatunk, amelyeket – a bútorzat mozgásával – adott esetben átalakíthattak nagyobb ünnepségek megtartására is alkalmas rendezvénytérre.

⁵¹⁷ SCHEUTZ 2012. 27. p.

⁵¹⁸ Vö. CSIZMADIA 1976. 195. p.; STIPTA 1995a. 155. p.; MÁTHÉ 2017b.

⁵¹⁹ L. IV.1. alatt!

⁵²⁰ Vö. WAPPENSCHMIDT 1981. 180. p.

⁵²¹ L. IV.2.2. alatt!

*A stílushasználat kontextusa*⁵²²

A városházák stílushasználatában ahogy Magyarországon, úgy a mintaadó régiókban is észlelhető a hagyomány és a korizálás meghatározó szerepe.

A helyi hagyomány, a történeti településképhez igazodás egyik példája a különböző variánsú német gótika választása, mint a délnémet késői változaté (pl. München, 1900), vagy az északnémet téglagótikáé (pl. Berlin-Steglitz, 1895–1897; Stolp/Pommern, 1897–1899).⁵²³ Emellett valamilyen kötődést, utalást is kifejezhetett az ilyen formálás, mint Aachenben (1840–1881), ahol a „hajdani dicsőségre” kívántak emlékeztetni a városháza stílusával.⁵²⁴ Legtöbbször az új városházák a régiek helyén épültek vitát generálva a történeti épületek, vagy azok részleteinek megtartásáról. Például a berlini *Gerichtslaube*t megmentették a vörös városháza építéskor,⁵²⁵ ehhez hasonló a szegedi „stílusátmentés”.

A német tartományokban a múltat volt hivatott felidézni a német reneszánsz is, amely az egykori birodalmi városi kultúrára utalt (pl. Wiesbaden, 1884–1887; Hamburg, 1886–1897). A 19. század vége körül megjelent a „Jugendstil” (Charlottenburg, 1899–1905; Kray, 1907–1908), a neoklasszicizmus (pl. Berlin-Spandau, 1910–1913) vagy a Materialstil, Materialästhetik is (pl. Remscheid, 1902–1906, Gladbeck, 1910).⁵²⁶

E stílusirányok – más arányban – jelentkeztek az Osztrák–Magyar Monarchiában is, ahol egyfajta nemzeti kérdéssé vált a városházák stílusa, például mint a német reneszánsz stílusú grazi városháza (Alexander v. Wielemans, Theodor Reuter, 1893–1894) esetében.⁵²⁷ A gótikus stílus azonban nem tűnik fel általánosként a mai Ausztria területén, holott Friedrich Schmidt neogótikus bécsi városházája „uralja” az osztrák városházákról alkotott képünket. A történeti Magyarország területén sem találunk neogótikus stílusban épült jelentősebb városházát. Pesten is csak felsejlenek, a tervpályázatokban – mint Győr és Pécs esetében – pedig csak papíron maradtak e formák.

Ellenben – az általános építészeti korizálást tükrözve – a neoreneszánsz a magyar városházákat is „meghódította”. Jól reprezentálja ezt, hogy az 1870 és 1918 közötti időszak székházat építő törvényhatósági jogú városa közül az esetek csaknem felében ezt a stílust választották. Ezek harmadában az olasz, Baján a francia, Sopronban pedig a német stílusvariáns jelenik meg.

⁵²² Az alfejezet ábráit l. M.2. sz. mellékletben!

⁵²³ PAUL 1982. 61. p.

⁵²⁴ SCHEUTZ 2012. 29. p.

⁵²⁵ Uo.

⁵²⁶ Uo. 31. p.

⁵²⁷ SÁRMÁNY-PARSONS 1995. 105–106. p.

Mindemellett a német, osztrák és magyar neoreneszánsz városházák között nem tűnnek fel egyértelmű párhuzamok. A németországi városházáknál nem találtunk olyan jelentős példát, ahol – szemben a némettel – az itáliai vagy a francia neoreneszánsz megjelent volna. Az osztrák városházákon viszont elsősorban az itáliai variáns jelenik meg (pl. Mistelbach, 1908; Neunkirchen, 1889–1891, átépítve 1945 után; Oberwart, 1905, átépítve 1945 után; Weitra, 1892–1893). A német reneszánsz formavilága sem terjedt el az osztrák területeken, hasonlóan Magyarországhoz, csak Hartberg (1898) és Zistersdorf (1906–1907, átépítve 1945 után) székházai sorolhatók e körbe. Ugyanígy kevés a franciás neoreneszánsz épület, leginkább ezt a stílust idézi a bécsi 17. kerületi (Hernals, 1882–1883), vagy a 15. kerületi (Rudolfshheim-Fünfhaus, 1882–1884) székház meredek tetője miatt.

A neoreneszánsz mellett a neobarokk vált még közkedvelté a magyar városházák körében, mint Szeged, Győr és Pécs esetében. Szegeden – mint ismert – a stílus a megrendelő által előre megadott volt, míg a másik két példa a neobarokk 1880-as és 1890-es években bekövetkező térhódításhoz⁵²⁸ köthető. A magyarországihoz hasonló karakteres neobarokk városházákat a német nyelvterületen kevés sikerrel találunk. Csak a mai Németország területén adódik e stílusnak néhány képviselője. Ezek között viszont jeles helyen áll Drezda (1905–1910) és Kassel (1905–1909) városházája, mindkettő Karl Roth (1875–1932) tervezésében.

A Kárpát-medence épületeit meghatározó harmadik fontos irányzat a magyaros stílus, amelyhez Lechner Ödön munkássága vezet át. A neobarokk szegedit követően Kecskeméten valósult városházája, amelyen már a magyaros formanyelv is megjelenik. A kecskeméti épület mintegy ikonjává vált a magyaros stílusú városházáknak. Sokan a magyar szecessziós építészet egyik első, a magyaros stílusú városházák körében pedig mintaadó alkotásaként tartják számon.⁵²⁹ A stílusreemtő formaelemek a törvényhatósági városházák későbbi példáinál is visszaköszönnek, közöttük Komor és Jakab marosvásárhelyi és szabadkai épületén.

Értelemszerűen közvetlen párhuzamok nem vonhatók a magyaros stílusban épült városházák és a periódus német–osztrák városházái között. Meglepő módon a mai Ausztria területéről nem találtunk századfordulós stílusban épült jelentős városházát. A német terület szakirodalma is jóformán mindössze egy példával él akkor, amikor az új stílushoz, a *Jugendstil*hez „illusztrációt” keres. Ez a Berlin-Charlottenburg-i városháza (1899–1905). Részletformái miatt Lipcse (1897–1905) és Hannover (1901–1913) székházait is ide sorolják.⁵³⁰ A német példák körében a korstílushoz kapcsolódnak a *Materialstil* jellegzetességeit magukon viselő

⁵²⁸ ROZSNYAI 2013. 314. p.

⁵²⁹ SISA 2013e. 473. p.; BRUNNER–MÉSZÁROS–VERESS 2017. 11. p.; LUDMANN 2017. 97. p.

⁵³⁰ PAUL 1982. 74. p.

városházák. Az anyagszerűség hangsúlyozását már a lipcei vagy a charlottenburgi példák is felfedezhetjük, de Remscheid (1902–1906) és Gladbeck (1910) városházái találóbak e stílusirányzat reprezentálásában. A hozzájuk hasonló markáns anyaghasználat a magyar példák körében a szabadkai városházán köszön csak vissza. Ugyanakkor a pályázati tervek mindinkább felvonultatták ezt az irányzatot; Szabadkáról Rajk és Unger,⁵³¹ Kolozsvárról Wachtel és Rerrich vagy Tornallyay és Fábíán elképzeléseit említhetjük.

*A tömegalakítás kontextusa*⁵³²

A városházák tömegalakításában a német szakirodalom alapvetően a szimmetrikus és az aszimmetrikus formát tipizálja.⁵³³ Az előbbieknél a *szabályos, monumentális*, illetve *nagyvárosi*, míg az utóbbiaknál a *szabálytalan, festői* vagy *kisvárosi* jelzőket is használják.

Alapvetően e kétfajta tömegalakítású épületről szokás szót ejteni, azonban a tipizálás még cizellálható, leginkább a torony helyzete alapján. Ekképpen a szimmetrikus tömegű épületek egy részénél a torony a főhomlokzat középtengelyében, elől helyezkedik el, s alatta – mintegy hajdani városkaputorony – helyet kap a főbejárat. Jó példája ennek a hamburgi városháza (1886–1897), vagy Ausztriából Laa an der Thaya városházája (1898–1899), illetve a magyar épületek köréből Arad (1874–1877), Komárom (1875) Hódmezővásárhely (1892–1894), Munkács (1899) és Ráckeve (1901) városházája.

A szimmetrikus épületek másik részénél a torony az épülettömeg közepében helyezkedik el, mint Lipcse (1897–1905), Győr (1896–1900) vagy Szeged (1882–1883) esetében.⁵³⁴

Némely szimmetrikus, kisebb volumenű városházánál a torony jelképpé zsugorodott össze, s huszártoronyként a tetőgerincen kapott helyet, mint a német Plauen (1912–1922), az osztrák Weitra (1892–1893) vagy a magyar Kalocsa városházáján (1911–1912). Előfordult, hogy markánsabb megfogalmazású volt e torony, mint a kecskeméti, majd a győri versenyben Steindhardt és Lang tervén, vagy Marosvásárhelyen Schneider és Várady pályamunkájában.

Az aszimmetrikus, festői tömegű épületeknél is változó a torony helyzete, például az épület sarkán helyezkedik el (Dessau [1896–1901], Zistersdorf [1907], Kaposvár [1902–1904], pályázatokban: Pécsen (1903) Schlauch Imre, Pilch Andor, Károlyi és Marton; Marosvásárhelyen (1905) Tóásó Pál, „Kétágu lépcső”, „Iren” jeligéjű munkák; Szabadkán (1906) Kriegler Sándor terve).

⁵³¹ Szabadka 1907. 15. p.

⁵³² Az alfejezet ábráit I. M.2. sz. mellékletben!

⁵³³ PAUL 1982. 59. p.

⁵³⁴ Hasonló volumenű és megoldású épületpéldát az osztrák területről nem találtunk.

Máskor a főhomlokzat szimmetriáját töri meg a torony a középrizalit egyik oldalára állítva (Chemnitz [1907–1911], Szabadka [1908–1910], pályázatokban: Pécs (1903) Krausz Rezső, Kármán és Ulmann terve).

Kisebb léptékű városházáknál jellemző, hogy az épület változó formájú épülettömegeinek egyike a hangsúlyos torony (Gladbeck [1910], Weikersdorf [1903–1904], Siófok [1910], pályázatokban: Kolozsvár (1910) Szende Andor terve).

E párhuzamosságok azt jelzik, hogy a magyar városházák épülettömegének esetében is felfedezhető a szimmetriából a festőiség felé elmozdulás, amit nemcsak a torony, hanem a közgyűlési terem elhelyezése is elősegített. Bár a magyar városházáknál a szimmetrikus kompozíció volt az általános, a századforduló után az aszimmetrikus tömegalakítás is megjelent, de inkább a kisebb városházáknál, község-házáknál (Siófok [1910], Nyírbátor [1912]). A nagyobb épületeknél a pályázatokban akad erre több példa (Győr [1893] ifj. Sándy Gyula terve). Az 1905-ös marosvásárhelyi pályázaton – a tanulságok mentén – már maga a zsűri fogalmazta meg az aszimmetrikus tömegalkotás helyességét a festői hatások miatt, amelyek az adott helyszínhez inkább illenek.⁵³⁵

A magyarországi (törvényhatósági) városházák e szögből való megvilágítása nyomán megmutatkoznak a korszak építészeti jellemzői, a mintakövetés hatása, valamint az a tendencia, hogy a városok, az építetők mindig inkább afelé hajlottak, amit a korukban modernnek tartottak. Ennek köszönhetően a dualizmus kori magyar nagyvárosi székházak szépen beilleszkednek külhoni társaik sorába.

⁵³⁵ L. M.I. Marosvásárhely!

VII. Konklúziók (tézisek)

Az értekezés a dualizmus kori Magyarország városháza-építészetének egy fontos szeletét, az ún. törvényhatósági jogú városok városházait állítja az építészettörténeti kutatás középpontjába, figyelemmel a korszak közigazgatási rendszerének sajátosságaira.

[1a tézis]

Az 1870–1871-ben átstrukturált közigazgatás rendszerében a törvényhatósági jogú városok nemcsak területi, hanem helyi hatósági jogkörrel rendelkező szerveződések, önkormányzatok voltak. Ezek a nagyvárosok a magyar városfejlődés jellegadó példái, a korban lefolyó társadalmi-politikai-gazdasági változások jelzői voltak.

A gyorsan növekvő helyi közigazgatás építészeti értelemben is követelte a maga helyét, aminek megoldása egy új törvényhatósági székház volt. Az idevezető út jellegzetes; a régi városházát kinövő hivatalokat elsőként a régi épület bővítményiben, majd más városi, illetve bérelt épületekben igyekeztek elhelyezni. A szétszórt hivatalok és a nem megfelelő helyiségek gátolták a közigazgatás hatékony működését, ezért rövidesen új városházát kellett építeni.

Ezek a változások a városháza építési folyamatokat felgyorsították, megnövelték a városi székházak építésének számát. Az 1867 és 1918 közötti periódus – huzamosabb ideig a törvényhatósági jogot bíró – 26 városa közül 13-ban (50%) új városháza épült, 3-ban jelentős átépítés, bővítés zajlott, valamint 2-ben sikeres pályázatig jutott el az építés ügye. Mindezekre tekintettel a törvényhatóságok városháza-építése mint korjelenség fogható fel.⁵³⁶

[1b tézis]

Bár az adminisztrációs növekedés hamar nyilvánvalóvá tette az új városháza szükségességét, az alternatív elhelyezési megoldások keresése, az új építése melletti döntés megszületése, majd az építkezés megkezdése hosszan, akár évtizedekre elnyújtotta a folyamatot. A nehézkes döntéshozatal okai között a helyi politikai nézetkülönbségek, a városrészek közötti érdekellentétek, a helyszínválasztás kérdései, a rentabilitás és leginkább a pénzügyi fedezet előteremtésének nehézségei álltak. Mindezen kérdések megoldását tovább lassították a szervezet sajátosságai: a polgármester, a tanács és a városi közgyűlés kompetenciái, illetve hangsúlyosan a bizottságok felállítása egy-egy kérdésben, s a döntéselőkészítési (előzetes vizsgálati) feladatok ezekre delegálása, majd a kormányzati jóváhagyás folyamata. Az előkészítés hosszúságához képest azonban a kivitelezés relatíve gyorsan haladt, itt lassító tényezőként – ha jelentkezett –, nem adminisztratív, hanem inkább építéstechnikai akadályok merülhettek csak fel, de az épületek jellemzően két év alatt elkészültek.⁵³⁷

⁵³⁶ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI 2015; MEGYERI-PÁLFFI 2020b; MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2022.

⁵³⁷ Vö. M.3. sz. melléklet! Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI 2020b; MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2022.

[1c tézis]

A dualizmus korában a középítkezések egyre hangsúlyosabbá váló eleme a pályázat volt, amely az 1880–1890-es évektől általánossá vált. A törvényhatósági építkezések esetében már a korszak elején, az 1860-as, 1870-es években megjelent a tervpályázat igénye. Eleinte meghívásos, majd nyílt, titkos és jeligés pályázatokat rendeztek, akár több fordulóval.⁵³⁸

A pályázati első díj azonban sok esetben nem garantálta a pályamű megvalósulását, más középítésekhez képest a városházáknál erőteljesebben domináltak az alakító tényezők: a pénzügyi okok, a hivatal szervezeti helyigények, a helyi politikai szándékok, a polgármesteri ambíciók, a korszakhoz igazodás vagy éppen az attól való eltérés vágya, illetve a városi társadalmi érdekek. Így a törvényhatósági székház felépültével egy nagyon speciális, több módon értelmezhető építészeti mű jött létre az adott városban.⁵³⁹

[2a tézis]

A törvényhatóságok városházái olyan közigazgatási épületek, amelyek strukturális kialakításában mind a területi, mind a helyi szintű hivataloknak, mind pedig az önkormányzati döntéshozó szerveknek megfelelő építészeti keretet kell biztosítani. A nagyobb ügyfélforgalmú hivatalokat jellemzően a földszinten, bejáratokhoz, vagy – emeleti elhelyezés esetében – lépcsőkhöz közel alakították ki. Az egy hivatalhoz kapcsolódó helyiségeket összecsoportosították, s közöttük belső közlekedési lehetőséget – átjárást – biztosítottak. A hivatali helyiségek méreteit a feladat helyigényének, a hivatali apparátus létszámának megfelelően határozták meg.⁵⁴⁰

A döntéshozó-irányító szerveket – főispán, polgármester, törvényhatósági bizottság (közgyűlés) – az emeleten helyezték el szintén a rendeltetéshez igazodó helyiségcsoportokat alkotva. Ezekhez előszobák, várakozók, dolgozó és tanácskozó helyiségek kapcsolódtak.

Az egyes szervezeti egységek hierarchikus rendben helyezkedtek el az épületben: a központi épületraktusban a kiemelt – irányító, döntéshozó – szervek, míg a mellékszárnyakban az egyes hivatalok irodahelyiségei.

Az épületen belüli horizontális közlekedést az utcai irodasor belső oldalán futó folyosók biztosították, vertikális irányban pedig a különböző méretű és számú lépcsőházak. Ezzel összefüggött az építészeti tömegalakítás: a reprezentatív kialakítású, nagy tereket magába foglaló főfront mögött egy vagy több belső udvart körülölelő oldalfolyosós – irodaház jellegű – hivatali épületszárnyak helyezkedtek el.

⁵³⁸ Vö. *M.4.* sz. melléklet!

⁵³⁹ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2019; MEGYERI-PÁLFFI 2020b; MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2022.

⁵⁴⁰ Vö. *M.5.* sz. melléklet!

A törvényhatósági városházák helyiségstruktúrái alapvonásaikban megegyeznek, azonban – a vállalt helyi feladatok sokrétősége és változatossága miatt eltérés adódik városháza és városháza között, elsősorban a hivatalok száma, (létszámfüggő) nagysága és csoportosítása tekintetében.

A különböző időben épült törvényhatósági székházak a közigazgatási szervezet változásainak is tükörképei. Így egyes közigazgatási feladatok, szervezeti egységek (pl. közigazgatási bizottság, anyakönyvi hivatal) csak idővel kerülhettek be a városházi építési programokba. Ugyanakkor már a városházák tervezésekor is figyelemmel voltak a változó és növekvő közigazgatásra: több példa mutatja, hogy tartalékhelyiségek kialakítását írták elő, illetve szem előtt tartották a bővíthetőség lehetőségét. Tehát számoltak a városházák volumennövekedésével.

A helyiségcsoportok kialakítása, a helyiségméretek meghatározottsága, az épületen belüli közlekedésszervezés, valamint a nagyfokú igazodás a szervezethez és működéshez a funkció elsődlegességét hangsúlyozó racionalitást mutat.⁵⁴¹

[2b tézis]

A törvényhatósági városházák tervezésében felmerülő stílusválasztási és tömegalakítási kérdések és válaszok rámutattak, hogy mind a hagyomány, mind a korízlés szerepe meghatározó volt. Ezek hangsúlya a 19–20. század fordulójára az előbbiről az utóbbira helyeződött.

A hagyomány tágabb értelmű megközelítése – azaz volt-e általában a városházához mint épülettípushoz kapcsolódó stílus – markánsan nem érhető tetten. Ez mérhető abban, hogy a – több szempontból is mintaadó német nyelvterületen elterjedt – neogótikus formavilág Magyarországon nem hódított teret a városházákon. E középkori stílus elvetése – szemben az Akadémia palotája körüli stílusvita nemzeti hagyományokat kereső érveivel – inkább a költségek miatt történt a városok esetében (pl. Szatmárnémeti, Nagyvárad). A gótikus formák azonban a kisebb, a romantikus historizmus idején épült székházakon megjelentek, illetve a neogótikus stílus több esetben a városháza-tervezési versenyekre érkezett pályaművek tervlapjain is feltűnt.

A hagyomány szűkebb értelmű megközelítése – azaz, volt-e az adott településen jellemző stílus – jobban érezhető volt a városháza architektúrájának alakításában. Ez elsősorban Szegeden (a régi városháza miatt) és Győrben (a régi várostorony miatt) éreztette hatását a neobarokk formavilág választásában.

⁵⁴¹ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI 2015; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2019; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2020; MEGYERI-PÁLFFI 2020b; MEGYERI-PÁLFFI 2021a; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2022.

A legtöbb vizsgált városháza esetében a korízlés kapott főszerepet, ami – elsősorban az itáliai – neoreneszánsz preferenciáját jelentette. Az újonnan épült tizenhárom törvényhatósági székház közül hét ebben a felfogásban készült el. A századfordulót követően pedig a magyaros szecesszió vált hangsúlyosabbá, amelynek előhírnöke a kecskeméti városháza volt, majd számos tervpályázaton való előfordulás után kiteljesedésének példái Marosvásárhelyen és Szabadkán valósultak meg.

A vizsgált városházák építészeti tömegalakításában a hivatali funkció kiszolgálása mellett a közgyűlési terem és a városházatorony elhelyezése volt karakterformáló hatású. Ez utóbbi esetében a helyi hagyomány és a korízlés hatásai is markánsan megjelentek.

A toronnyal épült új törvényhatósági városházák egy részének esetében (Arad, Komárom, Szeged, Pécs, Szabadka) az elődépület is ilyen típusú volt, ami a városházatorony egyfajta áthagyományozódásaként értelmezhető. Két esetben (Pest, Szatmárnémeti) ez a tradíció megszakadt a helyi körülmények miatt. Négy esetben (Baja, Kecskemét, Sopron, Pozsony) nem épült torony, mert már volt és maradt egy ilyen építészeti elem az új városháza közvetlen közelében. Győr esetében volt ugyan formai értelemben előképe, de inkább a korízlés dominált a toronyépítésben, hasonlóan a további vizsgált városokhoz (Hódmezővásárhely, Nagyvárad, Marosvásárhely és Debrecen, illetve Kolozsvár pályázata), ahol közvetlen előzménye nem volt a városháza tornyának. Általában a torony gyakoriságának okaként felvethető, hogy a városházához mint épülettípushoz a korszakban általánosan hozzátartozott, hogy toronnyal tervezik meg.

A városháza-pályázatokra beérkezett művek előjelezték már az 1890-es években, s majd a századfordulót követően a megvalósult épületeken is megjelent a városházatorony elhelyezésének változása: a középtengelybe állított, szimmetrikus épülettömeg kialakítását a valamilyen irányba elmozdított, így aszimmetrikus megoldás váltotta. Ez egyértelműen a tágabb földrajzi közeg építési tendenciáit tükrözi. Ugyanakkor a vizsgált korszak egészében feltűnő a magyarországi városházák toronyelhelyezési módjaiban – a megépült és a pályatervek esetében egyaránt – az 1883-as szegedi megoldás: a városházatoronynak az épület tömegén belüli, középre állítása.⁵⁴²

[2c tézis]

A városházák építészeti jellege és építésük története megmutatta, hogy a korszak törvényhatósági székházai mint középületek a politikai és társadalmi reprezentáció, az építetői öntudat komplex kifejezőeszközei. Az ezt láttató építészeti eszközök – az architektúra

⁵⁴² Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2019; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2022.

stílusválasztása, az építészeti tömegalakítás, a reprezentatív térsorok kialakítása – hangsúlyt élveznek. A városháza építészeti megjelenését az építettő, azaz a városvezetők és a helyi közösség, valamint a szakma részéről fokozott közérdeklődés övezte, aminek a helyi és a szaksajtó adtak teret.⁵⁴³

[3a tézis]

A városházák tágabb kontextusába helyezett kutatás kiterjedt az urbanisztikai, a hasonló rendeltetésű épületek és a tágabb földrajzi térség városháza-építészetének közegeire.

Megállapítható, hogy a törvényhatósági városokban a székház építésének meghatározó városépítészeti hatása volt. A városháza közvetlen és tágabb környezetének átalakulása, annak mértéke összefüggött azzal, hogy régi vagy új helyszínen épült-e fel az új székház. A régi helyen felépülő városházák (Komárom, Baja) környezetében kisebb – városi tér – léptékű átalakulás következett be, míg a legnagyobb urbanisztikai változást az új törvényhatósági székház teljesen más helyszínen való felépítése jelentette. Ezekben az esetekben (Arad, Marosvásárhely, Győr) mintegy kitágították a belvárost, egy új központot hoztak létre, akár újabb középületekkel, amelynek velejárója volt, hogy a régi főter és az új városháza közötti útvonal (főutca) is átformálódott.⁵⁴⁴

[3b tézis]

Ha a törvényhatósági városházákat a „hivatali” épületek kontextusába állítjuk, specialitásaik és dimenzióik kiemelik őket, megmutatkoznak sajátosságaik. A hivatali épületek közül – az igazságszolgáltatási feladatok elvesztése miatt – a bíróságoktól, – a volumen miatt – a kisközségek székházaitól, valamint a minisztériumi épületektől (amelyek inkább „irodaház” jellegűek) különböznek a legnagyobb mértékben a törvényhatósági városházák.

A szorosán vett közigazgatási épületek körében – a törvényhatósági szerepkör miatt – a megyeházákkal, – az építészeti karakter miatt – a rendezett tanácsú városok székházaival állnak közeli rokonságban a törvényhatósági városházák.

A törvényhatósági városházák egymásnak is mintát jelenthettek, tehát kontextusba kerülhetnek önmaguk viszonylatában. Több esetben előfordult (pl. Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen, Marosvásárhely), hogy az előkészítési fázisban a városatyák delegáció, tanulmányút vagy levelezés útján más városoknál tájékozódtak egy új székház költségei, méretei, bútorozása stb. kérdéseiben.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Vö. *M.I.* sz. melléklet! Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2019; MEGYERI-PÁLFFI 2019a; MEGYERI-PÁLFFI 2020b; MEGYERI-PÁLFFI 2021b; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2022.

⁵⁴⁴ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2019; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2020; MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTYZ 2022.

⁵⁴⁵ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI 2015; MEGYERI-PÁLFFI 2017a; MEGYERI-PÁLFFI 2017b; MEGYERI-PÁLFFI 2019b; MEGYERI-PÁLFFI 2020a; MEGYERI-PÁLFFI 2020b.

[3c tézis]

A magyar törvényhatósági városok székházai párhuzamba állíthatók a tágabb földrajzi közeg, leginkább a német nyelvterület városházaival.

Az 1867-ben megalakult Osztrák–Magyar Monarchiában és az 1871-ben létrejött Német Császárságban hasonló közigazgatási modernizációs folyamatok mentek végbe, amelyek nyomán, valamint a gazdasági és lakosságnövekedés miatt megnőtt az új városháza-építések száma.

A fokozódó építőtevékenység, valamint a magyar építészképzés és építészeti kultúra sajátosságaiból következően a magyar városházák építészeti megjelenése nagyon hasonló a német nyelvterületen lévő társaikéhoz. Szembetűnő párhuzamot mutat a tömegalakítás, amelyre leginkább a városházatorony elhelyezése volt hatással. A térség városházái a szimmetrikus és az aszimmetrikus tömegelrendezésnek megfelelően tipizálhatók. Az előbbit idővel felváltotta az utóbbi, azaz a századfordulót követően Magyarországon is megjelentek a középtengelyből kimozdított toronnyal épült (és pályaművekben tervezett) városházák.

A párhuzamok mellett e kontextusban a magyar törvényhatósági székházak sajátosságai is kitűnnek. Így a stílusválasztásban a hagyomány kevésbé domináns, mint a németországi városházák körében, ahol a neogótika vagy a német reneszánsz választása tradicionális okokra vezethető vissza. Továbbá – bár a szervezeti hasonlóságok miatt a városházák alaprajzi kialakítása nagyon hasonló, feltűnő, hogy a német nyelvterület nagyvárosi városházaiban megszokott, a társadalmi eseményeknek teret adó ún. *Festsaal* (~díszterem) a magyarországi épületekből hiányzik. Itt csak a közgyűlési termek szolgálhattak más, külső, városi eseményeknek a színteréül.⁵⁴⁶

*

A kutatás összességében megmutatta, hogy nemcsak a közigazgatástörténetben, hanem az építészettörténetben is sajátos helye volt a törvényhatóságoknak. A törvényhatósági jogú városok székházai, azaz városházái a dualizmus korának építészeti lakmuszpapírijai, mert egyaránt nyomát hordozzák a modernizálódó és változó közigazgatási rendszernek, valamint a hagyomány és korizálás meghatározta építészeti fejlődésnek.

A törvényhatósági székház ugyanúgy adminisztratív, mint a helyi közösség önkifejező épülete, a város háza.

⁵⁴⁶ Kapcsolódó publikációk: MEGYERI-PÁLFFI-MARÓTY 2019.

Függelékek

Összefoglaló

Az értekezés a törvényhatósági jogú városok székházainak történeti alakulását, építészeti fejlődését és karakterét vizsgálja, figyelemmel a városházák társadalmi, urbanisztikai közegére, valamint a közigazgatási rendszer korabeli modernizációjának hatására az 1867 és 1918 közötti Magyarországon.

A dualizmus korszakában huzamosabb ideig törvényhatósági jogot bíró 26 város közül a vizsgálat 18-at érint, ennyi város épített új székházat, vagy tervezett építeni és legalább a tervpályázatig eljutott a folyamat.

A városházák építése a helyi közösség számára kiemelt fontossággal bírt, az építkezéseket általában hosszú előkészítési, döntési periódus előzte meg. A folyamatot élénk figyelem és véleményalkotás kísérte, amelynek elsősorban a helyi sajtóban adtak hangot. A tervezetésben egyre nagyobb szerep jutott az építészeti pályázatoknak a századforduló közeledtével.

A törvényhatósági városházák mint közigazgatási épületek térstruktúrája, alaprajzi rendszere szorosan igazodik a jogszabályok által meghatározott területi és helyi közigazgatási funkcióhoz.

A városházák építészeti kialakításában a hagyományos formákat egyre inkább a korizlést tükrözők vették át, a neoreneszánsz fokozatosan felváltották az ún. századfordulós stílusok.

A városházák tömegformálásában a torony és a hangsúlyosan elhelyezett közgyűlési terem bírt fontos szereppel. Az 1883-ban elkészült, szimmetrikus kialakítású szegedi városháza belső, középső tornya egyfajta mintává vált, a századforduló körül pedig a tervpályázatokban megjelentek az aszimmetrikus tömegalakítási módok.

Az építészeti eszközökkel a városházákat igyekeztek reprezentatívvá, monumentálissá tenni, kifejezendő az építetői öntudatot. A belső térben leginkább a főbejárat–vesztibül–díszlépcső–közgyűlési terem egymáshoz fűzése kapott építészeti hangsúlyokat, az épület oldalsó és hátsó traktusai inkább irodaházként funkcionáltak.

A városházák építésének városépítészeti hatása is volt a korszakban: az épület közvetlen és tágabb környezetének átalakulása, annak mértéke összefüggött azzal, hogy régi vagy új helyszínen épült-e fel az új székház.

A város közigazgatási helyzetéből következően a törvényhatósági városházák a többi közigazgatási épülethez képest sajátosságokat mutatnak, ugyanakkor a tágabb földrajzi közeg olvasatában feltűnik ezeknek az épületeknek a hasonlósága. A magyar városházák építészeti megjelenésük tekintetében elsősorban a német nyelvterület városházáival állíthatók párhuzamba.

A kutatás fényében megállapítható, hogy a törvényhatósági jogú városok városházái egyaránt nyomát hordozzák a modernizálódó és változó közigazgatási rendszernek, valamint a hagyomány és korizlés meghatározta építészeti fejlődésnek.

Summary

The dissertation examines the historical development, architectural evolution and character of the city halls of municipal cities, taking into account the social and urban environment of the city halls and the impact of the modernisation of the administrative system in Hungary between 1867 and 1918.

Of the 26 cities that had municipal rights for a longer period of time during the dualism era, 18 are under investigation. All of these cities have built or planned to build new headquarters and are at least at the planning application stage.

The construction of city halls was a high priority for the local community, and construction was usually preceded by a long period of preparation and decision-making. The process was subject to intense attention and opinion-forming, particularly in the local press. Architectural competitions played an increasingly important role in the planning process as the turn of the century approached.

The spatial structure and layout of the municipal city halls, as administrative buildings, is closely adapted to the territorial and local administrative function defined by the legislation.

In the architectural design of the city halls, traditional forms were increasingly replaced by modernist ones, and the neo-Renaissance was gradually replaced by the so-called turn-of-the-century styles.

The tower and the prominently placed assembly hall played an important role in the massing of the city halls. The inner, central tower of the symmetrical city hall in Szeged, completed in 1883, became a kind of model, and around the turn of the century asymmetrical massing methods appeared in design competitions.

Architectural means were used to make the city halls representative and monumental, to express the consciousness of the builder. In the interior, the architectural emphasis was mainly on the connection between the main entrance, the vestibule, the staircase and the assembly hall, while the side and rear wings of the building were more office buildings.

The construction of city halls also had an impact on urban planning in the period: the transformation of the immediate and wider surroundings of the building, and the extent of this transformation, was related to whether the new headquarters was built on an old or new location.

The administrative situation of the city means that the city halls of the municipalities have their own characteristics compared to other administrative buildings, but the similarities between these buildings are also apparent in the wider geographical context. In terms of their architectural appearance, the Hungarian city halls can be compared primarily with those in the German-speaking area.

In the light of the research, it can be concluded that the city halls of the municipalities bear traces of both the modernising and changing administrative system and the architectural development defined by tradition and modernisation.

Rövidítések

<i>ÉPIP</i>	<i>Építő Ipar</i>
Győr 1894.	Győri városház. <i>Magyar Építőművészeti Pályázatok</i> , 1894. 2. f. 2–32. p.
Kolozsvár 1910.	A kolozsvári vigadó és városház tervpályázata. <i>Magyar Építőművészet</i> , 1910. 8. sz. 1–21. p.
Marosvásárhely 1905.	A marosvásárhelyi városház pályatervei <i>Magyar Pályázatok</i> , 1905. 6. sz. 2–31. p.
MÉM MDK	Magyar Építészeti Múzeum Műemléki Dokumentációs Központ
<i>MMÉE HÉ</i>	<i>Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője</i>
<i>MMÉE K</i>	<i>A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye</i>
MNL	<i>Magyar Nemzeti Levéltár</i>
<i>MTCN</i>	<i>Magyarország tisztii cím- és névtára</i>
Pécs 1904.	A pécsi városháza tervpályázata. <i>Magyar Pályázatok</i> , 1904. 2. sz. 2–35. p.
Pozsony 1908.	A pozsonyi városháza átalakítási tervpályázata. <i>Magyar Építőművészet</i> , 1908. 2. sz. 1–21. p.
Szabadka 1907. tc.	A szabadkai városháza pályatervei. <i>Magyar Pályázatok</i> , 1907. 3. sz. 1–22. p. törvénycikk

Felhasznált irodalom

ALBRECHT 2012.	ALBRECHT, Stephan: Architektur und Öffentlichkeit im Rathausbau. In PILS, Susanne Claudie et al. (Hrsg.): <i>Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation der Parteiungen und des Geheimnisses</i> . Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. Studien Verlag, 67–90. p.
ALPÁR 1885.	ALPÁR Ignác: Nagy-Küküllő megye székháza Segesvárt. <i>Az Építési Ipar</i> , 1885. (november 22.) 47. sz. 490–491. p.
ALPÁR 1893.	ALPÁR Ignác: Szabolcs vármegye székháza Nyíregyházán. <i>Építő Ipar</i> , 1893. (április 27.) 17. sz. 81. p.
ANTAL 2022.	ANTAL Tamás: <i>A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45)</i> . (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 94.) Szeged, 2022. Iurisperitus Kiadó
BADICS 1891.	BADICS Ferenc: A Bácska. In <i>Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország II</i> . Budapest, 1891. Magyar Királyi Államnyomda, 590. (573–618.) p.
BAKONYI 1979.	BAKONYI Tibor: Lechner Ödön ritkaságértékű szegedi tervrajzainak néhány tanulsága. In TROGMAYER Ottó (szerk.): <i>Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében</i> . Szeged, 1979. 49–54. p.
BALOGH 1958.	BALOGH István: <i>Debrecen</i> . Budapest, 1958. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
BÁRÁNY 2019.	BÁRÁNY János: Mesélő épületek: a városháza. <i>Delta</i> , 2019. (május 21.) Online megjelenés: 2019. 05. 28. https://www.deltakn.sk/meselo-epuletek-a-varoshaza/ (A cikk Mácza Mihály történész közlése alapján készült.) (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
BAY 1957.	BAY Ferenc: A győri tűztorony titka. <i>Kisalföld</i> , 1957. (június 13.) 136. sz. 5. p.

- BEDŐ 2016. BEDŐ Mónika: A győri tűztorony. (Városház történeti puzzle – 65. rész) *GyőriSzalon.hu* 2016. (június 2.)
<https://www.gyoriszalon.hu/news/6426/61/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- BELLOSICS 1894. BELLOSICS Bálint: Baja városa. *Vasárnapi Ujság*, 1894. (május 27.) 22. sz. 367–368. p.
- BELUSZKY 1990. BELUSZKY Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. In Tóth József (szerk.): *Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. Pécs, 1990. MTA Regionális Kutatások Központja, 92–133. p.
- BELUSZKY–GYÖRI 2003. BELUSZKY Pál–GYÖRI Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall*, 2003. 11–12. sz. 199–238. p.
- BELUSZKY–GYÖRI 2005. BELUSZKY Pál–GYÖRI Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, 2005. Dialóg Campus Kiadó
- BIBÓ 1967. BIBÓ István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 1967. 3–4. sz. 525–564. p.
- BIBÓ 1972. BIBÓ István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században). In ZÁDOR Anna–SZABOLCS Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás*. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó, 27–122. p.
- BIERBAUER 1941. BIERBAUER Virgil: Vidéki városok. Komárom példája. *Magyar Szemle*, 1941. 6. sz. 351–357. p.
- BLUNTSCHLI–LASIUS 1900. BLUNTSCHLI, Alfred Friedrich–LASIUS, Georg: Stadt- und Rathäuser. In DRUM, Josef–ENDE, Hermann–SCHMITT, Eduard (Hrsg.): *Handbuch der Architektur*. IV. Teil. 7. Halb-Band, 1. Heft. Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung; Militärbauten. 2. Auflage. Stuttgart, 1900. Arnold Bergsträsser Verlagsbuchhandlung (A. Kröner), 3–145. p.
- BÓDINÉ BELIZNAI 2016. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *120 éves az Igazságügyi Palota*, Budapest, 2016. HVG-Orac
- BODÓ 2015. BODÓ Péter: Sándy Gyula (1868–1953) a pártázatok mestere. In ROZSNYAI József (szerk.): *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest, 2015. Terc, 264–291. p.
- BODOR 1894. BODOR Ferenc: A róm. kath. egyház kétemeletes bérháza. *Kecskeméti Lapok*, 1894. (február 18.) 7. sz. 1. p.
- BOROSSAY 2006. BOROSSAY Katali: Városháza (Grassalkovich-ház). In BARDOLY István–HARIS Andrea (szerk.): *Magyarország műemlékjegyzéke. Bács-Kiskun Megye*. Budapest, 2006. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 24. p.
- BORSOS 1973. BORSOS László: A régi budai országháza. *Építés–Építészettudomány*, 1973. 1–2. sz. 55–93. p.
- BRAMANTE 1891. BRAMANTE: Tekintetes Szerkesztő úr! Az új városház tervei. *Kecskemét*, 1891. (február 1.) 5. sz. 1. p.
- BRANDT 1957. BRANDT, Heinz-Jürgen: *Das Hamburger Rathaus*. Hamburg. 1957. Broscher Verlag
- BRAUN 1912. BRAUN Henrik (szerk.): *Városháza Szabadka 1912: felavatásának ünnepére*. Nagyvárad, 1912. Sas Ede Nyomda és Ujságvállalata
- BRUNNER–MÉSZÁROS–VERESS 2017. BRUNNER Attila–MÉSZÁROS Márta–VERESS Dániel: Pusztán szecesszió? Szerkesztői előszó. In BRUNNER Attila–MÉSZÁROS Márta–VERESS Dániel (szerk.): *Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és városház történetéről*. Kiskunfélegyháza, 2017. Kiskun Múzeum, 11–15. p.
- BRUNNER 2023. BRUNNER Attila: *Magyarországi és magyar városházák*. Budapest, 2023. Holnap Kiadó
- CZEIKE 1972. CZEIKE, Felix: *Das Rathaus*. Wien, 1972.
- CZIMEG 1864. CZIMEG János: A Széchenyi-tér rendezéséhez. *Szegedi Hiradó*, 1864. (október 19.) 84. sz. 1–2. p.
- CZVIKOVSKY 2009. CZVIKOVSKY Tamás: *A város háza. A győri városháza története és bemutatása*. Győr, 2009. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata

- CSÁGOLY 2004. CSÁGOLY Ferenc: Igazgatási épületek. In CSÁGOLY Ferenc (szerk.): *Középületek*. Budapest, 2004. Terc, 436–481. p.
- CSIZMADIA 1976. CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó
- CSURGAI HORVÁTH 2014. CSURGAI HORVÁTH József: *Székesfehérvár urbanizációja. A városfejlődés a kiegyezés korában*. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 7.) Budapest, 2014. Ráció Kiadó
- DÉRY 1995. DÉRY Attila: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Budakeszi, 1995.
- DÉRY–MERÉNYI 2004. DÉRY Attila–MERÉNYI Ferenc: *Európai építészet 1750–1918. A polgárosodó Európa építésze a 18. század közepétől az első világháborúig*. Budapest, 2004. Terc
- DOHNANEC 2016. DOHNANEC, Tibor: Vývoj mesta a pevnosti Komárno v prvej polovici 18. storočia. (Komárom városának és erődjének fejlődése a 18. század első felében) In KÓNYA Péter (szerk.): *Az Országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században*. Eperjes, 2016. Vdrvatelstv Prešovskej Univerzity, 370–379. p.
- DÖBRENTEI 1840. DÖBRENTEI Gábor: Harmad jelentés a' magyar tudós társasághoz, 1600-ig jövő „Régi magyar nyelvemlékekről”. (A' Magyar Tudós Társaság' története 1836–1838. Második szakasz. Kilencedik nagy gyűlés, 1838) In *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei*. Negyedik kötet. 1836–1838. Buda, 1840. Magyar Kir. Egyetem, 64–76. p.
- DÖMÖTÖR 2000. DÖMÖTÖR János: Hódmezővásárhely. In TÓTH Ferenc (szerk.): *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szeged, 2000. Csongrád Megye Önkormányzata, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/CSMEE/Magyar/html/Hodmezovasarhely1.html (utolsó letöltés 2023. 06. 09.) 122. Városi bérház.
- ECKHART 2000. ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó
- ÉHEN 1897. ÉHEN Gyula: *A modern város*. Szombathely, 1897. Bertalanffy József Könyvnyomdája
- ÉRDUJHELYI 1894. ÉRDUJHELYI Menyhért: *Újvidék története*. Újvidék, 1894. Újvidék szab. kir. város közönsége
- ÉRDUJHELYI–MARCEKOVICH–PROFUMA 1909. ÉRDUJHELYI Menyhért–MARCEKOVICH Imre–PROFUMA Róbert: Újvidék. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. 1. kötet. Budapest, 1909. Országos Monografia Társaság, 237–272. p.
- FÁBIÁN 2009. FÁBIÁN Borbála: Egy templomtorony titkai. 250 éves a bajai Páduai Szent Antal-templom. *Bácsország*, 2009. 4. sz. 103–111. p.
- FÁBIÁN 2014. FÁBIÁN Borbála: A bajai városháza 150 éves. Hogyan lett a Grassalkovich-palotából városháza? *Honismeret*, 2014. 3. sz. 9–13. p.
- FABÓ 1998. FABÓ Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In GYÁNI Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 1998. Városháza, 164–204. p.
- FAZEKAS 2005. FAZEKAS Lóránd: A szatmári Tűzoltótorony száz éve. *Honismeret*, 2005. 6. sz. 30–33. p.
- FECHTEL 1908a. FECHTEL János: Szatmár-Németi város leírása. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1908. Országos Monografia Társaság, 48–56. p.
- FECHTEL 1908b. FECHTEL János: A legújabb kor. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1908. Országos Monografia Társaság, 293–307. p.
- FEHÉRVÁRI–HAJDÚ–PRAKFALVI–RITOÓK 2017. FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKFALVI Endre–RITOÓK Pál: *Magyar építészet 3. A Szépítő Bizottmánytól Napjainkig. (1808-tól napjainkig)*. Budapest, 2017. Kossuth Kiadó

- FEKETE J. 2006. FEKETE J. Csaba: A magyarországi barokk kastélyok reprezentatív térrendszerének megújítása 1750 és 1840 között. *Építés – Építészettudomány*, 34. 2006. 1–2. sz. 57–85. p. DOI: 10.1566/ÉpTud.34.2006.1–2.2
- FELD–VELLADICS 2016. FELD István–VELLADICS Márta: *Magyar építészet 2. Buda elfoglalásától József nádor koráig (1541–1808)*. Budapest, 2016. Kossuth Kiadó
- FERKAI 1989. FERKAI András: Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében. I. rész, 1920–1930. *Építés–Építészettudomány*, 1989. 3–4. sz. 331–363. p.
- FICZAY 2001. FICZAY Dénes: *Aradi séták*. Arad, 2001. Kölcsey Egyesület & Lutheranium
- FLEISCHER 1935. FLEISCHER Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián*. Budapest, 1935. Magyar Tudományos Akadémia
- FODOR 1901. FODOR György (Magyaróvári): Emlékirat. A város régi tornyos házának rövid története. 1768–1901. *Heti Szemle*, 1901. (április 17.) 16. sz. 1–2. p.
- FREMANTLE 1959. FREMANTLE, Katharine: *The Baroque Town Hall of Amsterdam*. Utrecht, 1959. Haentjens Dekker & Gumbert
- FÜLÖP 2011. FÜLÖP Tamás: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatása és a megyeháza története 1878 és 1930 között. In FÜLÖP Tamás (szerk.): *Zounuk*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 26.) Szolnok, 2011. 307–375. p.
- FÜSSLER–WICHMANN 1958. FÜSSLER, Heinz–WICHMANN, Heinrich: *Das alte Rathaus zu Leipzig*. Berlin, 1958. Henschelverlag
- GALAMBOS 2004a. GALAMBOS László: 110 éves az újvidéki Városháza. *Magyar Szó*, 2004. (január 31.) 24. sz. 10. p.
- GALAMBOS 2004b. GALAMBOS László: Az újvidéki Városháza százöt év. *Magyar Szó*, 2004. (február 3.) 26. sz. 10–11. p.
- GALAMBOS 2004c. GALAMBOS László: A városháza építése. *Magyar Szó*, 2004. (február 3.) 26. sz. 11. p.
- GALAMBOS 2004d. GALAMBOS László: Az újvidéki Városháza százöt év. *Magyar Szó*, 2004. (február 4.) 27. sz. 10–11. p.
- GAMPP 2012. GAMPP, Axel Christoph: Volksherrschaft und Standesdünkel – Ein Blick auf den Rathausbau der Frühen Neuzeit in der Eidgenossenschaft aus kunsthistorischer Perspektive. In PILS, Susanne Claudie et al. (Hrsg.): *Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation der Parteien und des Geheimnisses*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. Studien Verlag, 121–151. p.
- GERLE 1993. GERLE János: What is Vernacular? Or, the Search for the “Mother-Tongue of Forms”. In BOWE, Nicola Gordon (ed.): *Art and the National Dream. The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-Century Design*. Dublin, 1993. Irish Academic Press, 143–154. p.
- GERLE 2003. GERLE János (szerk.): *Lechner Ödön*. (Az építészet mesterei) Budapest, 2003. Holnap Kiadó
- GNEISZ 1990. GNEISZ, Doris: *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia*. Wien, 1990. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs
- GÖNCZI 1998. GÖNCZI Katalin: *A városi jog és feljegyzései a középkori Magyarországon*. Szeged, 1998. József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága
- GRÜNWALD 1889. GRÜNWALD Béla: *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. IV. A közigazgatás közegei a törvényhatóság körében*. Budapest, 1889. Franklin-Társulat
- GUTKAS 1961. GUTKAS, Karl: Das Bürgermeisteramt in den niederösterreichischen Städten während des Mittelalters. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1961. 111–121. p.
- GY. BALOGH 1998. GY. BALOGH Ágnes: Adatok a Budai Kőműves és Kőfaragó céh életéből. *Építés – Építészettudomány*, 1998. 1–2. sz. 93–123. p.
- GY. L. 1904. GY. L.: A bártfai városháza restaurálása. *Budapesti Építészeti Szemle*, 1904. (június 1.) 9. sz. 135. p.

- GYÁNI 1998. GYÁNI Gábor: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. *Limes*, 1998. 2–3. sz. 87–101. p.
- GYERGYÁDESZ 2019. GYERGYÁDESZ László (Ifj.): „az alföldi magyarságnak egyik diadalemléke” – A kecskeméti városháza. Pillanatkép. *Hirös História*, 2019. tavasz, 6–17. p.
- GYETVAINÉ BALOGH 2022. GYETVAINÉ BALOGH Ágnes: Itáliai és német építőmesterek tevékenysége a budai polgárvárosban a török kiűzése után. *Építés – Építészettudomány*, 2022. 3–4. sz. 233–251. p. DOI: 10.1556/096.2022.00002
- Győr 1894. Győri városház. *Magyar Építőművészeti Pályázatok*, 1894. 2. f. 2–32. p.
- GYULAI 1894. GYULAI Rudolf: *Törökvilág Komárom megyében*. Komárom, 1894. Stark Jenő Könyvnyomdája
- HADIK 1988. HADIK András: *Szeged. Városháza*. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 304.) Budapest, 1988. TKM Egyesület
- HAJDÚ 2005. HAJDÚ Zoltán: A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján. In BELUSZKY Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest–Pécs, 2005. Dialóg Campus Kiadó, 103–120. p.
- HAJNIK 1888. HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. Budapest, 1888. MTA
- HAJNÓCZI 1985. HAJNÓCZI Gábor: Nemzeti építészetünk stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. *Építés–Építészettudomány*, XVII. 1985. 1–2. sz. 81–98. p.
- HAJÓS–KUBINSZKY–VÁMOSSY 2005. HAJÓS György–KUBINSZKY Mihály–VÁMOSSY Ferenc: *Alpár Ignác élete és munkássága*. Budapest, 2005. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
- HÁZI 1921. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. 1. kötet. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Sopron, 1921. Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája
- HÁZI 1923a. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. 2. kötet. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Sopron, 1923. Székely és Társa
- HÁZI 1923b. HÁZI Jenő: Sopron sz. kir. város levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1923. 3–4. sz. 227–247. p.
- HÁZI 1965. HÁZI Jenő: A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben. *Soproni Szemle*, 1965. 2. sz. 127–141. p.
- HERÉDI–VEÖREÖS 2020. HERÉDI Erika–VEÖREÖS András: Az örökségvédelem és a jog viszonyáról. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 604–619. p.
- HEREPEI 1943. HEREPEI János: Képek a multszázadeleji Kolozsvárról. *Pásztortűz*, 1943. (március 15.) 3. sz. 126–128. p.
- HORVÁTH 1925. HORVÁTH Ödön: A 30 éves kecskeméti városháza. *Kecskeméti Közlöny*, 1925. (január 18.) 14. sz. 3. p.
- HÜBSCH 1828. HÜBSCH, Heinrich: *In welchem Style sollen wir bauen?* Karlsruhe, 1828. Müller <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/huebsch1828> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- I. B. 1985. I. B.: Kvarcvezérlésű toronyóra. Szintetizátorról „fűjdogál a szél”. Harangjáték naponta kétszer. *Kisalföld*, 1985. (július 5.) 156. sz. 5. p.
- IMRE 1985. IMRE Béla: Győr jelképe: a városháza. *Kisalföld*, 1985. (november 7.) 262. sz. 11. p.
- INÁNTSY-PAP 1943. INÁNTSY-PAP Elemér: A főispán történelmi őse. *Városi Szemle*, 1943. 4. sz. 575–612. p.
- IRÁNYI 1909. IRÁNYI István: Szabadka szab. kir. város. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye I. kötet*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1909. Országos Monografia Társaság, 181–206. p.
- KABDEBÓ 1910. KABDEBÓ Gyula: A pozsonyi városház. *Magyar Építőművészet*, 1910. 3. sz. 1–8. p.
- KADA 1889. KADA Elek: Az új városháza. *Kecskemét*, 1889. (december 8.) 49. sz. 1. p.
- KAJTÁR 2002. KAJTÁR István: Architektúra a jogi kultúrtörténetben. *Jura*, 2002. 2. sz. 35–44. p.

- KELECSÉNYI–GYETVAINÉ BALOGH 2018. KELECSÉNYI Kristóf Zoltán–GYETVAINÉ BALOGH Ágnes: Egy középület gyors esztétikai és funkcionális avulása. A Földművelésügyi Minisztérium palotájának első két évtizede. *Építés – Építészettudomány*, 2018. 1–2. sz. 83–101. p. DOI: 10.1556/096.2018.010
- KEMÉNY 1990. KEMÉNY Mária: Henszlmann Imre szerepe az Akadémia palotájának építésében. *Ars Hungarica*, XVIII. 1990. 1–2. sz. 107–112. p.
- KEMÉNY 2015. KEMÉNY Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*. Budapest, 2015. Osiris Kiadó
- KENGYEL 2011. KENGYEL Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa. A világ bíróságai*. Budapest–Pécs, 2011. Dialóg Campus
- KINCZER 2015. KINCZER Ágnes: Hübner Jenő. In ROZSNYAI József (szerk.): *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest, 2015. Terc, 230–263. p.
- KISS 2000. KISS Márton: A Műegyetem rövid története 1782–2000. In KISS Márton (szerk.): *BME Millenniumi Évkönyv 2000*. Budapest, 2000. BME, 6–17. p.
- KLASEN 1886. KLASEN, Ludwig: *Grundriß-Vorbilder von Gebäuden aller Art Handbuch für Baubehörden, Bauherren, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten. Gebäude für Verwaltungszwecke. Bd.: 9*. Leipzig, 1886. Baumgärtner Verlag
- KOLBENHEYER 1892. KOLBENHEYER Viktor: Kecskemétre tervezett új városháza. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1892. 4. sz. 104–106. p.
- Kolozsvár 1910. A kolozsvári vigadó és városház tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1910. 8. sz. 1–21. p.
- KOMÁRIK 1971. KOMÁRIK Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. *Építés – Építészettudomány*, 1971. 4. sz. 379–418. p.
- KOMÁRIK 1972. KOMÁRIK Dénes: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. *Építés–Építészettudomány*, 1972. 1–2. sz. 165–222. p.
- KOMÁRIK 1984. KOMÁRIK Dénes: A „félköríves” romantika építészete Magyarországon. *Építés–Építészettudomány*, 1984. 1–2. sz. (139–193. p.
- KOTSIS 1939. KOTSIS Iván: A székesfehérvári városháza átépítése. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1939. (május 7.) 17–18. sz. 121–144. p.
- KOTTMAYER 2006. Ahova megérkezni jó! Winkler Gáborral és Révi Zsolttal beszélget a városról Kottmayer Tibor. *Műhely*, 2006. 6. sz. 144–156. p.
- KOVÁCS 2008. KOVÁCS Attila: Dél-Erdély és a Bánság. *Magyar Fórum*, 2008. (február 28.) 9. sz. 9. p.
- KOVÁCS–KRUZSLICZ–SZIGETI 1994. KOVÁCS István–KRUZSLICZ István Gábor–SZIGETI János: *Százéves a hódmezővásárhelyi városháza*. (Vásárhelyi Téka 4.) Hódmezővásárhely, 1994. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 9. p.
- KÖHEGYI 1972. KÖHEGYI Mihály: Ki építette a bajai városházát? *Petőfi Népe*, 1972. (május 24.) 120. sz. 5. p.
- KÖRNER–NAGY 2004. KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*. Budapest, 2004. Műegyetemi Kiadó
- KRANZ-MICHAELIS 1976. KRANZ-MICHAELIS, Charlotte: *Rathäuser im Deutschen Kaiserreich 1871–1918*. München, 1976. Prestel
- KRISCHEN 1941. KRISCHEN, Fritz: *Antike Rathäuser. Studien zur Bauforschung. Heft 4*. Berlin, 1941. Gebr. Mann
- KRUZSLICZ 1993a. KRUZSLICZ István Gábor: Várospolitika, közigazgatás. In SZABÓ Ferenc (főszerk.): *Hódmezővásárhely története 2. A polgári forradalomtól az Őszirózsás forradalomig 1. 1848–1918*. Hódmezővásárhely, 1993. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 377–411. p.
- KRUZSLICZ 1993b. KRUZSLICZ István Gábor: Urbanizáció. In SZABÓ Ferenc (főszerk.): *Hódmezővársárhely története 2. A polgári forradalomtól az Őszirózsás forradalomig 1. 1848–1918*. Hódmezővásárhely, 1993. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 412–473. p.

- KRUZSLICZ 2007a. KRUZSLICZ István Gábor: Régi városházák. In KOVÁCS István–KRUZSLICZ István Gábor (szerk.): *A Városháza*. Hódmezővásárhely, 2007.
- KRUZSLICZ 2007b. KRUZSLICZ István Gábor: A pályázat kiírásától az alapkövetéleig. In KOVÁCS István–KRUZSLICZ István Gábor (szerk.): *A Városháza*. Hódmezővásárhely, 2007. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 11–17. p.
- KULINYI 1901. KULINYI Zsigmond: *Szeged új kora. Egy kötet. A város újabb története (1879–1899) és leírása*. Szeged, 1901. Szeged Szabad Királyi Város Közönsége
- LACZKA 2018. LACZKA Áron: *Történelmi környezetben található szocialista építészeti örökségünk kortárs rehabilitációja. A szatmárnémeti Casa de Moda építészeti kontextusának vizsgálata*. TDK dolgozat. 2018. BME Építésztechnológiai Kar, <http://tdk.bme.hu/EPK/DownloadPaper/Tortenelemi-kornyezetben-talalható-szocialista> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- LAKOS 1904. LAKOS Lajos: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad, 1904. Ifj. Berger Sámuel
- LECHNER 1879. LECHNER Lajos: A Szeged szabad királyi város újjáalakítására készített terv magyarázata. *Szegedi Híradó*, 1879. (szeptember 30.) 154. sz. 1–2. p.
- LIPÓTY 1935. LIPÓTY Sándor: *Kecskemét th. város birtokszerezése és a szabad királyi városság kérdése*. (Kolozsvári-Szegedi Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem Köréből 30.) Szeged, 1935. Árpád Nyomda
- LOVRA 2018. LOVRA Éva: Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. *Építés – Építészettudomány*, 2018. 1–2. sz. 145–174. p. DOI: 10.1556/096.2017.008
- L–R. 1905. L–R.: A bártfai régi városháza. *Építő Ipar*, 1905. (augusztus 13.) 33. sz. 281. p.
- LUDMANN 2017. LUDMANN Mihály: A közigazgatás palotái. In HALÁSZ Csilla (szerk.): *Lechner összes*. Budapest, 2017. Látóhatár Kiadó, 69–99. p.
- MAGYARÁSZ 1909. MAGYARÁSZ Ferenc: Baja. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. 1. kötet. Budapest, 1909. Országos Monografia Társaság, 290–310. p.
- MAJOROSSY 2012. MAJOROSSY Judit: From the Judge’s House to the Town’s House. Town Halls in Medieval Hungary. In PILS, Susanne Claudie et al. (Hrsg.): *Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation der Parteiungen und des Geheimnisses*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. Studien Verlag, 155–208. p.
- MÁRIÁSSY 1893. MÁRIÁSSY Béla: *A magyar törvényhozás és Magyarország történelme*. (18. kötet) Győr, 1893. Fischer I. és F. utóda: Nitsmann J. Könyvnyomdája
- MÁRKI 1884. MÁRKI Sándor: Az aradi városháza. *Vasárnapi Ujság*, 1884. 38. sz. 603. p.
- MÁRKI 1895. MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. kötet. Második rész. Arad, 1895. Monographia-Bizottság
- Marosvásárhely 1905. A marosvásárhelyi városház pályatervei *Magyar Pályázatok*, 1905. 6. sz. 2–31. p.
- MARÓTY 2005a. MARÓTY Katalin: 150 éve született Alpár Ignác. *Architectura Hungariae*, 2005. 1. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/25/25maroty.html (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- MARÓTY 2005b. MARÓTY Katalin: Mintakövetés és invenció a XIX. század második felének budapesti építészetében. *Építés – Építészettudomány*, 2005. 1–2. sz. 27–44. p.
- MARÓTY 2016. MARÓTY Katalin: Wéber Antal könyvtára: adalék a XIX. századi magyar építészeti szakirodalom kutatásához. *Építés – Építészettudomány*, 2006. 1–2. sz. 87–112. p.
- MARÓTY 2009. MARÓTY Katalin: *Wéber Antal építésze a magyar historizmusban*. Budapest, 2009. Terc
- MARÓTY 2013. MARÓTY Katalin: A historizmus léptékváltó építkezései a budai polgárvárosban. *Építés – Építészettudomány*, 2023. 1–2. sz. 39–49. p. DOI: 10.1556/096.2023.00093

- MÁTHÉ 2017. MÁTHÉ, Gábor: Das institutionelle System des ungarischen Rechtsstaates und die Doppelmonarchie. In MÁTHÉ, Gábor (Hrsg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest, 2017. Dialóg Campus Verlag, 429–436. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2015. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Vármegyeházák a történeti Magyarországon az 1870-es közigazgatási reform után. In FREGAN Beatrix et al. (szerk.): *Tanulmánykötet a 6. Báthory–Brassai nemzetközi konferencia előadásaiból* Budapest, 2015. Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, 446–461. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2017a. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: A bécsi neoreneszánsz Debrecenben. Wágner Gyula igazságügyi palotái. *Régió kutatás Szemle*, 2017. 1. sz. 37–52. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2017b. MEGYERI-PÁLFFI, Zoltán: „Following a Model” as an Element of the Hungarian Legal Culture with Special Regard to Gyula Wágner’s Judicial Architecture. In GEPHART, Werner–LEKO, Jure (eds.): *Law and the Arts. Elective Affinities and Relationships of Tension*. Frankfurt am Main, 2017. Vittorio Klostermann Verlag, 363–392. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2019a. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: A jogalkalmazás térbeli szuverenitása – kutatási koncepció. *Jogtörténeti Szemle*, 2019. 3–4. sz. 16–22. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2019b. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *Epizódok a Pestvidéki Királyi Törvényszék történetéből 1872–1944. Episodes from the History of the Royal Pest Environs Regional Court 1872–1944*. Budapest, 2019. Budapest Környéki Törvényszék
- MEGYERI-PÁLFFI 2020a. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Bírósági épületek Magyarországon és külföldön. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 177–201. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2020b. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: A közigazgatási szervek épületei Magyarországon és külföldön. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 560–603. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2021a. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Anyakönyvezés térben és időben: az állami anyakönyvezés bevezetése és építészeti hatásai a dualizmus korában. In MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. (Jogtörténeti Értekezések 50.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 193–204. p.
- MEGYERI-PÁLFFI 2021b. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Gondolatok a jog (szolgáltatás) ábrázolhatóságáról, térigényéről és a hatalom architektúrájáról. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*. (Jogtörténeti Értekezések 53.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 11–26. p.
- MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2019. MEGYERI-PÁLFFI, Zoltán–MARÓTY, Katalin: Parallels in German, Austrian and Hungarian Town-Hall-Architecture during the Austrian-Hungarian Monarchy (1867–1918). *Architectura*, 2019. 1. sz. 74–92. p.
- MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2020. MEGYERI-PÁLFFI, Zoltán–MARÓTY, Katalin: Changes in Administrative Status and Urban Built Forms of the Town Centre of Berettyóújfalú After the Second World War. *Építés – Építészettudomány*, 2020. 3–4. sz. 305–330. p. DOI: 10.1556/096.2020.006
- MEGYERI-PÁLFFI–MARÓTY 2022. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán–MARÓTY Katalin: Hat törvényhatósági jogú város székházépítési pályázata. Hivatalsszervezés és helyigény. *Építés – Építészettudomány*, 2022. 1–2. sz. 91–128. p. DOI: 10.1556/096.2021.00012
- MENDÖL 1979. MENDÖL Zsuzsa: Lechner Ödön pécsi épülettervei. Adatok a pécsi városháza építéstörténetéhez. In UHERKOVICH Ákos (fel. szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 23. (1978) Pécs, 1979. Janus Pannonius Múzeum, 389–395. p.
- MEZNERICS–TORDAY 1937. MEZNERICS Iván–TORDAY Lajos: *A magyar közigazgatás szervei 1867–1937*. Budapest, 1937. Magyar Közigazgatástudományi Intézet

- MIKLÓSI-SIKES 2001. MIKLÓSI-SIKES Csaba: Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. *Ars Hungarica*, 2001. 2. sz. 281–356. p.
- MINDSZENTHY 1831. MINDSZENTHY Antal: Fordulás az alföldön. In VÖRÖSMARTY Mihály (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény 1831*. IX. kötet. Pest, 1831. Trattner J. M. és Károlyi I., 3–68. p.
- MITROVIĆ 1997. MITROVIĆ, Vladimir: Egy méltánytalanul elfeledett építész. Újvidék építői (II.) *Magyar Szó*, 1997. (szeptember 13.) 216. sz. 9. p.
- MITROVIĆ 2013. MITROVIĆ, Vladimir: Gradska kuća. *Graditelji Novog Sada. Druga polovina XIX – prva polovina XX veka*. 2013. (február 28.) <https://graditeljins.wordpress.com/graditelji-info/derd-molnar/gradska-kuca/> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- MOJZER 1971. MOJZER Miklós: *Torony, kupola, kolonnád*. (Művészettörténeti Füzetek 1.) Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó
- MORAVÁNSZKY 1988. MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1918*. Budapest, 1988. Corvina
- MORAVÁNSZKY 1998. MORAVÁNSZKY Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Budapest, 1998. Vince Kiadó
- NAGY 1956. NAGY Zoltán: *Vedres István művészi munkássága (1765–1830)*. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 6. sz.) Budapest, 1956. Tankönyvkiadó
- NÉMETH–MARÓTYZ 2019. NÉMETH Nóra–MARÓTYZ Katalin: Építészet és sajtó – a historizmus öt jelentős szakrális építészeti pályázata. *Építés – Építésztudomány*, 2019. 3–4. sz. 289–322. p.
- NIERHAUS 2012. NIERHAUS, Andreas: Rathaus-Architekturen im 19. und 20. Jahrhundert – Eine Montage. In PILS, Susanne Claudie et al. (Hrsg.): *Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation der Parteien und des Geheimnisses*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. Studien Verlag, 411–419. p.
- NINKOV 2017. NINKOV K. Olga: Ünneplő polgármesterek. Biró Károly szabadkai polgármester és a városháza. In BRUNNER Attila–MÉSZÁROS Márta–VERESS Dániel (szerk.): *Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*. Kiskunfélegyháza, 2017. Kiskun Múzeum, 194–207. p.
- ORBÁN 1904. ORBÁN Ignác: Városépítési esztétikai szempontok. *Budapesti Építészeti Szemle*, 1904. (március 15.) 4. sz. 58–60. p.
- ORTUTAY 1989. ORTUTAY András: Komárom a XVIII. század első kétharmadában. *Limes*, 1989. 1. sz. 7–21. p.
- ORTVAY 1895. ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története*. Második kötet. A város középkori topográfiája, 1300–1526. Pozsony, 1895. Pozsonyi Első Takarékpénztár
- ÓZER 2011. ÓZER Ágnes: Az újvidéki városháza. Volt egyszer egy Újvidék (6.) *Magyar Szó*, 2011. (május 5.) 101. sz. 12. p.
- ÓZER 2013. ÓZER Ágnes: Molnár György, Újvidék építész. Volt egyszer egy Újvidék (56.) *Magyar Szó*, 2013. (április 4.) 76. sz. 12. p.
- Ő 1888. Ő: Egy botránykő a város közepén. *Kecskeméti Lapok*, 1888. (július 15.) 29. sz. 1. p.
- Ő 1889. Ő: A piac bővítéséről. *Kecskeméti Lapok*, 1889. (november 17.) 46. sz. 1. p.
- Ő 1891. Ő: Az új házról. *Kecskeméti Lapok*, 1891. (január 11.) 2. sz. 1. p.
- PAPP 2015. PAPP Gábor György: „Vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba”. A nemzeti építészet fogalmának változásai az építészeti szakirodalomban. *Korall*, 2015. 62. sz. 167–189. p.
- PAPP 2006. PAPP József: Debrecen székháza: a reformkori városháza. *Debreceni Disputa*, 2006. 4. sz. 42–46. p.
- PAPP 2018. PAPP József: Debrecen építésze a századforduló évtizedeiben. *Debreceni Szemle*, 2018. 1. sz. 41–75. p.
- PÁRTOS–LECHNER 1892. PÁRTOS Gyula–LECHNER Ödön: Kecskemét városának új székháza. *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 1892. 6. sz. 165–167. p.

- PÁRTOS–LECHNER 1893. PÁRTOS Gyula–LECHNER Ödön: Pécs Város székháza. *Építő Ipar*, 1893. (március 9.) 10. sz. 45. p.
- PASTEINER 1899. PASTEINER Gyula: Építészeti emlékek Felső-Magyarországon. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország V. kötete. Budapest, 1899. Magyar Királyi Államnyomda, 46–176. p.
- PÁSZTOR 1935. PÁSZTOR Mihály: *Buda és Pest a török uralom után*. (Budapesti Statisztikai Közlemények. 73. kötet 1. sz.) Budapest, 1935. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala
- PATAKY 1891. PATAKY Imre: A városház tervezetek. *Kecskeméti Lapok*, 1891. (január 25.) 4. sz. 1–2. p.
- PAUL 1963. PAUL, Jürgen: *Die mittelalterlichen Kommunalpaläste in Italien*. (Inaugural-Dissertation) Köln, 1963. Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg
- PAUL 1982. PAUL, Jürgen: Das Neue Rathaus – Eine Bauaufgabe des 19. Jahrhunderts. In MAI, Ekkehard–PAUL, Jürgen–WAETZOLDT, Stephan (Hrsg.): *Das Rathaus im Kaiserreich. Kunstpolitische Aspekte einer Bauaufgabe des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1982. Gebr. Mann, 29–90. p.
- PAULINYI 1938. PAULINYI Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története: Adalék Buda topográfiájához. In NÉMETHY Károly–BUDÓ Juszti (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6. Budapest, 1938. 16–61. p.
- PÁVAI 2008. PÁVAI Gyula: *Mesélő aradi házak*. Nagyvárad, 2008. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság–Királyhágómelléki Református Egyházkerület–Nagyvárad Római Katolikus Püspökség
- PAYR 1917. PAYR Sándor: A régi soproni városház. 1. r. *Soproni Napló*, 1917. (december 25.) 293. sz. 5–6. p.
- PAYR 1918a. PAYR Sándor: A régi soproni városház. 3. r. *Soproni Napló*, 1918. (január 6.) 5. sz. 1–2. p.
- PAYR 1918b. PAYR Sándor: A régi soproni városház. 4. r. *Soproni Napló*, 1918. (január 13.) 11. sz. 2. p.
- Pécs 1904. A pécsi városháza tervpályázata. *Magyar Pályázatok*, 1904. 2. sz. 2–35. p.
- PÉTER I. 2003. PÉTER I. Zoltán: Százéves a nagyvárad városháza. *Várad*, 2003. 5. sz. 72–76. p.
- PÉTER I. 2010. PÉTER I. Zoltán: A városháza építésének előkészületei. *Várad*, 2010. 5. sz. 74–85. p.
- PÉTER I. 2011. PÉTER I. Zoltán: *Nagyvárad városháza*. (Partiumi füzetek 67.) Nagyvárad, 2011. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság–Varadinum Script Kiadó
- PÉTER I. 2015. PÉTER I. Zoltán: Pályamű Patricius jeligére. *Várad*, 2015. 1. sz. 70–72. p.
- PÉTERNÉ FEHÉR 2003. PÉTERNÉ FEHÉR Mária: *Kiállításvezető. „A puszták metropolisza” Kecskemét városképének alakulása a 19. század végén, a 20. század elején a tervrajzok tükrében*. Kecskemét, 2003. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 3–5. p.
- PÉTERNÉ FEHÉR 2011. PÉTERNÉ FEHÉR Mária: A Katona József-korabeli kecskeméti városháza. *Múltbanéző*, 2011. 2. sz. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_2_1 (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- PÉTERVÁRI 2020. PÉTERVÁRI Máté: A szolgabírák hatáskörének bemutatása az 1870: XLII. tc. rendelkezései alapján. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2020. 3. sz. 238–259. p.
- PETRAVICH 1995. PETRAVICH András: A közigazgatás és igazságügy épületei. In CSÁSZÁR László (szerk.): *Építéstípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Budapest, 1995. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., 97–122. p.
- PILKHOFFER 2002. PILKHOFFER Mónika: A városháza tervpályázatai (1887–1903). *Pécsi Szemle*, 2002. 1. sz. 44–62. p.
- PILKHOFFER 2003. PILKHOFFER Mónika: Pécs építészete a századfordulón (1888–1907). Ph.D. disszertáció. Pécs, 2003. Pécsi Tudományegyetem
- PILKHOFFER 2017. PILKHOFFER Mónika: *Lang Adolf építész munkássága*. Budapest, 2017. Terc

- PILKHOFFER 2019. PILKHOFFER Mónika: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet története (1867–1918)*. Pécs, 2019. (kézirat) https://nka.meszorg.hu/wp-content/uploads/2020/02/pilkhoffer_monika_magyar_mernok_es_epiteszegyelet_tortenete_1867_1918.pdf (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- PILKHOFFER 2022. PILKHOFFER Mónika: Az építészeti tervpályázatok 1908. évi rendelete és megszületésének okai: szabálytalanságok, visszaélések, összefonódások. *Pontes*, 2022. 138–161. p. DOI: 10.15170/PONTES.2022.05.01.06
- Pozsony 1908. A pozsonyi városháza átalakítási tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1908. 2. sz. 1–21. p.
- PRÉM 1893. PRÉM József: A pozsonyi primási palota. *Fővárosi Lapok*, 1893. (február 19.) 50. sz. 415–417. p.
- PUSKEL 2015. PUSKEL, Péter: *Arad-Palatul administrativ. Monografie în imagini. Arad-The Administrative Palace. Pictorial Monograph*. Arad, 2015. Mirado
- PUSZTAI 1993. PUSZTAI László: A bírósági épület. In KÁLLAY István–PUSZTAI László–STIPTA István: *Bírósági épületek Magyarországon*. Budapest, 1993. HG & Társa Kiadó, 33–51. p.
- PUSZTAI 1995. PUSZTAI László: Igazságügyi épületek. In CSÁSZÁR László (szerk.): *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Budapest, 1995. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., 123–128. p.
- REIZNER 1899. REIZNER János: *Szeged története I. A legrégebb időtől a XVIII. század végéig*. Szeged, 1899. Szeged Szab. Kir. Város közönsége
- RIMANÓCZY–FERKAI 2017. RIMANÓCZY Jenő–FERKAI András: A Rimanóczy építészdinasztia története (I. rész) A nagyváradi ág. *Építés – Építészettudomány*, 2017. 3–4. sz. 249–270. p. DOI: 10.1556/096.2017.45.3–4.2
- RIMLER 1923. RIMLER Károly: A mai Nagyvárad úttörői. *Nagyváradi Napló*, 1923. (május 13.) 111. sz. 3–4. p.
- RÓMER 1873. RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Budapest, 1873. Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés
- ROSCH 2005. ROSCH Gábor: *Alpár Ignác építészete*. Budapest, 2005. Enciklopédia Kiadó
- ROVÁCS 1907. ROVÁCS Albin: Komárom. In. BOROVSZKY Samu (szerk.): *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1907. Országos Monografia Társaság, 140–163. p.
- ROZSNYAI 2013. ROZSNYAI József: A magyarországi historizmus építészeti alkotásainak előképeiről, különös tekintettel neobarokk építészetünk stíluskapcsolataira In SZENTESI Edit–MENTÉNYI Klára–SIMON Anna (szerk.): *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Budapest, 2013. Vince Kiadó, 303–322. p.
- ROZSNYAI 2020. ROZSNYAI József: *Alpár Ignác*. Budapest, 2020. Holnap Kiadó
- SÁPI 1972. SÁPI Lajos: *Debrecen település- és építéstörténete*. Debrecen, 1972.
- SARLÓS 1976. SARLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó
- SÁRMÁNY 1994. SÁRMÁNY Ilona: Magyaros stílusban épült városházák a századelőn. *Ars Hungarica*, 1994. 1. sz. 147–153. p.
- SÁRMÁNY-PARSONS 1995. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Rathausbauten in Ungarn um die Jahrhundertwende. Bürgerliche Selbstdarstellung. In HAAS, Hanns–STEKL, Hannes (Hg.): *Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler*. (Bürgertum in der Habsburgermonarchie 4.) Wien–Köln–Weimar, 1995. Böhlau Verlag, 99–115. p.
- SÁRY 1995. SÁRY István: Volt egyszer egy tűztorony. *Kisalföld*, 1995. (október 7.) 236. sz. 14. p.
- SÁRY 2000. SÁRY István: *A győri városháza*. Győr, 2000. Győr Megyei Jogú Város Levéltára
- SCHEUTZ 2012. SCHEUTZ, Martin: Die Multifunktionalität der Rathäuser in langer Perspektive – Versuch eines Überblicks. In PILS, Susanne Claudie et al. (Hrsg.): *Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation der Parteien und des Geheimnisses*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. Studien Verlag, 19–64. p.

- SCHMALL 1901. SCHMALL Lajos: *A pesti régi városház története*. Budapest, 1901. Szfv. Háziny.
- SCHOEN 1930. SCHOEN Arnold: *A budapesti központi városháza*. Budapest, 1930. Budapest Székesfőváros Közönsége
- SEBESS 1905. SEBESS Dénes: Városi dolgok. I. *Székelység*, 1905. (március 24.) 68. sz. 1–2. p.
- SEBESTYÉN 2009. SEBESTYÉN Mihály (szerk.): *Időtár 1. Marosvásárhely történeti kronológiája a kezdetektől 1848-ig*. Marosvásárhely, 2009. Litexim Kft.
- SEBESTYÉN 2010. SEBESTYÉN Mihály (szerk.): *Időtár 2. Marosvásárhely történeti kronológiája 1848–1918*. Marosvásárhely, 2010. Litexim Kft.
- SEBŐK 1872. SEBŐK József (Szentmiklósi): Baja város történelmi vázolata. (Vége.) *Katholikus Néplap*, 1872. (május 9.) 19. sz. 149–150. p.
- SEILER 2001. SEILER, Arabella Maria: *Die Entwicklung der Rathäuser in Nieder- und Oberösterreich von den Anfängen bis 1848*. (Diplomarbeit) Wien–Krems, 2001. Geistes- und Kulturwissenschaftliche Fakultät Universität Wien
- SIKOS–TINER 2007. SIKOS T. Tamás–TINER Tibor (szerk.): *Egy város – Két ország. Komárom – Komárno*. Komárom, 2007. Selye János Egyetem Kutatóintézete
- SIMON 1984. SIMON Magdolna: Tervek és épületek. Kecskemét építésze a századfordulón a Bács-Kiskun Megyei Levéltár tervanyagának tükrében. In BÁNSZKY Pál–SZTRINKÓ István (szerk.): *Cumania 8*. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve) Kecskemét, 1984. 13–56. p.
- SINCERUS 1893. SINCERUS: „Szabályozás-e vagy Sugárút?” *Kecskeméti Lapok*, 1893. (február 12.) 7. sz. 1–2. p.
- SISA 1983. SISA József: A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica*, 1983. 2. sz. 251–268. p.
- SISA 1987. SISA József: Steindl Imre néhány korai munkája. *Ars Hungarica*, 1987. 2. sz. 153–164. p.
- SISA 2005. SISA József: *Steindl Imre*. (Az építészet mesterei) Budapest, 2005. Holnap Kiadó
- SISA 2013a. SISA József: A József Műgyűjtemény és az Állami Felsőipariskola. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 338–341. p.
- SISA 2013b. SISA József: Építészegyesületek. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 350–351. p.
- SISA 2013c. SISA József: Minisztériumok és hivatali épületek. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 355–361. p.
- SISA 2013d. SISA József: Városházák és megyeházák. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 466–471. p.
- SISA 2013e. SISA József: A kecskeméti városháza. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 471–474. p.
- SISA 2014. SISA József: *Lechner, az alkotó géniusza*. Budapest, 2014. Iparművészeti Múzeum
- SISA 2021. SISA József: A tervpályázat, a terv átdolgozása és fogadtatása. In SISA József (szerk.): *Az Országház építése és művészete*. (Nemzet Főtere Kézírókönyvek) Budapest, 2021. Országház Könyvkiadó, 23–115. p.
- SISA–SINKÓ–NAGY 2013. SISA József–SINKÓ Katalin–NAGY Ildikó: Az Országház. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris, 605–613. p.
- SITTE 1889. SITTE, Camillo: *Die Städte-bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen. Ein Beitrag zur Lösung modernster Fragen der Architektur und monumentalen Plastik unter besonderer Beziehung auf Wien*. Wien, 1889. Cerlag von Carl Graeser
- SOMFAI 1987. SOMFAI Balázs: *A veszprémi Megyeház 100 éve. 1887–1987*. Veszprém, 1987.

- SOMOGYI 1913. SOMOGYI Gyula: Arad városának leírása. In SOMOGYI Gyula (szerk.): *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Arad szabad királyi város Arad vármegye községeinek leírása*. III. kötet első felének második része. Arad, 1913. Monographia-Bizottság, 1–16. p.
- SOMOGYI 1912. SOMOGYI József: Magyarok a müncheni Képzőművészeti Akadémián 1824–1890. *Művészet*, 1912. 5. sz. 178–188. p.
- SONKOLY 1992. SONKOLY Károly: A pécsváradi neogótikus városháza. *Műemlékvédelem*, 1992. 4. sz. 231–237. p.
- STEINDL 1899. STEINDL Imre: Az új országházról. (Steindl Imre lt. január 16-án tartott székfoglalója). *Akadémiai Értesítő*, 1899. 3. sz. 117–125. p.
- STEINHARDT–LANG 1892. STEINHARDT Antal–LANG Adolf: Kecskeméten építendő új városházának tervezete. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1892. 5. sz. 130–133. p.
- STIPTA 1995a. STIPTA István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. Budapest, 1995. Osiris
- STIPTA 1995b. STIPTA István: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886). In MÁTHÉ Gábor–ZLINSZKY János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 1995. Unió Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., 299–312. p.
- STROBL 1903. STROBL Miksa: A pécsi városház. *Pécsi Napló*, 1903. (május 10.) 106. sz. 1–2. p.
- STROBL–SZÖTS 1902. STROBL Miksa–SZÖTS Imre: A kalocsai városház. *Építő Ipar*, 1902. (január 19.) 3. sz. 9. p. Az ábrák a 10–11. oldalon láthatók.
- SÜMEGI 1996. SÜMEGI György: *A kecskeméti városháza*. Kecskemét, 1996. Kecskeméti Lapok Kft.
- Szabadka 1907. A szabadkai városháza pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1907. 3. sz. 1–22. p.
- SZABÓ 1996. SZABÓ Júlia (szerk): *A Magyar Tudományos Akadémia Palotájának pályázati tervei/Bewerbungspläne für den Palast der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1861*. Budapest, 1996. MTA Művészettörténeti Kutató Intézete
- SZABÓ 2013. SZABÓ Annamária Eszter: *A kulturális örökség joga*. Miskolc, 2013. Bíbor Kiadó
- SZAKÁLY 1986. SZAKÁLY Teréz: Győr építészet a századfordulón. *A Jövő Üzemélnöke*, 1986. (november 9.) 9. sz. 3. p.
- SZAPPANOS 1887. SZAPPANOS István: Az új városháza. *Kecskemét*, 1887. (január 9.) 2. sz. 1. p.
- SZEGHALMY 1937. SZEGHALMY Gyula: *Dunántúli vármegyék*. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 23.) Budapest, 1937. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala
- SZÉKELY 2020. SZÉKELY Márton: *Építészeti tervpályázatok Magyarországon 1891–1819 között*. (Doktori disszertáció) Budapest, 2020. BME ÉPK Csonka Pál Doktori Iskola
- SZÉKELY 2021. SZÉKELY Márton: Igazságügyi épületek tervpályázatai Magyarországon 1903–1916 között. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*. (Jogtörténeti Értekezések 53.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 48–66. p.
- SZÉKELY–MARÓTYZ 2015. SZÉKELY Márton–MARÓTYZ Katalin: Design Competition for the Fonciere palace, Andrassy Avenue, Budapest: A Pivotal Moment. *Periodica Polytechnica Architecture*, 2015. 1. sz. 29–37. p.
- SZÉKELY–MARÓTYZ 2016. SZÉKELY, Márton–MARÓTYZ, Katalin: Imre Steindl's neo-gothic approach in the Hungarian design competitions of the 1870's. *Architektura and Urbanizmus*, 2016. 1–2. sz. 92–103. p.
- SZÉKELY–MARÓTYZ 2018. SZÉKELY Márton–MARÓTYZ Katalin: Magyar közigazgatási épületek pályázatai a dualizmus korában: Stílusirányzatok Földművelésügyi Minisztérium 1907-es átépítési tervpályázatán. *Építés-Építészettudomány*, 2018. 1–2. sz. 103–133. p. DOI: 10.1556/096.2018.011.
- SZÉKELYNÉ KÖRÖSI 2017. SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona: Kecskemét városépítő polgármesterei. Lestár Péter, Kada Elek, Sándor István. In BRUNNER Attila–MÉSZÁROS Márta–VERESS Dániel (szerk.): *Szeccesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*. Kiskunfélegyháza, 2017. Kiskun Múzeum, 208–225. p.

- SZENDE 2010. SZENDE Katalin: Sopron településszerkezete és topográfiája a magyar honfoglalástól a 17. század végéig. In JANKÓ Ferenc–KÜCSÁN József–SZENDE Katalin (összeáll.): *Sopron*. (Magyar Várostörténeti Atlasz 1.) Sopron, 2010. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 10–28. p.
- SZÖGI 2001. SZÖGI László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1749–1919. Budapest, 2001. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára
- SZÜCS 1871. SZÜCS István: *Szabad királyi Debreczen város történelme III*. Debrecen, 1871. Város Könyvnyomdája
- TAKÁTS 1886. TAKÁTS Sándor: *Lapok egy kis város múltjából*. Komárom, 1886. Ziegler Károly Könyvnyomdája
- TÁNCZOS-SZABÓ 2018. TÁNCZOS-SZABÓ Ágota: A „nyomorúságos háztól” a „szecesszió gyöngyszeméig”. A kecskeméti városháza története. *Múltbanéző*, 13. 2018. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_13_6 (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)
- THIRRING 1933. THIRRING Gusztáv: *Felső Dunántúl*. Budapest, 1933.
- TOMPOS 1977a. TOMPOS Ernő: A régi soproni városháza újkori története és az új városháza (tanácsháza) építéstörténete. I. rész. *Soproni Szemle*, 1977. 3. sz. 212–233. p.
- TOMPOS 1977b. TOMPOS Ernő: A régi soproni városháza újkori története és az új városháza (tanácsháza) építéstörténete. II. rész. *Soproni Szemle*, 1977. 4. sz. 298–316. p.
- UJJ 2012. UJJ János: 135 éves az aradi városháza. *Heti Új Szó*, 2012. (január 13.) 2. sz. 14. p.
- VÁMOS 1969. VÁMOS Ferenc: A szegedi városháza építésének történetéről. *Művészettörténeti Értesítő*, 1969. 4. sz. 317–322. p.
- VÁRALJAI 2020. VÁRALJAI Anna: Egy építészettörténeti fordulópont margójára (Lechner Ödön és a Szegedi Városháza tervrajzai). *Tiszatáj*, 2020. 10. sz. 106–112. p.
- VARGA 2020. VARGA Norbert: A polgármester hatásköre az 1870:XLII. törvénycikk alapján. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2020. 3. sz. 260–275. p.
- VARSÁNYI 2013. VARSÁNYI Attila: *A hódmezővásárhelyi főispánság története 1873–1950*. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből 40.) Szeged, 2013. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
- VENDE 1901. VENDE Aladár: A város leírása. (Nagyvárad) In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Bihar vármegye és Nagyvárad*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1901. „Apollo” Irodalmi Társaság, 167–181. p.
- VERESS 2017. VERESS Dániel: Az építészet mint nemzetépítés. Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt. *Korall*, 2017. 68. sz. 146–173. p.
- VERTSE 1944. VERTSE Dezső: Magyar városháza. *Magyar Építőművészet*, 1944. (február 1.) 2. sz. 30–37. p.
- VÍGH 1998. VÍGH Annamária: Új városháza a Váci utcában. In GYÁNI Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 1998. Városháza, 278–298. p.
- VÖLGYESI 2011. VÖLGYESI Levente: *Építészet, jog, politika – történelem és jelenkor*. Budapest, 2011. Rejtjel Kiadó
- VUJNOVIĆ 2017. VUJNOVIĆ, Gordana Prčić: Szabadka szecessziós építésze. In BRUNNER Attila–MÉSZÁROS Márta–VERESS Dániel (szerk.): *Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*. Kiskunfélegyháza, 2017. Kiskun Múzeum, 131–143. p.
- WAGNER 1911. WAGNER, Otto: *Die Groszstad. Eine Studie über diese*. Wien, 1911. Schroll
- WAPPENSCHMIDT 1981. WAPPENSCHMIDT, Heinz-Toni: *Studien zur Ausstattung des deutschen Rathausaales in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts bis 1918*. Bonn, 1981. Rudolf Habelt Verlag
- WINKLER 1988. WINKLER Gábor: *Sopron építésze a 19. században*. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó
- WINKLER 2009. WINKLER Gábor: Városépítészet a neoreneszánsz korában. In CSÁKI Tamás–HÍDVÉGI Violetta–RITOÓK Pál (szerk.): *Budapest neoreneszánsz építésze*. Budapest, 2009. Budapest Főváros Levéltára, 33–42. p.

- WINKLER 2013. WINKLER Gábor: Városépítészeti. In SISA József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, 439–456. p.
- ZÁDOR–RADOS 1943. ZÁDOR Anna–RADOS Jenő: *A klasszicizmus építésze Magyarországon*.
- ZINNER 2001. ZINNER Tibor (szerk.): *Magyarország bíróságai és ügyéségei az ezredfordulón*. Debrecen, 2001. Blende Bt.
- ZOLTAI 1932. ZOLTAI Lajos: A debreceni városháza négyszázéves története. *Debreceni Képes Kalendáriom*, 1932. 51–81. p.
- ZOLTÁN 1908. ZOLTÁN Vilmos: Győr. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Győr vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1908. Országos Monografia Társaság, 67–93. p.
- E–I– 1882. –E–I–: A szegedi városház átalakításának pályatervei. *Az Építési Ipar*, 1882. (március 5.) 10. sz. 75–76. p.
- E–I– 1883. –E–I–: A szegedi munkák. VII. *Az Építési Ipar*, 1883. (december 9.) 49. sz. 455–456. p.
- # 1894. #: Színház és vigadó. II. *Kecskeméti Lapok*, 1894. (február 4.) 5. sz. 1. p.
- § 1889. §: Teendőinkről. *Kecskeméti Lapok*, 1889. (szeptember 29.) 39. sz. 1. p.

Felhasznált források

- A „Komáromi első takarékpénztár részv.-társaság” háza. *Az Építési Ipar*, 1885. (október 18.) 42. sz. 17-ik rajzmelléklet „AZ ÉPÍTÉSI IPAR” 1885-ik számához.
- A győri tűztorony... *Pesti Hirlap*, 1890. (március 11.) 69. sz. 11. p.
- A hét. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. (november 6.) 45. sz. 2. p.
- A kiskunfélegyházi városház pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1906. 4. sz. 1–21. p.
- A kolozsvári vigadó és városház tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1910. 8. sz. 1–21. p.
- A kultuszminiszteri palota pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1905. 7. sz. 1–28. p.
- A magyarkanizsai városháza pályatervei. *Magyar Építőművészet*, 1908. 7. sz. 21–30. p.
- A marosvásárhelyi tervpályázat. *Gazdasági Mérnök*, 1905. (augusztus 17.) 33. sz. 261. p.
- A marosvásárhelyi városház pályatervei *Magyar Pályázatok*, 1905. 6. sz. 2–31. p.
- A mezőtúri városháza tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1914. 2. sz. 1–32. p.
- A mű- és középítési szakosztályok 1905. évi kispályázata. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1904. (december 11.) 39. sz. 245. p.
- A parkirozás. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1894. (március 11.) 20. sz. 2. p.
- A pécsi városház... Vegyesek. *Építő Ipar*, 1888. (szeptember 30.) 40. sz. 441. p.
- A pécsi városháza tervpályázata. *Magyar Pályázatok*, 1904. 2. sz. 2–35. p.
- A pécsi városháza. *Építő Ipar*, 1888. (november 4.) 45. sz. 493–496. p.
- A polgári házasságkötők... Különfélék. *Kecskeméti Lapok*, 1895. (szeptember 1.) 35. sz. 2. p.
- A pozsonyi primási palotát... Vegyesek. *Építészeti Szemle*, 1893. (február 28.) 2. sz. 60. p.
- A pozsonyi városháza átalakítási tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1908. 2. sz. 1–21. p.
- A szabadkai városháza pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1907. 3. sz. 1–22. p.
- A Szatmár-Németi... Vegyesek. *Az Építési Ipar*, 1880. (december 12.) 50. sz. 398. p.
- A szegedi új városház pályatervei. *Pesti Hirlap*, 1882. (március 17.) 76. sz. 13. p.
- A szegedi új városház tervei. Tárca. *Pesti Hirlap*, 1882. (március 16.) 75. sz. 10–11. p.
- A szegedi városház tervei. *Gazdasági Mérnök*, 1882. (március 9.) 23. sz. 227–228. p.
- A szegedi városház-pályázat... Különfélék. *A Hon*, 1881. (november 27.) 326. sz. 2. p.

A székesfehérvári új városháza építésének... Építési hírek. *Vállalkozók Lapja*, 1915. (február 17.) 7. sz. 6. p.

A székesfehérvári új városháza... Építési hírek. *Vállalkozók Lapja*, 1914. (április 29.) 17. sz. 13. p.

A szentesi városház tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1907. 9. sz. 24–40. p.

A szigetvári városháza pályatervei. *Magyar Építőművészet*, 1908. 7. sz. 8–20. p.

A tanácsház tervei. *Székely Társadalom*, 1905. (június 1.) 121. sz. 2. p.

A városház terve. Hírek. *Székelység*, 1905. (május 26.) 121. sz. 2. p.

A városháza építési tervei. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. (november 20.) 47. sz. 1–2. p.

A városháza fölépítése... Helybeli újdonságok. *Szegedi Hiradó*, 1881. (október 16.) 236. sz. 2. p.

A városháza körüli kőút... *Kecskeméti Lapok*, 1895. (november 24.) 47. sz. 2. p.

A városháza... Különfélék. *Kecskeméti Lapok*, 1896. (április 5.) 14. sz. 4. p.

A vidék halad. Különfélék. *A Hon*, 1877. (január 12.) 10. sz. 2. p.

Az elmúlt évtized és a jövő évtized feladata. *Kecskeméti Lapok*, 1889. (május 26.) 21. sz. 1. p.

Az új szék épület. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1894. (január 18.) 5. sz. 1. p.

Az új városház építése... Újdonságok. *Vásárhely és Vidéke*, 1892. (szeptember 8.) 36. sz. 3. p.

Az új városháza építésének... Hírek. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1892. (szeptember 11.) 38. sz. 4. p.

Az új városháza ügyében. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1890. (december 7.) 49. sz. 1–2. p.

Az új városháza. *Közérdek*, 1891. (december 20.) 52. sz. 1–2. p.

Az új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1891. (április 16.) 16. sz. 1. p.

Az új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1892. (augusztus 18.) 33. sz. 1. p.

Az új városháza... Különfélék. *Kecskeméti Lapok*, 1890. (július 6.) 27. sz. 2. p.

Egyleti közlemények. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1914. 11. sz. 193–194. p.

Észrevételek a piac kibővítéséről. *Kecskeméti Lapok*, 1889. (november 24.) 47. sz. 1–2. p.

Győri városház. *Magyar Építőművészeti Pályázatok*, 1894. 2. f. 2–32. p.

Gyuri győzött. *Székely Lapok*, 1908. (október 3.) 173. sz. 2. p.

Hazánk, 1847. (október 7.) 119. sz. 475. p.

Kis-községház. (Lux Kálmánnak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztályai által kitüntetett pályaműve.) *Építő Ipar*, 1905. (június 11.) 24. sz. 215–216. p.

Kultúrpalota. *Műemlékem.hu*. <http://www.muemlekem.hu/hatareset/show/1367> (utolsó letöltés 2023. 06. 09.)

Lejáró pályázatok. *Művészet*, 1905. 1. sz. 72. p.

Magyarország tiszti cím- és névtára (MTCN) Arcanum Digitális Tudománytár (ADT) <https://adt.arcanum.com/hu/collection/TisztiCimtar/>

Múlt idők... Hírek. *Kecskeméti Lapok*, 1895. (július 28.) 30. sz. 3. p.

Múlt számunkban... Hírek. *Kecskeméti Lapok*, 1895. (május 12.) 19. sz. 2. p.

Nagyvárad új székháza. *Ország-Világ*, 1904. (február 28.) 9. sz. 166. p.

Napló. *Aldunai Lapok*, 1860. (július 15.) 3. sz. 10. p.

Nyílt kérdések. *Vásárhely és Vidéke*, 1898. (május 26.) 43. sz. 1–2. p.

Pályázat. *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1873. (augusztus 28., 29., 30.) 197., 198. 199. sz. 3372., 3388., 3409. p.

Pályázat. *Ellenőr*, 1881. (október 30.) 546. sz. 4. p.

Pályázati hirdetés. Hirdetések. *Az Építési Ipar*, 1881. (október 30.) 44. sz. 403. p.

Pályázati hirdetés. *Szegedi Hiradó*, 1881. (október 28.) 246. sz. 4. p.

Pályázati hirdetmény. Hirdetések. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1873. 8. sz. Melléklet

Pályázati hirdetmény. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1890. (július 11.) 28. sz. 202. p.

Pozsonyban... Vegyesek. *Építészeti Szemle*, 1897. (január 31.) 1. sz. 25. p.

Röppentyűk. *Szegedi Hiradó*, 1881. (október 23.) 242. sz. 2. p.

Szabályozás-e vagy sugárút? *Kecskeméti Lapok*, 1893. (február 5.) 6. sz. 1–2. p.

Szatmár-Németi új városháza. Melléklet „AZ ÉPÍTÉSI IPAR” 51–207-ik számához. *Az Építési Ipar*, 1880. (december 19.) 51. sz. 407–408. p.

Szeged. A HON magántávsürgőnyei. *A Hon*, 1881. (október 19.) 287. sz. 2. p.

Szeged... A HON magántávsürgőnyei. *A Hon*, 1882. (március 7.) 66. sz. 3. p.

Szegedi árvíz. *Vasárnapi Ujság*, 1879. (március 30.) 13. sz. 204. p.

Székesfehérvár új városházát kap. Középitkezés és közszállítás. *Városok Lapja*, 1914. (március 7.) 10. sz. 120. p.

Tervpályázati határidők. *Magyar Építőművészet*, 1907. 7. sz. 40. p.

Tervpályázatok. *Építő Ipar*, 1905. (március 12.) 11. sz. 88. p.

Tervpályázatok. *Építő Ipar*, 1907. (január 27.) 4. sz. 39. (43.) p.

Tornyos bazár. Hirrovat. *Szamos*, 1902. (október 9.) 81. sz. 9. p.

Turistákat csalogathatna a Fehérvári kapu. *Kisalföld*, 2005. (november 9.) 262. sz. 7. p.

Új kultúrpalota Pozsonyban. Építkezés a vidéken. *Építő Ipar*, 1895. (május 29.) 22. sz. 212. p.

Új városház építése Székesfehérváron. Építési hírek. *Vállalkozók Lapja*, 1914. (március 4.) 9. sz. 13. p.

Új városháza. Hírek. *Fővárosi Lapok*, 1891. (április 19.) 107. sz. 790. p.

Új városháza. Városi és vidéki hírek. *Székesfehérvár és Vidéke*, 1892. (december 20.) 153. sz. 3. p.

Új városháza. *Vásárhely és Vidéke*, 1888. (augusztus 2.) 31. sz. 1. p.

Városház-építés. Vegyesek. *Budapesti Építészeti Szemle*, 1900. (október 1.) 19. sz. 261. p.

Városházi értekezlet. *Vásárhely és Vidéke*, 1890. (február 20.) 8. sz. 1–2. p.

Városi közgyűlés. *Székesfehérvár és Vidéke*, 1896. (január 28.) 12. sz. 2. p.

Városi rendkívüli közgyűlés... Hírek. *Fehérvári Hiradó*, 1882. (május 28.) 22. sz. 3. p.

Vasárnap. *Hód-Mező-Vásárhely*, 1893. (augusztus 13.) 65. sz. 2. p.

Versenytárgyalások eredménye. *Építő Ipar*, 1910. (február 6.) 6. sz. 62. p.

Versenytárgyalások. *Építő Ipar*, 1910. (január 16.) 3. sz. 32. p.

Vidék. *Hölgyfutár*, 1859. (szeptember 17.) 111. sz. 912–913. p.

Hivatkozott jogforrások

1655. évi XCI. törvénycikk *a komáromi házak további kijelölése és más nehézségek kiegyenlítése céljából bizottságot alakítanak.*

1723. évi LXXIII. törvénycikk *annak a helynek a földesurak birtokain leendő átengedéséről, a hol Tolna és más hasonló állapotban levő megyék törvényszékeiket tartásák, hivatalos irataikat őrizték s a törvényhatósági hatalmat gyakorolják.*

1869. évi IV. törvénycikk *a birói hatalom gyakorlásáról.*

1870. évi XLII. törvénycikk *a köztörvényhatóságok rendezéséről.*

1871. évi XVIII. törvénycikk *a községek rendezéséről.*

1871. évi XXXI. törvénycikk *az első folyamodású bíróságok rendezéséről.*

1871. évi XXXII. törvénycikk *az első folyamodású kir. törvényszékek és járásbírók életbeléptetéséről.*

1872. évi XXXVI. törvénycikk *Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.*

1873. évi XI. törvénycikk *Baja és Hódmező-Vásárhely városoknak törvényhatósági joggal való felruházásáról.*

1874. évi XXXIX. törvénycikk az 1870. évi XLII. tc. 52. §-ának módosításáról.

1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról.

1876. évi XX. törvénycikk némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről.

1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról.

1890. évi XXV. törvénycikk a kir. ítélőtáblák és kir. főügyészségek szervezéséről.

1894. évi XX. törvénycikk a székes fővárosi Ujépület, a Károly-, József- és Flórián-laktanya és a Gellérthegyi erőd értékesítéséről.

1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről.

1907. évi LI. törvénycikk Miskolcz rendezett tanácsu városnak törvényhatósági joggal felruházásáról.

1907. évi LX. törvénycikk a magyar királyi közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről.

1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről.

[1871. július 10.] A királyi ministerium rendelete az első folyamodású királyi törvényszékek és járásbíróóságok székhelyeinek megállapítása tárgyában. *Magyarországi Rendeleték Tára*. 1871. 220–234. p.

[1895. január 30.] A m. kir. belügyministernek 9.500. szám alatt valamennyi vármegye közigazgatási bizottságához intézett körrendelete, a vármegyék területének anyakönyvi területekre való beosztása, valamint az anyakönyvi kerületek elnevezésének és székhelyének meghatározása iránti javaslatok elkészítése és fölterjesztése tárgyában. *Magyarországi Rendeleték Tára*. 1895. 33–39. p.